

басыгы сулуу аялдардын кыймылына салыштырылып метафоралаштырылса, түрк, анын ичинде, кыргыз тилинде ал (пил) күч маанисинде метафоризацияланат. Мындай айырмачылык экономикалык жактан бирдей өнүккөн, бирдей тарыхый шарттарда жашашкан, тилдери жагынан өтө жакын элдердин тилдеринде да кезигет. Мисалы, Токтор баласы Кабыланды баатырды жоктоп минтип зарлаган экен:

Кайырлуу тууган Кабылан,
Ботом сенден айрылдым.
 Туягы бүтүн шумкардай,
Кулунум сенден айрылдым.
 Тилеп алган жалгызым,
Козум сенден айрылдым.
 Көкала букага окшогон
 Мен **музоодон** айрылдым.
 (Казак эпосу)

Ал эми кыргыз тилинде **козу**, **музоо** «бала» маанисинде метафоризацияланбайт. Буга байланыштуу окумуштуулардын төмөнкүдөй жөндүү пикирлерине кошулбай коюуга болбойт.

«Кыргыз, казак тилдеринде аялдардын көзүнүн сулуулугу **ботонун** көзүнө бааланат. Ушул сыяктуу метафораларды өз калыбында башка Европа тилдерине которсо, көркөмдүгү мындай турсун, сөз болбой калар эле. Ошондуктан кай элдин болбосун, тил, адабият тарыхынан сөз кылсак, өз тилинде гана көркөм, өз тилинде гана мааниси түшүнүктүү көркөм каражаттар, өтмө маанидеги макал-ылакаптары болору белгилүү. Алардын мааниси да, касиети да так ошол өз тилинде гана».⁹

«Сулуулукту кабыл алуу ар бир улуттун өзгөчөлүгүнө жараша болот. Анткени кайсы гана улут болбосун, басып өткөн тарыхына, турмуш шартына жараша көркөмдүктү кабыл алуу сезимдери иштелип чыгат».¹⁰

Тигил же бул лексикалык топтордун тилде метафоризацияга активдүү катышышынын себеби ошол элдердин кесип-өнөрүнө байланыштуу болот. Айталы, европа элдеринин тилдерине салыштырганда кыргыз, казак тилдеринде малдын аталыштары боюнча, мергенчилик кесибине байланыштуу метафоралар көп учурабайт. Анткени кыргыздар, казактар эзелтен көчмөн турмушта жашап, мал чарбачылыкты, мергенчиликти кесип кылып келгени белгилүү. Ошондон улам тилдеринде колдонулган метафоралар гана эмес, көркөм сөз каражаттарынын калган түрлөрү, макал-ылакаптары, элдик афоризмдер да, негизинен, жалпылыктарга ээ. Демек, ар эл өзүнүн кармап-күткөн, аны күнүмдүк талаптарына кеңири пайдаланган нерсенин сырын терең өздөштүрүшүп, тилинде аны кеңири колдонуу мүмкүнчүлүгүнө жетишет.

Ошентип, сөздүн метафораланышы — биринчиден, нерселердин ортосудагы белги, касиет, кыймыл-аракеттин жалпылыктарынын негизинде пайда болуучу процесс.

Экинчиден, тигил же бул сөздүн метафораланышына ошол элдин турмуш-шарты чоң роль ойнойт. Ошондуктан айрым тарыхый турмуш-шарты, экономикалык өнүгүшү бирдей элдерде башкаларга караганда метафоралык жалпылыктар алда канча арбын болот.

Үчүнчүдөн, сөздүн метафораланышына улуттук психология да белгилүү даражада таасир тийгизет. Бирок жогорку критерийлер сөздүн метафораланышына өз алдынча

⁹ К. Жумалиев. Казак эдебиеті тарыхынын маселелері жәнә Абай поэзиясынын тілі. II т. , Алматы, 1960,— 153—154-беттер.

¹⁰ Закиров С. Кыргыз элинин макал-ылакаптары. Фрунзе. 1972.108-бет.

Мисалдардагы жалпы элдик метафоралардын маанилери эл тарабынан эбак өздөштүрүлгөнүнө карабастан, индивидуалдуу метафоралардай эле баалоо, мүнөздөө милдетин аткарып, лексикалык мааниге ээ боло албады.

Ал эми сөз маанилеринин өнүгүшүнүн экинчи жолунда метафоралуу колдонулган сөз лексикалык жаңы мааниге ээ болот. Буга төмөнкү себептер өбөлгө түзөт.

Түрмушта жашаган нерсе же түшүнүк башка бир түшүнүк же нерсе менен белгилүү бир байланыш, катышта болот. Ал эми түшүнүк же нерселердин ортосундагы байланыш, катыш кандайдыр бир окшоштуктардын негизинде жаралат.

Мисалы: **төбө, чоку** — адамдардын, айрым жаныбарлардын, тоонун, үйдүн чокусу, төбөсү. **Этек** — кийимдердин, айрым буюмдардын, тоонун ж.б. этеги. Ушул сыяктуу эле адамдардын дене мүчөлөрү, көптөгөн буюм-тайымдар башка бир түшүнүктөргө карата метафоралашат:

Чокуларын туман чалган ак кар, көк муздуу Ала-Тоо менменсине төшүн керет. (К.Ж) **Талаа бетин** тамылжытып шоолага. Татынакай таң сөгүлүп ык салат. (М.А.) Арткы **этеги** жогору түрүлүп, баскан сайын ал куудурап, кээде мамыдагы сезимди кошкуртат. (Т.С.)

Жогорку ар кандай түшүнүктөрдү бири-бири менен байланыштырып турган жалпылык алардын алган ордулары жагынан болгон окшоштуктардын негизинде келип чыккан. Биринчисинде **чоку, төбө** — ар кандай нерселердин эң жогорку бөлүгү. Экинчисинде, тескерисинче, **этек** — нерселердин эң төмөнкү, аяккы бөлүгү. Демек, метафоризация процесси үчүн ушул белгилер негиз болгон да, таптакыр ар башка түшүнүктөрдү бири-бири менен байланыштырган. Натыйжада, бир эле сөздөн бир нечелеген кошумча, жаңы маанилер пайда болуп, тилде полисемиянын келип чыгышын шарттаган.

Метафора сөз жасоонун башка жолунан айырмаланып, аны формалдык жактан өзгөрүүлөргө алып келбейт. Ошондуктан коп учурларда кайсы сөз кайсыдан келип чыкканын, негизги мааниси менен кошумча маанилеринин чегин ажыратуу кыйынга турат. Мисалы, тоонун этегинен калган буюмдардын этеги келип чыкканбы же, тескерисинчеби. Бул суроого этек сөзүн этимологиялык жактан терең изилдемейинче, жооп берүү өтө кыйын.

Жогоруда белгиленгендей, илим менен техниканын өнүгүшү күн сайын жаңы түшүнүктөрдү, терминдерди пайда кылууда. Буларды атоо үчүн метафора кеңири колдонулат. Мисалы «мүчө» өзүнүн алгачкы түз мааниси боюнча адам денесинин бөлүктөрүн билдирет. Демек, бүтүндүн бөлүгү. Ушул мааниси революциядан кийин пайда болгон профсоюздун мүчөсү жана башка коомдук уюмдардын мүчөсү, сүйлөмдүн мүчөсү, сөздүн мүчөсү деген сыяктуу көптөгөн жаңы түшүнүктөргө ассоциация түүдүрүп, аларды атоо үчүн колдонулган.

Ошентип, нерсе же кубулуштарды, алардын касиеттерин баалоо, мүнөздөө зарылдыгынан эмес, коом түрмүшундагы жаңыдан пайда болгон түшүнүктөрдү атоо муктаждыгынан жаралган жогоркудай метафоралар адепкиде өтмө мааниде колдонулгандыгына карабастан, бара-бара лексиканын кадыресе түрү сыяктуу эле тилде активдүү колдонулуу мүмкүнчүлүгүнө ээ болуп, өз алдынча сөз катары калыптанат, б.а. , кепте номинативдик функцияны аткарат. Ошондуктан тилдик метафоралар сөз маанилеринин тек гана кеңейишине гана эмес, анын жаңы лексикалык маани алышына шарт түзөт.

§ 21. АЙРЫМ ОМОНИМДЕРДИН МЕТАФОРАЛЫК ЖОЛ МЕНЕН ПАЙДА БОЛУШУ

Метафора — пикир алышуунун гана каражаты эмес, сөз жасоонун да эң ийкемдүү жолу. Бул, баарыдан мурда, айрым омонимдердин метафоралык жол аркылуу жасалышынан ачык көрүнөт.

Метафоризация — полисемантизмге караганда алда канча кеңири түшүнүк, анткени ал жалаң гана тилде көп маанилүүлүктү шарттабастан, жаңы лексикалык бирдикти — омонимди да пайда кылат. Бирок мындан сөздөрдүн метафоризацияланышынын баары эле түздөн-түз омонимдердин пайда болушуна алып келет деген бүтүмгө келүүгө болбойт. Бул үчүн семантикалык өнүгүүнүн төмөнкүдөй бир катар этаптарын басып өтүүгө тийиш.

Сөз маанилеринин метафоралык жол менен өнүгүшү адепкиде көп маанилүүлүктү пайда кылат да, өнүгүүнүн кийинки этаптарында жаңы маанилер менен негизги (баштапкы) түз маанинин ортосундагы семантикалык байланыш таптакыр үзүлүп, омонимдердин келип чыгышына өбөлгө түзүлөт. Даанараак айтканда, негизги мааниден пайда болгон өтмө маанинин өзү кийин кайрадан жаңы өтмө мааниде колдонула баштайт, б.а. , метафоризацияланат да, мунун натыйжасында негизги маани менен кийинки жаңы өтмө маанинин ортосундагы семантикалык байланыш биротоло үзүлүп, экөө бири-бирине омоним болуп калат.

Бирок өтмө маанилүү сөздүн базасында семантикалык омонимдин пайда болуу, түзүлүү процесси өнүгүүнүн узак жолун басып өтөт. Ошондой эле бул үчүн, жогоруда белгиленгендей, көп маанилүү бир эле сөздүн ар башка маанилери өз ара маанилик байланыштарын таптакыр үзүп, тыбыштык түзүлүшү жагынан гана бирдей болууга тийиш. Мисалы: **ак** — өң-түс: **ак** — сүт азыктары; **бел** — адамдын денесинин ортоңку бөлүгү, **бел** — ашуу. Мындай көп маанилүү сөздөр нерселердин ортосундагы эң негизги белгилеринен пайда болгонуна карабастан, омонимге тез өтөт. Анткени булардын ар бири өз алдынча бүтүн нерсенин аты болгонуна байланыштуу алардын семантикалык байланышы анча бекем болбойт.

Айрым омонимдер нерселердин ортосундагы эң негизги белгилеринин эмес, кандайдыр бир кыйыр белгилеринин негизинде пайда болот. Мисалга «боор» сөзүн алалык.

1. **Боор** — адам менен айрым жаныбарлардагы өттү бөлүп чыгаруучу без.

2. **Боор** — адамдын, малдын ж.б. жаныбарлардын ич жагы. Ал дененин орто жеринен орун алган. Мына ушул алган ордуна карай үчүнчү бир затка карата өтмө мааниде колдонулуп калган.

3. **Боор** — тоонун боору, башкача айтканда, орто жери, бети. Албетте, жогорудагы «боор» сөзүнүн өтмө маанилерин бири-биринен али семантикалык байланышын үзбөгөн полисемия деп карайбыз. Ал эми ушул эле сөздүн кыйыр белгилери аркылуу метафоралык мааниден өнүгүп чыккан бир нече омонимдик катарларды кезиктиребиз:

1. **Боор** — өттү бөлүп чыгаруучу без.

2. **Боор** — ини, карындаш, бир тууган.

3. **Боор** — жалпы эле тууган же тектештик маанисинде.

4. **Боор** — дос, достук маанилеринде да колдонулат.

Демек, бул мисалдагы «боор» сөзүнүн ар кандай маанилери адегенде метафоралык маани аркылуу келип чыкканы. андан ары өнүгүү процесстеринде бири-бири менен семантикалык байланыштан ажырап, омонимдик катарларды түзүп калганы эч кандай шек туудурбайт. Ушул сыяктуу жол менен **каракчы** — чучело,

пугало; **каракчы** — разбойник; **күн** — день, **күн** — солнце ж.б. толгон омонимдер пайда болгон. Ошентип, кыйыр маанилердин негизинде жана айрым сөз түрүндө келген өтмө маани негизги сөз менен байланышын тез үзүп. омонимге тез айланат.

§ 22. МЕТОНИМИЯ

Метонимия — грек тилиндеги *metonymia* — «кайрадан атоо» деген сөзүнөн алынган термин. Метонимиялар атайын бир грамматикалык каражаттар аркылуу жасалбастан, семантикалык ыкмада, б.а. , нерселердин ортосундагы ар түрдүү байланыш-катыштардын негизинде бир сөздүн ордуна экинчи бир сөздү колдонуудан пайда болот. Мындай байланыш нерсе менен ал жасалган материалдын, орун менен андагы адамдардын, процесс менен анын натыйжасынын, иш-аракет менен анын куралынын ж.б. ортосунда болушу мүмкүн.

Албетте, метонимиянын жасалышы үчүн нерселердин ортосундагы байланыш-катыштын бүтүндөй комплекси талап кылынбайт. Мисалы, **столдо фарфорлор жана күмүш аралаш бронзалар**. Кийгени бүт **кыжымы**. Уйкуда **кыштак** мемиреп түн жамынып жортуулдап, ким жүргөнүн ким билет. (А.Т.)

Көрүнүп тургандай метонимияда заттардын орундук, иш-аракеттик, материалдык катышы, байланышы негиз болот, б.а. , кандайдыр бир заттын мааниси ошону менен бирге ажырагыс байланыштагы буюмга өткөрүлөт.

Метонимия өзүнүн табияты боюнча оозеки кепке көбүрөөк мүнөздүү. Ошондуктан өтмө маанинин башка түрлөрүнө караганда метонимиялык ыкма аркылуу калыпташкан маанинин жалпы элдик мүнөзгө ээ болуусу кеңири.

Бирок мындан көркөм адабий чыгармаларда метонимия сейрек учурайт экен деген түшүнүк келип чыкпоого тийиш. Метонимиялар да башка көркөм каражаттар сыяктуу эле ар кандай стилдик максаттарда кеңири колдонулат. Мисалы, Көөлгүп көлдөлөң жатса, сороюп барып **жыгачына** конуп алышпадыбы. Танкең келген **аякты** кетирбей иче берет. Жутпасаңыз да тишиңиздин арасында жүрсүн, жолдош начальник, — күлөт да, **стаканды** акырын алып жутуп коёт. Мына «Б» **колхозу** бүт чогулду. Гүлнарың профессордуктан мурун колукту болгону жүрөт, — деди Чаргын жактырбай. Көрбөйсүңбү, **чаар топунун** колтугунда ыргыштайт. **Бул топ** жекшемби сайын калбайт, совхоздон келет. Бир уруу элдин кызына **идишти бөксө сунасыңбы?** (Т.С.) Кайраты качкан кара таандай эл үчүн **Ак өгүздү** артка таштоо оңойлукка турбады. (К.Б.)

Жогорку сүйлөмдөрдөгү метонимиялар нерселердин ортосундагы ар түрдүү байланыш-катыштардын негизинде жаралып, стилдик ар кандай максаттар үчүн колдонулган.

§ 23. МЕТОНИМИЯ ПРОЦЕССИНИН ПРИНЦИПТЕРИ

Метонимияда нерселердин ортосундагы байланыш-катыш ар түрдүү мүнөздө болот:

1. Даам менен нерсенин ортосундагы байланыш: Дүкөндөн татты-патты, белек-бечкек алып. автовокзалга келдим. Кечинде көптөн бери байлап жүргөн коюн союп, корзинкага таттуусун салып, дайындап коюшту.

2. Нерсе менен ал жасалган материалдын ортосундагы байланыш: Элдин аялдары жибек, кремплинге оронуп жүрөт. Серванттын ичине алтын, күмүштү толтурду. Анын аялынын оозу деле алтын, колу деле алтын. Менин аялымдын оозу деле калай. колу деле калай. («Чалкан»)

Мисалдардагы метонимиялар жансыз заттардын ортосундагы карым-катыштын негизинде жасалгандыгы көрүнүп турат. Бирок мындай метонимиялар кээде жандуу

менен жансыз заттардын ортосундагы байланыш аркылуу да жасалат: Арс чычканы, түлкүсү менен кашкулак, суурлар, айтор. мен сүлөөсүн деген айбанаттардын баары Эркеайымга тондорун чечип берген белем («Чалкан»).

3. Адам менен анын кийминин ортосундагы байланыш:

Уулум ушундай жерде иштемей болду деп, айылдагы **жаман калпактарыма** мурдумду эдирейтип коёюн. Алардын ичинде **ак жоолуктар** да бар экен. (К.А.)

4. Өң-түс менен нерсенин ортосундагы байланыш:

Мамбетов таруу бозого тойгондо. же **ак, кызылынан** согуп алганда карамагындагы он эки кишини бөөдөй кууруп, жөжөгө кулалы тийгендей эле болот. Мен ошону туура көрүп, **кызылды** коюп эле **агынан** сеп эттирдим («Чалкан»).

5. Идиш менен анын ичиндеги нерсенин (көбүнчө тамак) ортосундагы байланыш:

Анын калем акысы жыйырма пачка чай, эки **бөтөлкө** менен эле чектелбейт экен. Суусаганыма чыдабай эки **кружканы** тартып жибердим эле, мээме чыга түштү. Эки **чыныдан** ичип кыйшайганбыз («Чалкан»).

6. Ар кандай наамдагы зат менен нерсенин ортосундагы байланыш:

Жусуптун калем акысына деп жыйырма пачка **индийскийди** айдап жүргөн автолавкасынан колтуктай чыккан тура. Кечээ биз **Маздан** онду алдык эле, ошонун экөөнү сага жөнөтөйүн. **Кузбасстан** үч тонна жөнөтүптүр («Чалкан»).

7. Сан менен нерсенин ортосундагы байланыш:

Эриктин атасы үйүнө келатып, ашкананын жанында мушташып жаткан **эки-үчөөнү** көрдү. Сага **канча жылдыздуусунан?** Майрамың менен карындаш, эрте дебей **бирди** узат («Чалкан»). **Жыйырманчы.** уккун, **жыйырманчы!** Кана дагы күчөтө түш. (Ч.А.)

8. Орун менен адамдардын ортосундагы байланыш:

Кыштактын барбаган жери. арызданбаган мекемеси калган жок. Коош, биздин макоо **районго** ошондой деген кеп таратыптыр дечи. **Бүт айыл** чогулуп келиптир. **Өргө ичи** дуу күлүп жиберди. (Т.К.)

9. Иш орду же мекеме менен адамдардын ортосундагы байланыш:

Бул белекти **Фрунзедеги тери заводу менен Чолпон фирмасы** жиберип олтурат. **Мектеп** физкультура жана спортко деген жүз миң сом акчаны шыпырып алган. **Комбинат** чыгарган жибек макмалдар чет мамлекеттерге да маалым («Чалкан»).

10. Автор менен анын чыгармаларынын ортосундагы байланыш:

Мен **Гамзатовду** окуп, андан Дагестандын үрп-адаты, салты жана чыныгы тоолуктардын мүнөзү менен тааныштым («Кырг. маданияты»). **Байрон** менен **Пушкин** кучакташып жатышат (А.Т.)

11. Кыргыз тилинде адамдардын кызматын, кесип-өнөрүн. социалдык абалын, ишин билдирген метонимиялар өтө активдүү колдонулат. Метонимиянын бул тобу өзүлөрүнүн табияты боюнча өтө ар түрдүү.

а) Адамдардын коомдо аткарган кызматына байланышкан түшүнүктөрдүн атын билдирген метонимиялар:

Жолдош күзөтчү, мен облпрофсоветтенмин. А сенден өтүнүчүм. **жолдош жаңы инструктор**, биздин акыбалыбызды райкомго айта бар. **Жолдош директор**, мени мындан ары чакырбагыла! Чабандар жайыт талашышып мушташышып, келтек тешип жатканы канча, а сен, парторг, өзүң эч нерсе жасабайсың. Эй, **«Нью-Йорк таймстын» кабарчысы**, жетишет! **Тамада**, бирдеме десең боло, дудук болуп калгансыңбы? (Ч.А.)

Айрым учурда адамдардын кызмат абалы жер-суу аттары менен бирдикте берилет:

жаныбарларды өстүрүүгө, тааныш эмес даракты жана кандайдыр бир өсүмдүктөрдү отургузууга же айдоого, кенен жолдорду курууга, куурулган тамактарды жешке уруксат кылынбайт. Ушул күнгө чейин жазууну билишпейт. Башкаруу органдарынын бадуулардын жерине мектеп салууга жасаган бир канча аракетинен эч нерсе чыккан эмес. (М. Домагацкий. «Изолированное племя», «Правда», 1 июля 1973 г.).

Жогоруда көрүнүп тургандай, ар бир элде же урууда саясий-экономикалык жана коомдук-маданий өнүгүүлөрүнүн ар кандай этаптарында табунун пайда болушуна ар башка мүнөздөгү ар түрдүү шарт-жагдайлар таасир этиши мүмкүн. Бул болсо тигил же бул элдин же уруунун, анын турмуштук жашоо шартынын ар бир учурдагы конкреттүү жагдайы менен байланышта каралат. Айталы, «алгачкы коомдогу элдердин сөздүк составынын жаңыланышына тилдин табу кубулушу чоң таасир эткен»¹¹.

Изилдөөлөрдө белгиленгендей, көптөгөн уруулар жана элдер бүгүнкү күнгө чейин адамдар менен анын атынын ортосунда кандайдыр бир органикалык өзгөчө байланыш болот деп түшүнүшөт¹². Мисалы. Чили аралдарынын айрым аймактарында жашаган тургундары эгерде чет элдик адамдар сенин атыңды билип калса, анда ал сени кандай кааласа, ошондой бийлей алат деген түшүнүккө бекем ишенишет. Ошондой эле алардын түшүнүгү боюнча, адам өзүнүн атын көп кайталаса (өзү же башка бирөөлөр), ал арыктайт, же кандайдыр бир кырсыкка учурайт. Ушул ишенимди бекем туткан индеецтер бүгүнкү күндө да европалык адамдарга өз атын айтуудан тайсалдашат.

Профессор Р. А. Будагов мына ушу сыяктуу табуларга байланышкан төмөнкүдөй кызыктуу фактыларды келтирет: «Кафрларда аял өзүнүн күйөөсүнүн атын толук айтууга гана эмес. анын жана туугандарынын ысымын белгилеген сөздүн бир эле мууну башка сөздөрдүн тутумунда кезиксе, аны айтууга да катуу тыюу салынган. Мындай учурда аял аларды тергөө үчүн өзгөчө сөздөрдү, өзгөчө «неологизмдерди» ойлоп табууга аргасыз болгон. Көптөгөн ар түрдүү урууларда табу өлгөн адамдардын атына байланышкан. Түземдик элдерде адамдарды короз. жол, тоок. от, ягуар ж.б. сыяктуу конкреттүү заттардын, жаныбарлардын аттары менен аташат. Эгерде, мисалы от же короз деген ат менен аталган адам өлө турган болсо, анда анын атына байланышкан ошол сөздү айтууга катуу тыюу салынган. Ал эми «от» же «корозду» тергеп, башкача атоо үчүн ага карата жаңы атты, жаңы сөздү ойлоп табуу талап кылынган. Натыйжада, табунун ушул түрүнүн эсебинен көптөгөн түзем тилдеринин сөздүгү тынымсыз жаңыланып турат»¹³.

Ушул сыяктуу көптөгөн фактыларга иликтөө жүргүзүү менен, окумуштуу табу белгилүү бир диндик ишенимдерге негизделгендигин, б.а. , адам менен анын тырмактарынын же чачтарынын ортосунда кандай байланыш болсо, нерсе менен анын атынын ортосунда да ошондой физикалык байланыш бар деген диний түшүнүк тилде көптөгөн табулардын жаралышына өбөлгө түзгөндүгүн белгилейт¹⁴.

¹¹ Р. А. Вудагов. Очерки по языкознанию. М., 1953. 76-бет.

¹² Чындыгында эле, табу кайсы элде. кандай шартта жаралбасын, анын пайда болушунун себеби адамдардын сөзгө карата мамилесине барып такалат. (Бул жагынан алганда, табунун жаралыш себеби бардык элдерде бирдей, окшош.) Дааналап айтканда, байыркы заманда ар бир адам (эл) сөз менен ал белгилеген нерсенин ортосунда тикеден-тике, табигый байланыш бар, сөз — бул өзү белгилеген нерсенин денелик бир бөлүгү деп эсептешкен. Ошондуктан өздөрү ыйык туткан жана чочулашкан нерселердин баарынын атын айтууга тыюу салышкан, атын атасак алар билип коюшат деп кооптонушкан.

¹³ Р. А. Вудагов. Аталган эмгек, 77-бет.

¹⁴ Р. А. Вудагов. Аталган эмгек. 77-бет.

Ошентип, табу сөздөрүнүн тилде жашап турушу коомдун экономикалык, саясий жана маданий өнүгүш деңгээли менен тыгыз байланышта болот. Буга байланыштуу адамдар өздөрүн курчап турган айлана-чөйрөсүн, дүйнөнү, жаратылыштын көрүнүштөрүн, алардын сырларын канчалык терең өздөштүргөн сайын, табуга болгон көз карандылык ошончолук бошоңдойт.

Сыртынан караганда, табу эвфемизмге окшоп кетет, анткени бул экөөндө тең эле кайсы бир сөздү тике айтууга тыюу салынып, анын ордуна бөлөк сөздөр колдонулат. Бирок экөөнүн жаралыш себеп-мотиви эки башка. Айталы, «табу сөз менен нерсе, сөз менен көрүнүш өз ара физикалык байланышка ээ деген диний ишенимге негизделсе, эвфемизмдер таптакыр башка мотивге — тилде реалдуу колдонулуп жүргөн турмуш-тиричиликке таандык сөздөрдү жумшартып, башка сөздөр менен алмаштырып айтуу мотивине негизделет»¹⁵. Экинчиден, эвфемизм — стилистикалык каражат, табуда мындай касиет жок.

Жыйынтыктап айтканда, табунун жаралыш себеби бардык элде сөзгө карата көз карашка барып такалса да, ал (табу) — ар элдин улуттук өзгөчөлүгү менен шартталган өтө көп кырдуу, көп жактуу көрүнүш. Анын көп кырдуулугу ар бир элдин үрп-адатынын, салтынын, социалдык шарттарынын ар башкалыгы, өзгөчөлүгү менен түшүндүрүлөт. Айталы, австралиялык жергиликтүү элдерде ар кандай тергөөлөрдүн келип чыгышы тотемизм менен тыгыз байланыштуу. Аларда уруу же уруктун аты кайсы жаныбарлардын аты менен аталса, анын этин жешке, аны өлтүрүүгө катуу тыюу салынган. Кыргыз тилиндеги табунун жаралышына да тотемизм, анимизм өңдүү диний ишенимдер, ырым-жырымдар ж.б. жагдай-шарттар себеп болгон. Тактап айтканда, мындай ар түрдүү ишенимдердин, жагдай-шарттардын негизинде кыргыздарда айрым жаныбарларды, адамдарды жана малдарды кырып жок кылуучу оорулардын, ошондой эле адамдардын аттарын тике айтууга тыюу салынып, тергөө келип чыккан. Кыргыз тилиндеги табуларды лингво-этнографиялык жактан, негизинен, төмөнкүдөй топторго бөлүштүрүүгө болот: 1) адамдын атына байланышкан табулар; 2) каардуу күчтөрдүн, оорулардын атына байланышкан табулар; 3) ар түрдүү жаныбарлардын атына байланышкан табулар; 4) ар кандай түшүнүктөрдүн атына байланышкан табулар.

1. Кыргыз тилинде табунун бирден-бир эң кеңири тараган түрү — адамдардын аттарын тергөө. Тергөөнүн бул түрү көпчүлүк түрк тилдерине бирдей тараганы менен, ар бир элдин үрп-адатына, салтына, диний түшүнүктөрүнө жана мифтик ишенүүлөрүнө байланыштуу ар бир конкреттүү тилде ар башка мүнөзгө ээ. Мисалы, кыргыздар уруучулук түзүлүштөгү салтына, үрп-адатына байланыштуу аял күйөөсүнүн, күйөөсү аялынын атынан айтышкан эмес. Бул көрүнүш айрым жерлерде бүгүнкүгө чейин сакталган.

Эгерде үйдө бала болбосо, анда аялы менен күйөөсү бирин-бири эй, ой деп, эгерде бала болсо, баланын атын атап, анан атасы же энеси деп кошуп айтып тергешкен: Кой, **баланын атасы**, айланайын, тамашаңды кой. (Т.К.)

Аялдар күйөөсүн көбүнчө бай, байым, башка аялдар да баланчанын байы деп атаган. Мындан сырткары, кожоюн, киши, жолдош, үйдүн ээси, балдардын атасы, жаздыкташ, түгөйүм деп тергешкен.

Айрыкча аялдар өзүлөрүнүн күйөөлөрүнүн тууган-туушкандарын бүтүн тергөөгө тийиш болгон. Ошентип, жаңы келин күйөөсүнүн эркек бир туугандарын, мисалы,

¹⁵ Ошондо эле. 80-бет.

кесибине жараша молдоке, койчу бала, жылкычы уул, же уул, ортончу бала, кичине бала ж.б. деген сыяктуу тергеп келишкен.

Ата кагылайын **уул** ай ээ, мынча неге кечиктиң. Ой-и **кайним**. бери кайрыла кетсең боло, — деп шаңкылдады. (Т.С.) **Бригат акем** жаңы эле келип кетти. (Т.К.). Туруңузчу, **байым**, өз төшөгүңүзгө жатыңызчы, кулдан бетер как жерге жатпай. (Т.С.)

Кыргыздарда адам аттарынын тергелиши туш келди эмес, белгилүү бир лексикалык норма аркылуу туюнтулган. Мисалы, Сүттүбай-кылан; Ташбай же Ташыбек-шагыл; Конокбай-түнөөч; Тезекбай-Комок; Козубай же Козубек-марка, Кебээ; Карабайымырт; Темир же Темирбек-чоюн ж.б. деген өңдүү сөздөр менен тергелип келген.

Өзгөчө чыгыш элдериндеги бул көрүнүштү феодализм доорундагы аялдардын укугунун ого бетер төмөндөшү, ислам дини менен шарияттын аларды дагы кемсинтиши менен түшүндүрүүгө болот.

Мисалга келиндин кайындарына карата тергеген элге кеңири болгон «**Шабыраманын** ары жагында, **шаркыратманын** бери жагында, **маараманы** улуна жеп жатат. **Сууруманы** сууруй чап, **кайрамага** кайрай чап» деген сыяктуу тергөөнүн чекке жеткен үлгүсүн көрсөтүүгө болот.

Түрк элдеринде. анын ичинде кыргыздарда балдарга ат коюуда ишеним жана анын белгилери чоң роль ойногон. Мунун себеби диний ырым-жырымдарга байланыштуу болгон. Айталы, баланын өз атынан атоодон же ага демейдегидей жагымдуу ат коюудан коркушкан. Анткени ага жакшы ат койсо же аны өз атынан атаса. кандайдыр бир жашыруун күчтөргө үгүлүп, баланын тирүү жүрүшүнө зыян келет деген ишенимден улам ага угумсуз, жагымсыз аттарды коюшкан же өз атынан башка кошумча атты колдонушкан. Мисалы, Итибай, Итигүл, Чанач, Думана, Итемер, Таштанды, Жаманбала, Жаманкара ж.б.

Айрым учурда баласы токтобогондугуна байланыштуу Токтосун, Турсун, Жүрсүн, Сатыбалды, Качкын ж.б. аттарды коюшкан. Эркек бала көрүү үчүн жаңы төрөлгөн кыз баланы Бурул, Жаңыл. Алмаш деп аташып, бардык үмүтүн сөзгө байлашкан.

2. Адамдар мурунку учурларда жаратылыштын ар түрдүү сырларын билүүгө жөндөмсүз болушкан. Алар түрлүү жаратылыштык көрүнүштөрдү кудай, же кандайдыр бир сыйкырдуу күчтөр жараткан деп түшүнүшкөн. Бул болсо аларды өз атынан атоого тыюу салууга (табуга), булардын ордуна тергөө сөздөрүн колдонууга алып келген.

Кыргыздар илгертен бери эле адамдарды жана малдарды кырып жиберүүчү оорулардын атын түз атоодон коркушуп. Аларды тергешкен. 1894-жылы «Киргизская степная» газетасы минтип жазат: «Айрыкча кыргыздарда (казактарда — А.С.) эпидемиянын пайда болушу кыргыздарды катуу дүрбөлөңдүү коркунучка түшүргөн. Качан адамдар кудайды унутуп калганда, жерде эпидемия пайда болоруна алар ишенишет. Чечек жерде өтө карыган. Тиши жок, саксайган кемпир түрүндө пайда болот». Бул көрүнүш кыргыз элинин түшүнүгүндө да болгону талашсыз.

Демек, мына ушундай ишенүүлөрдүн негизинде кыргыздарда да төмөнкүдөй оорулардын аттары тергелип калган. Мисалы, **чечек** — Коросон ата, улуу тумоо, чоң жарыктык. баягы жарыктык, жапайы мончок же баягы гүл, кызылча, кызыл көйнөк; **учук** — көкүрөк оору, **котон жара** — жаман жара, **кара жама** — оозу жара, **келте** — улуу тумоо ж.б. деп тергелген.

Эгерде үйдө бирөө чечек менен ооруса, үйдө конок, мейман бар, ал эми малдар кара жама болгондо, аны ак байпак болуп түр деп тергешкен.

Айрым бир каардуу күчтөрдүн аттары да тергөөнүн объектиси болгон. Мисалы. кыргыздарда кара басты деген түшүнүк бар. Мында албарстыны атабай. кара деген

сөздү анын ордуна тергөө маанисинде колдонушкан, же аны сары кыз, үйлүү кыз, азыткы деп тергешкен.

Казактарда шайтанды тергешип, аны сары бала, шиш мурун. ийри таман деп аташкан.

Айрым бир ооруларды кыргыздар каардуу күчтөрдүн колунда деп түшүнүшүп, аны шамалдын эпкини тийген, көзүнө бир нерсе көрүнгөн деп тергеп келишкен.

3. Жаныбарларга байланыштуу тергеме сөздөр табынуу, сыйынуу, фетишизм жана мифологиялык көз караш менен тыгыз байланышкан. Бара-бара алардын мурдагы маанилери көмүскөлөнүп же кеңейип олтуруп, символикалык мааниге да айлана баштаган.

Мисалы, **бөрү, карышкыр** — улума, чаңдаяк, ит-куш; **бой** — кара курт; **жылан** — түймө, түймө баш. камчы, азиз; **жолборс** — кара кулак ж.б.

Казактарда канталанын атын атоого катуу тыюу салынган. Анткени анын атын атаса, ал тез көбөйүп кетет деген ишенимден улам аны кызып. сасык, кебек деп тергешкен.

Тергөөнүн жогоркудай түрү Орто-Азия, Сибирь элдеринде учурайт. Бул ошол элдердин мурдагы жашоо шартынын, мифологиялык көз караштарынын жакындыгы менен түшүндүрүлөт.

4. Кыргыздарда жамандыкка жоруюну билдирүүчү айрым сөздөр, түшүнүктөр түз эмес, тергелип айтылган. Табунун бул түрү ар кандай ырым-жырымдарга байланыштуу келип чыккан. Мисалы, мал уурдалганда, «уурдалды» деген сөздүн ордуна киши колдуу болду; короодогу «малга карышкыр келбесин» дегендин ордуна ит-куш келбесин деп тергешкен. Анткени жогорку түшүнүктөрдү түз атаса, уурдалган мал табылбайт же дагы уурдалат. Ошондой эле карышкырды түз атаса, короого карышкыр тиет деген ишенимде болушкан.

Ал эми мал саалып бүткөндө, бүттү деп айтуунун ордуна байыды деп тергешкен. Бул жерде да «бүттү» деген сөз жаман жорого багытталуучу. б.а. , мал түгөнөт деген ишенимден улам анын ордуна байыдыны колдонушкан.

Бүгүнкү күндө ар кандай ишенимдердин, ырым-жырымдардын ж.б. жоюлуп баратышы менен, жогоркудай типтеги табулар да лексикалык составдан чыгып баратат. Бирок алар күндөлүк турмушубузда өтө сейрек колдонулуп, же биротоло колдонуудан чыгып баратканы менен, айрым акын-жазуучулардын чыгармаларында кыргыз элинин мурунку турмушун, анын үрп-адатын, салтын, дүйнөгө болгон көз карашын реалдуу чагылдыруу, каармандардын кептери аркылуу алардын образ-мүнөздөрүн дагы таамай, терең берүү максатында атайын бир көркөм ыкма катары пайдаланылып жүрөт.

Мисалы, **Баатырдын** келинимин **аке** — жаш келин кайнатасын «баатыр» деп тергөөчү. **Акемдер** жүрөт, төө басты кылып, мойнунан ылдый топурак куйсак болот эле. **Узун акенин тентек карасы** сени көп карайт

— Эмне деп айтайын?

— **Падышам, кан төрөм** де, эже (Т.С.)

Батый ордунан тура калып, ачуу жанына баткан кишидей үнүн көтөрө чыгарды: **Молдокемдер** айтышыптыр, **болуш акемдер** айтышыптыр, тоодой-таштай кишилер кантип жокту айтышсын. (Т.С.)

Жогорку мисалдарда баатырдын келинимин, акемдер, узун акенин тентек карасы, падышам, кан төрөм, молдокемдер, болуш акемдер деген табу сөздөр каармандардын кебинде колдонулуп жатат. Өтө сейрек болсо да кээде алар автордун кебинде да колдонулат, б.а. , автор каармандын атынан сөз алганда тергөө

сөздөрүн пайдаланышы мүмкүн. Мисалы, Ал **болуш акем** деп Бердибайды сыйлаганда, **Калдуу эне** деп ооз учунан Айымжанды да сыйлап алдынан кыя өтчү эмес. (Т.С.)

§ 27. ЭВФЕМИЗМДЕР

Адамдардын пикир алышуусунда орой маанидеги, тигил же бул шарттар боюнча айтууга мүмкүн болбогон, ылайык келбеген предметтин, кыймыл-аракеттин, белгинин ж.б. аттары кездешет. Мындай учурларда аларды (сөздөрдү) мүмкүн болушунча ыгын таап жумшартып, сылык, сыпайы сөз менен алмаштырып айтууга туура келет. Мындай сөздөр лингвистикада эвфемизмдер¹⁶ деп аталат. Ошону менен катар алар тилде ойдун өзгөчө оттенкаларын бере турган, көркөм чыгармаларда синонимдик түгөйлөр катары

кеңири учуроочу жана эмоционалдык же образдуу маанилерди пайда кылуучу көркөм каражат да болуп эсептелет.

Эвфемизмдер сөздөрдүн колдонулуш даражасын, маанисин байытат, кептин жумшак, сылык жана жандуу берилишин камсыз кылат. Ушул эле маалда айтыла турган ойду окуучу же угучуга сылык, жатык жана элестүү жеткирүүгө өбөлгө түзүп, кептин эмоционалдуулугун жана эстетикалык татымын да арттырат. Кыскасы, алар адамдын айтууга дити бара албаган оор, орой жана суук, ачуу сөздөн пикир алышууда куткаруучу каражат болуп саналат. Демек, эвфемизмдер — тегинде адамдардын жүрүш-турушундагы коомдук этикалык нормалардан, сылык сүйлөө аракетинен келип чыккан тилдик көрүнүш. Ошондой эле оозеки кепте болсун, көркөм адабий чыгармаларда болсун, кеңири колдонулуп, адам турмушунун нечен түрдүү салааларында кезигет.

Эвфемизмдер да лексиканын башка катмарлары сыяктуу эле тилде тээ байыртан бери эле колдонулуп, коомдун өнүгүшү менен бирдикте өнүгүп, адам турмушунун ар түрдүү жактарын өз кучагына камтыган тилдик көрүнүш. Эвфемизмдерди колдонуу пикир алышкан адамдардын жашы, жыныстык айырмачылыктары, тааныштык даражасы менен тыгыз байланыштуу. Айрым учурларда адамдардын жогоркудай өзгөчөлүктөрүнө карата биз орой деген сөздөр тике, түз маанисинде айтылса, көпчүлүк учурларда алар жумшартылып, башка сөздөр менен алмаштырылып айтылат. Мындай сөздөргө, негизинен, аялдардын боюнда бар учурун, өлүмдү, үйлөнүүнү белгилеген жана кандайдыр бир башка себептерден улам айтууга уят, ылайык келбеген сөздөр, адамдын айрым дене мүчөлөрү кирет.

Эвфемизмдер да тилдик башка каражаттар сыяктуу эле коомдук көрүнүш катары элибиздин өткөндөгү жана азыркы үрп-адаты, каада-салты, турмуш-тиричилиги, дүйнөгө болгон көз карашы менен тыгыз байланышта. Ал өз кучагына коом турмушунун ар түрдүү жагдайларын камтып, тематикалык жактан ар кыл мүнөзгө ээ. Кыргыз тилинде алардын негиздүүлөрү катары төмөнкүлөрдү көрсөтүүгө болот:

1. Боюнда бар аялдарга жана төрөткө байланыштуу эвфемизмдер

Кыргыздарда бооз деген сөз малдарга карата колдонулат да, адамдарга (аял затына) карата колдонуу орой, уят учурайт. Ошондуктан анын ордуна боюнда бар, кош бойлуу, эки кабат же кош кабат, аягы оор, оор бойлуу ж.б. деген сыяктуу эвфемизмдер колдонулат.

¹⁶ Эвфемизм гректин euphemismos (eu — «жакшы» + phemi — «сүйлөймүн») деген сөзүнөн алынган, кыргызча «сылык сүйлөймүн» дегенди билдирет.

Ал эми аялдарга карата «тууду» деген сөздү колдонуу да негедир орой, ылайыксыз туюлгандыктан, ордуна төрөдү, боюнан бошонду, аягы жеңилди, эки колун бооруна алды, көз жарды, тескерисинче, «туубаган» же «төрөбөгөн» дегендин ордуна согончогу канабаган, бала үнүн укпаган деп жумшартып айтылат.

2. Үй-бүлө турмушуна жана аял затына байланыштуу эвфемизмдер

Кыргыз тилинде «катын алды» дештин ордуна үйлөндү, колукту алды, ак жоолуктуу болду. башы экөө болду ж.б. , ошондой эле «кызды эрге берүү», «уулга катын алып берүү» дегендин ордуна уулду үйлөнтөм, келинчек алып берем, башын экөө кылам, кызымды узатам, же турмушка чыктым. үйлөнөм, үй-бүлө курам, турмуш курду, ой табышты, баш кошту, тагдыры бирикти деп, эвфемизмдер менен алмаштырылып айтылат. Мындан сырткары, «катын», «катыны» деген сөздөрдүн ордуна да көбүнчө «аял», «аялы», «жолдошу», «зайыбы», «байбичеси» сыяктуу сылык катары кабыл алынган сөздөр колдонулса, «күйөөсү», «эри» дегендердин ордуна «жолдошу» деген сөз пайдаланылат. Ошондой эле кыргыз тилинде аял затына байланыштуу эрге тие элек кыз, эч ким сүйлөшө элек аял же кыз деген түшүнүктөр да бар. Буларды да тике айтуу орой, жагымсыз туюлат. Ошол себептүү аларды жубан, эшик ача элек, элечекчен, башы бош деген сыяктуу сөз жана сөз тизмектери түрүндөгү эвфемизмдер аркылуу жумшартып айтууга туура келет.

3. Айрым бир айтууга мүмкүн болбогон сөздөрдүн ордуна колдонулуучу эвфемизмдер

Айрым бир түз айтууга мүмкүн болбогон түшүнүк, нерсе, кыймыл-аракеттерди кыргыздарда өз ара пикир алышууда тикелей атоо оор гана болмок турсун, ылайыксыз, кээде мүмкүн да эмес. Ошондуктан андай сөздөрдү төмөнкүдөй эвфемизмдер аркылуу гана өтмө мааниде айтууга болот: жакындашуу, төшөгүн тепсөө, көзүнө чөп салуу, этегин шамал ачпоо, намысын төгүү, кордоо, аягы суюк, жүрөөк. жолдон чыккан. уят жер ж.б.

4. Өлүмгө байланыштуу эвфемизмдер

Кыргыз элинде «өлдү» деген сөздү адамга карата тике айтуу өтө оор жана жагымсыз. Ошондуктан бул түшүнүк көбүнчө көз жумду, дүйнөдөн кайтты, кайтыш болду, көзү өттү, каза болду, үзүлдү, учуп кетти, чарчады, ээсине бердик ж.б. деген сыяктуу эвфемизмдер аркылуу берилет. Кээде мындай эвфемизмдер индивидуалдуу мүнөзгө да ээ.

Чынары сынып калса да, чырпыгы өсөр ал кайтып. же Чырпыгы сынса сынсын, чынары аман болсун. Сен ошентип жаздым болдуң, Жайнагым, кенжетайым, жаш кетип элдин эсинде да анча калган жоксуң. (Ч.А.)

Элдик оозеки чыгармаларда, айрыкча «Манас» эпосунда эвфемизмдин ушул түрүнүн көптөгөн варианттары же синонимдик катарлары кездешет:

Кулап тоодон көчтү деп, атактуу баатыр өчтү деп

Эңкейип кетсем кокустан арбагымды ким сыйлайт.

Муну менен катар эпосто анын жутуу, жалмоо, топурак басуу, кара ташты жаздануу, о дүйнө жөнөө, кетип калуу, түз болуу, көзү жумулуу, курман болуу, тамырын кыркуу, учуп кетүү ж.б. көптөгөн варианттары да бар.

Эвфемизмдер адамдардын кайгысын, кубанычын, толкундоосун же бирөөгө карата болгон ар түрдүү сезим күүсүн ары жандуу, ары жагымдуу, сылык, сыпайы жеткирүүдө өтө ийкемдүү көркөм каражат катары кеңири пайдаланылат:

Туу куйругу бир кучак

Тулпар качты, Айганым.

Туурунан бошонуп,
Шумкар качты, Айганым.
 Деңиз толкуп чайпалып.
Көл бөксөрдү, Айганым
 Терек түптөн жулунуп,
Жер бөксөрдү, Айганым
 (Тог. М.)

Мисалдарда Айгандын баласынан айрылгандыгы жөнүндө кабар «тулпар качты», «Шумкар качты», «көл бөксөрдү», «Терек түптөн жулунуп, жер бөксөрдү» деген эвфемизмдер аркылуу берилген.

Ушул сыяктуу текстке кандайдыр бир көрк, түр берип, айтылуучу ойдун элестүүлүгүн арттыруучу эвфемизмдер көркөм адабий чыгармалардын бардык жанрларында, а түгүл оозеки кепте да кеңири колдонулат.

Мисалы: Оо, биздин **айдай** ушундай киши — Сагын эшиктен кире келинчегине мээрим төгө жадырады. Адеп алган **колуктусу** жыл айланбай **каза болгон**. Жаш Болот кайра **төшөк жаңыртыш** үчүн колдон суурулган жигиттерди жолдош кылып, кыз көрүп чыккан болучу. (Т.К.)

Жеңилденбес желбиресин, — экилүү **зайып** абысынды сандан чымчыды. — киймин го кийип алыптыр **тыртык**, а **киндигин** кантет шордуу.

Сүйлөсө сүйлөйм! Эмне, **киндиктүүлөр** киши эмчектүүлөр бүчү бекен (Т.С.)

Жыйынтыктап айтканда, эвфемизмдерди жаралуу өзгөчөлүк мүнөзүнө карай шарттуу түрдө экиге бөлүп караса болот: а) чөйрө үчүн орой, айтууга ылайыксыз сөздөрдүн ордуна колдонулган эвфемизмдер (буларда сөздөрдүн көркөмдүк касиетине назар бурулбайт); б) орой, олдоксон сөздөрдү алмаштырган жана ушул эле маалда көркөм каражат катары да колдонулган (жаралган) эвфемизмдер. Мындай эвфемизмдер көбүнчө көркөм сөз чеберлери тарабынан жаралат. Ушундан улам, эвфемизмдер тилде жалаң гана айтууга мүмкүн болбогон орой, уят сөздөрдү жумшартып, жылмалап берип, кептин маданияттуулугун арттыруучу гана эмес, ошону менен катар ойду элестүү, таамай жеткирүүдө зор өбөлгө түзүүчү көркөм каражат да болуп саналат. Ошондой эле эвфемизмдер сөз маанилеринин өнүгүшүнүн жана кеңейишинин, айрыкча тилде синонимдик катарлардын өнүгүшүнүн эң негизги булагы болуп эсептелет.

ОМОНИМДЕР

§ 28. ОМОНИМДЕР ЖӨНҮНДӨ ТҮШҮНҮК

Омонимдер — (гр. *homos* — «бирдей» жана *opima* — «ат, атоо») тыбыштык түзүлүшү бирдей, бирок бири-биринен маани жагынан кескин айырмаланган ар башка сөздөр. Мисалы, I) **ысык** — сын атооч (күн **ысык** тийди) — II) **ысык** — зат атооч (бетке **ысык** чыгыптыр); I) **эт** — зат атооч (**эти** бар жигит) — II) **эт** — этиш (кыбыр **этти**); I) **чык** — зат атооч (**эттин** чыгы) — II) **чык** — этиш (эшикке **чык**); I) **кайыш** — зат атооч (**кайыш** чылбыр) — II) **кайыш** — этиш (ит өлөрүндө **кайышат**) ж.б.

Омонимдердин табиятын туура түшүнүү үчүн ага окшош болгон айрым бир тилдик көрүнүштөрдү, алардын мүнөздүү өзгөчөлүктөрүн да териштирүүнүн мааниси бар. Анткени кээ бир изилдөөлөрдө барат (бар+а+т) жана орус тилинен кирген парад сөздөрү өз ара омонимдик катышта болот деген калпыс пикир да айтылып жүрөт. Эгерде этиштин түрдүү лексика-грамматикалык категорияларын түзүүчү мүчөлөрдүн уланышы аркылуу окшошуп калган сөздөрдүн баарын тең эле омонимдер дей турган

болсок, анда **болот** (зат атооч — **болот** өндүрүү) — **болот** (этиш — ал адам **болот**), **бармак** (зат атооч — баш **бармак**) — **бармак** (этиш — ал үйгө **бармак**) сыяктуу сөздөр да омонимдер катары каралууга тийиш. Бирок атоочтордун ар түрдүү жөндөмөлөрдө же этиштердин түрдүү грамматикалык категорияларда өзгөрүшүнүн натыйжасында башка сөздөр менен бирдей формада болуп калган учурларын омонимдер деп карай берүүгө болбойт. Ушул сыяктуу эле барат жана парад деген сөздөр да омонимдер эмес. Алар жана ушуга окшогон көрүнүштөр тыбыштык түзүлүшү ар башка болуп, оозеки кепте (айтылышта) гана окшошо алган сөздөр. Мындай өзгөчөлүктөгү сөздөр омофондор деп аталат.

Ал эми **ток** (сын атооч — курсагы **ток**) — **ток** (зат атооч — электр **тогу**). **сок** (этиш — торду **сок**) — **сок** (зат атооч — шире, маңыз) деген сыяктуу сөздөр графикалык жактан айырмаланган жок, бирок айтууда өзгөчөлөнүп, ар башка маанини билдирди, мындай лексемалар омографтар деп аталат.

Омофон, омоформа жана омографтар түзүлүшү жагынан бири-бирине окшобойт, бирок алардын үчөө тең ар башка лексикалык маанидеги сөздөр. Ал эми чыныгы омонимдер болсо негизги формасында айтылышы жана жасалышы бирдей, бирок ар түрдүү лексикалык мааниге ээ болгон сөздөр. Тилде мындай омоним болуп эсептелбеген, бирок айтууда же жазууда окшошуп калуучу сөздөрдү чыныгы омонимдерден ажырата билүү үчүн алардын ар бирине кыскача токтолуу зарылдыгы келип чыгат.

§ 29. ОМОФОНДОР

Бул сөз грек тилиндеги *homos* — «бирдей» жана *phone* — «тыбыш» деген сөздөрүнөн алынган. Демек, айтылышы бирдей, бирок жазууда өзгөчөлөнүп, маани жагынан да катышы болбогон сөздөр омофондор деп аталат.

Кыргыз тилиндеги омофондор сөздөрдүн составындагы айрым тыбыштардын (**з/с, б/п, б/в, д/т, ы/у, и/ү** ж.б.) бирдей айтылышынан. же кээ бир тыбыштардын айтууда жакшы чыкпай, начар үгүлүшүнөн, ошондой эле созулма үндүүлөр менен кыска үндүүлөрдүн айтылышында окшоштук пайда болуудан келип чыгат.

Мисалы, **кесе** (зат атооч — идиштин бир түрү) — **кезе** (этиш — колун **кезеди**), **улоо** (кыймыл атооч — бир нерсени улаштыруу) — **ылоо** (зат атооч — **ылоо** мал), **тирүү** (сын атооч — **тирүү** жан) — **түрүү** (кыймыл атооч — жеңди, жипти **түрүү**) ж.б.

Омофон кубулушу жеке сөз гана эмес, сөз айкалышында да учурайт. Мындайда катар келип, бөлөк-бөлөк жазылган эки сөз бир сөз сыяктуу айтылып, башка лексикалык белгилер менен оозеки кепте окшошуп калышы мүмкүн.

Мисалы: **ал да** (ат атооч + бөлүкчө — **ал да** кет), **алда** (этиш — **алдап** коюу); **а деп** (байламта + чакчыл этиш — **а деп** келгенде, **а деп** эле), **адеп** (зат атооч — тартип сактоо, **адеп** сактоо) ж.б.

Кийинки жылдары кыргыз адабий тилинде орус тилинен кирген сөздөрдүн айрымдарынын тыбыштык жактан өзгөрүлбөй, орус тилиндегидей колдонула баштаганына байланыштуу мурда омонимдик түгөй болуп келген сөздөрдүн кээ бирлери омофондорго ото баштагандыгы байкалат. Мисалы, орус тилинен кирген **пуд** (оордук чени), **карандаш** (жаза турган курал), **чин** (даража, мансап) өңдүү сөздөр кыргыз тилиндеги **бут** (аяк), **карындаш** (эркек кишинин өзүнөн кичүү кыз бир тууганы), **чен** (орун, мезгил, өлчөм) деген сөздөр менен оозеки айтууда гана окшошуп, жазууда **пуд** — **бут**, **чин** — **чен**, **карандаш** — **карындаш** болуп айырмаланып, омофондорду уюштурушкан.

§ 30. ОМОГРАФТАР

Бул термин грек тилиндеги *homos* — «окшош, бирдей» жана *grapho* — «жазуу» деген сөздөрүнөн алынган. Демек, бирдей жазылып, оозеки тилде айырмаланып айтылуучу ар башка маанидеги сөздөр омографтар деп аталат.

Омографтардын басымдуу көпчүлүгү орус тилинин таасиринен уюшулат: **бак** (этиш — малды багуу) — **бак** (зат атооч — темир идиш, орус тилинен кирген), **кулак** (зат атооч — угуу органы) — **кулак** (зат атооч — эзүүчү таптын бир түрү, орус тилинен кирген), **курсант** (сын атооч — көңүлү ыраазы болуу, жайлануу маанисинде) — **курсант** (зат атооч — курста окуган адам). ж.б. Мындай сөздөр жазылышы жагынан бири-бирине окшош болгону менен, айтылышы боюнча айырмаланат.

§ 31. ОМОФОРМАЛАР.

Кандайдыр бир уңгу же туунду сөзгө экинчи бир сөз белгилүү грамматикалык мүчө менен өзгөргөндөн кийин (сырткы түрү боюнча) окшошуп калуудан омоформалар түзүлөт. Мындай учурда белгилүү бир сөзгө жөндөмө же таандык. же жак мүчөлөр уланган атооч сөздөр, түрдүү грамматикалык категорияларда турган этиштер окшошуп калат. Ошондой эле түрдүү грамматикалык формаларда турган ар башка сөздөр да өз ара бирдей тыбыштык кейпте кезигиши мүмкүн.

Кыргыз тилиндеги омоформалар катары төмөнкү сөздөрдү көрсөтүүгө болот: **тердик** (зат атооч — токулга) — **тер-дик** (этиш — пахта тердик, этиштин айкын өткөн чагынын биринчи жагынын көптүк түрү), **бышты** (зат атооч — үч жаштагы бодо мал) — **бышты** (этиш — тамак бышты), **уюм** (зат атооч — профсоюздук уюм) — **ую+м** (зат атооч — уй+ым. таандык уландынын биринчи жагында), **капкан** (зат атооч — капкан салуу) **кап-кан** (этиш — ит капкан адам) ж.б.

Демек, омонимдердин жогорку түрлөрү кадыресе омонимдерден өзүлөрүнүн кандайдыр бир өзгөчөлүгү (ар түрдүү жазылуу, түрдүүчө айтылуу, грамматикалык формалардын негизинде окшош болуу) аркылуу айырмаланганы менен, алар ар түрдүү лексикалык маанини берүүчү сөздөр.

§ 32. ОМОНИМИЯ МЕНЕН КӨП МААНИЛҮҮЛҮКТҮН АЙЫРМАСЫ

Омонимдер менен көп маанилүү сөздөрдү окшоштуруп турган бир көрүнүш — аталган сөздөрдүн бир нече түшүнүктөрдү бирдей лексикалык белгилер менен атагандыгы. Бирок булардын ортосунда айырма чоң. Омонимдер ар түрдүү себептердин натыйжасында тыбыштык жактан окшошуп калган тарыхый ар башка сөздөр болсо, полисемия — бир нече буюмду же түшүнүктү негизги белгилеринин окшоштугуна карата бир эле сөз менен атап, алар жөнүндөгү түшүнүктү ичине камтый алган сөздөр. Бирок жогоркудай айырмачылыктарына карабастан, аларды бири-биринен ажыратуу бир топ кыйын. Муну ажыратууда, окшош сөздөрдүн кайсынысы омонимдер, кайсынысы полисемия экендигин аныктоодо алардын контексттеги мааниси, билдирген түшүнүктөрү жардам берет:

1. Аз өмүрдүн өзүндө ар адамдын баштан өткөргөнү өзүнчө **баян** (Т.С.) — Мектептин өзүнүн духовный оркестри бар, пианино, ... **баян** да балдардын карамагында («Кырг. аялдары»).

2. Камыштуу саздарда ... чардаган бакалардын үнүнөн **кулак** тунат. (У.А.) Айылда Түлөберди деген **кулак** бар. (Н.Б.)

3. Айдай куйрук-боорду чыгарып, кыя кести. (К.К.) — Колуна баланы ала коюп, Мыскал **бооруна** кысты. (А.У.) — Бир нече вагондорун сүйрөп, кичинекей паровоз тоонун **боорунда** турду. (С.С.) Келтирилген сүйлөмдөрдөгү баян, кулак деген окшош

сөздөрдү биринен экинчиси келип чыкты деп айтууга болбойт. Ал эми боор деген сөздөр — өз маанилерин кеңейтип, контекстке жараша бири-биринен өзгөчөлөнгөн көп маанилүү сөздөр. Демек, бирдей сөздөр аркылуу берилген тилдик түрдүү кубулуштарды — омонимияны жана полисемияны ажыратууда да контексттин ролу чоң. Бирок айрым бир учурларда окшош сөздөрдүн маанисин так ажыратуу контекст аркылуу да мүмкүн болбой калат. Бул төмөнкүдөй объективдүү себептерден келип чыгат.

Тилдин сөздүк составы да жаратылыштагы башка кубулуштар сыяктуу дайыма кыймылда болуп, белгилүү өлчөмдө өзгөрүүгө учурап тургандыктан, омонимдердин арасында да жаңыдан пайда болуу, же эскирип колдонуудан чыга баштоо процесстери дайыма жүрүп турат. Бул процесс омонимдердин жасалыш жолун изилдөөдө, өзгөчө омонимдердин полисемиядан таралуусун аныктоодо көп кыйынчылыктарды туудурат.

Тилдин тарыхый өнүгүшүнүн бардык мезгилдеринде белгилүү бир сөздүн маанилеринин өз ара өтө обочолонушунан пайда болгон омонимдер, ошондой эле омоним болууга жаңыдан баш койгон, бирок алгачкы мааниси менен толук алыстап кете элек маанилер кезигет. Башкача айтканда, полисемиядан бөлүнүп чыгууга тийиш болгон маани менен ал сөздүн башка маанилеринин ортосундагы байланыш кээде такыр жоюлбай, кандайдыр бир жакындык, жалпылык даана сакталган болот. Бул сыяктуу же омоним, же полисемия экендигин аныктоого мүмкүн болбогон учурларда аларды так ажыратуу үчүн белгилүү бир чен-өлчөмдөрдү (критерийлерди) колдонууга туура келет.

Профессор Е. М. Галкина - Федорук омоним сөздөрдү ажыратуу татаалданган учурларда ал сөздөрдүн ар бирине синоним сөздөрдү таап, аларды өз ара салыштырып көрүү керек деп эсептейт. Эгерде ал синонимдердин маанилери окшош же жакын түшүнүктү берсе, анда окшош сөздөр көп маанилүү сөздөр болуп эсептелет. Эгерде синоним сөздөрдүн маанилери турмуштагы өз ара байланышы жок ар башка түшүнүктөргө таандык болсо, анда окшош сөздөр омонимдер деп каралууга тийиш.

Мисалы, **ачуу** (горький, кислый) деген сөздүн ордуна кээде **кычкыл** деген сөз колдонулуп калат (айран **ачуу**, **кычкыл** болуп калыптыр). Ал эми **ачуу** (гнев, злоба) деген сөзгө **кыжыр** кээде синоним болот (**ачуум** // **кыжырым** келди). Мындай синоним сөздөрдүн өз ара эч байланышы жок түшүнүктөрдө (кычкыл, кыжыр) колдонулушу **ачуу** деген сөздөрдүн маанилерин омонимдер деп кароого мүмкүнчүлүк берет. Тескерисинче, айлана (окружность) деген сөз «тегерек, чөйрө» деген маанини берет, ал эми **айлана** (среда) деген сөзгө да **чөйрө** синоним. Бул синонимдердин (тегерек, чөйрө) маанилеринин ортосунда жакындык, байланыш болгондуктан, **айлана** — көп маанилүү сөз.

Бирок кай бир сөздөрдүн бирдей же жакын маанисин берген синонимдери жок. Ошондой эле кээ бир сөздөрдүн синонимдеринин маанисинде белгилүү бир айырмачылык, өзгөчөлүк кезигет. Аларды салыштырып көрүү кээде жаңылыштыкка алып келиши мүмкүн. Ошондуктан сырткы түзүлүшү окшош сөздөрдүн омонимдер же көп маанилүү сөздүн маанилери экендигин билүү үчүн, негизинен, алардын берген түшүнүктөрүнө көңүл буруу зарыл. Дааналап айтканда, эгерде тыбыштык түзүлүшү жагынан окшош болгон бир эле сөздүн маанилеринин ортосунда семантикалык байланыш сакталып, ошол маанилер бир эле негизги маанинин айланасында топтоштурулса, анда буларды полисемия, ал эми, тескерисинче, бир эле сөздүн ар башка маанилери өз ара маанилик катыштарын үзүп, тыбыштык түзүлүшүнүн гана бирдейлигине таянып калса, анда аларды омонимдер катары кароо абзел. Бул

жагынан алганда, **котор I** (бир нерсени бир капталынан экинчи капталына оодаруу) — **котор II** (сөздү бир тилден экинчи тилге которуу) деген сыяктууларды полисемияга, ал эми **каракчы I** (короого сайган каракчы) жана **каракчы II** (адамкерчиликсиз, зордукчул, талап-тоногуч адам) дегендерди омонимге кошуу зарыл.

Демек, бир эле сөздүн маанилеринин семантикалык жактан өнүгүшүнүн негизинде пайда болгон сөздөр (омонимдер) чыныгы омонимдерге айланышы үчүн алар фонетикалык өзгөрүүлөрдүн натыйжасында окшошуп калуу менен, этимологиялык жактан ар башка сөздөр сыяктуу эле тилдин азыркы абалында жакындыгы жок ар түрдүү түшүнүктөрдү билдирүүгө тийиш.

§ 33. ОМОНИМДЕРДИН ПАЙДА БОЛУУ ЖОЛДОРУ

Коомдогу өзгөрүүлөргө байланыштуу омонимдер да белгилүү бир даражада өзгөрүүгө учурап, эскиргендери колдонуудан чыгып, жаңылар менен толукталып, утуру пайда болуп турат. Кыргыз тилинде мындай толукталуу, пайда болуулардын төмөнкүдөй бир катар жолдорун көрсөтүүгө болот.

Омонимдер, негизинен, тилдин ички мүмкүнчүлүктөрүн пайдалануу аркылуу (уңгу сөздөргө жана негиздерге сөз жасоочу мүчөлөрдүн жалганышы менен пайда болгон жаңы сөзгө экинчи бир сөздүн сырткы түрү боюнча окшошуп калышы; көп маанилүү сөздөрдүн маанилеринин бири-биринен алыстап обочолонушу; тилдеги фонетикалык өзгөрүүлөр аркылуу), же болбосо башка тилдерден жаңы сөздөрдүн кабыл алынышынын натыйжасында пайда болот. Ал эми мындай омонимдер ар кандай коомдук жылыштар, карым-катнаштардын натыйжасында күндөлүк турмушта кезигүүчү муктаждыктарды канааттандыруу зарылдыгынан улам жаралат.

Экономиканын жана маданияттын өсүшүнүн, башка элдер менен болгон ар кандай байланыштардын натыйжасында келип чыгуучу жаңы түшүнүктөргө карата жаңы сөздөрдүн жаралышы, мезгил өтүү менен сөздөрдүн түзүлүшүндө жана маанисинде болуп туруучу жылыштар, албетте, тилде формасы окшош сөздөрдүн пайда болушуна шарт түзөт. Мына ушул өбөлгөлөрдү көңүлгө түйүп, кыргыз тилиндеги омонимдерди жасалышына карай төмөнкүдөй бөлүштүрүүгө болот: 1. алгачкы омонимдер, 2. сөздөрдүн көп маанилүүлүгүнөн пайда болгон омонимдер, 3. фонетикалык өзгөрүүлөрдөн пайда болгон омонимдер. 4. Морфологиялык каражаттардын негизинде жасалган омонимдер, 5. сырттан кабыл алынган сөздөр менен төл сөздөрдүн тыбыштык окшошуусунан пайда болгон омонимдер.

§ 34. 1. АЛГАЧКЫ ОМОНИМДЕР

Түрк тилдеринин алгачкы мезгилинде эле бир сөздүн (бир муундан турган уңгунун) этиш жана атооч маанисинде колдонулуусунан окшош лексемалардын пайда болгондугу белгилүү. Өз бетинче турганда атооч же этиштин кайсынысына тийиштүү экендиги белгисиз болгон мындай синтетикалык (морфологиялык көрсөткүчү жок) уңгулардан төмөнкүдөй омонимдер түзүлгөн: **той I** (зат атооч — той бер, тойго барам) — **той II** (этиш — тамакка той), **тил I** (зат атооч — эне тил) — **тил II** (этиш — тактай тил), **жар I** (зат атооч — бийик жар) — **жар II** (этиш — отун жар) ж.б. Мындай сөздөр байыркы убакта эле атооч жана этиш маанисинде колдонулгандыктан, алгачкы омонимдер катары каралат.

Демек, азыркы кыргыз тилинде уңгу жана мүчөгө бөлүнбөй, бүтүн сөз катары каралып, контекстке жараша атооч же этиш маанисинде колдонулган окшош сөздөр алгачкы омонимдер деп аталат. Мисалы: **аз I** (тактооч — аз тыным алуу, аз иштөө) — **аз II** (этиш — өңдөн азуу). **кап I** (зат атооч — чыны кап. аяк кап) — **кап II** (этиш — ит

капты), **ич** I (зат атооч — үйдүн ичи) — **ич** II (этиш — чай ич), **түз** I (сын атооч — түз сызык, түз жол) — **түз** II (этиш — шарт түз. план түз) ж.б.

Алгачкы омонимдер өзүнчө турган сырткы түрүнө карата атооч же этиш экендиги контекстте гана белгилүү болот: Ал өзүнүн туулуп-өскөн жеринин **ой**, чуңкурун калтырбай көргүсү келет (С.С.) — Жерди терең **ой**. Тиги көрүнгөн тоо кыркасынын этеги бийик **жар**. — Аман-эсен көз **жар** ж.б.

Алгачкы омонимдердин маанисин ачууда контекстен башка алардын грамматикалык көрсөткүчтөрү да жардам берет. Этиш сөздөр көпчүлүк учурда **-а, -ып, -й** мүчөлүү чакчыл этиш формасында, этиштин түрдүү чактарында ж.б. грамматикалык категорияларда кезигип, атооч маанисиндеги омоним сөздөрдөн айырмаланат. Заттык маанидеги омонимдер болсо көп учурларда ар түрдүү жөндөмөлөрдө айтылып, же жак жана таандык мүчөлөр менен жалганып, этиштен өзгөчөлөнүп турат. Мисалы: Шопок Дүйшөнкулдун бешик **тоюн** берди. (Ж.Б.) Казы менен картага **тойгонуңду** ырдадың. (Т.)

Ошентип, алгачкы омонимдер бирдей формада кезиккенде, сүйлөмдө аткарган милдетине жараша, ал эми мүчөлөр менен келгенде, атоочторго же этиштерге таандык морфологиялык көрсөткүчтөрү боюнча ажыратылат.

§ 35. 2. КӨП МААНИЛҮҮ СӨЗДӨРДҮН СЕМАНТИКАЛЫК ӨНҮГҮҮСҮНӨН ПАЙДА БОЛГОН ОМОНИМДЕР

Коом турмушунун өнүгүшү күн сайын жаңы түшүнүктөрдү пайда кылары, алар (жаңы түшүнүктөр) мурдакы түшүнүктөр менен кандайдыр бир белги-касиеттери боюнча өз ара байланышта, карым-катнашта болору белгилүү. Жаңы пайда болгон түшүнүктү атоо үчүн тилдин ички мүмкүнчүлүктөрү, анын ичинен тилдин лексикалык составы да пайдаланылат. Мындай учурда эски жана жаңы пайда болгон түшүнүктөр өз ара байланышта болгондуктан, жаңы пайда болгон түшүнүк мурда эле колдонулуп жүргөн сөз менен аталат. Айталы, мурдатан бери эле колдонулуп келе жаткан көшөгө (үйгө тартылуучу буюм), **муун** (адамдын муундары), **кашаа** (тосмо) ж.б. толгон сөздөр кийин эле пайда болгон **көшөгө** (театрдагы бир актыны билдирүүчү түшүнүк), **муун** (сөздөгү айрым ыргактар), **кашаа** (тыныш белгиси) деген түшүнүктөрдүн аты катары колдонулуп. сөздө көп маанилүүлүктү пайда кылган. Мындай маанилердин ортосундагы байланыштар алгачкы учурларда сакталганы менен, алардын айрым маанилери өнүгүүнүн кийинки этаптарында бири-биринен бара-бара алыс-тоо менен, ар бири ар башка түшүнүктү билдирип, андай сөздөр акырындык менен омонимге айланып кеткен. Азыркы кыргыз тилинде мурда бир сөздөн пайда болуп, көп маанилүү сөздөр катары эсептелген, бирок азыркы абалында ар башка түшүнүктөрдү билдирип, омонимге айланган сөздөр катары төмөнкүлөрдү эсептөөгө болот: **тамак** I (зат атооч — тамагы ооруганы басылды) — **тамак** II (зат атооч — тамак бышты); **тең** I (зат атооч — «жук» маанисинде) — **тең** II (сын атооч — «бирдей» маанисинде); **бүлө** I (зат атооч — бүлө болчу таш экен) — **бүлөө** II (кыймыл атооч — бычакты бүлөө); **бырыш** I (зат атооч — бетин бырыш басты) — **бырыш** II (этиш — кийми бырышты) ж.б. Бул сыяктуу бир сөздүн маанилеринин өз алдынча ар башка сөздөргө — омонимдерге — айланышы тилдин сөздүк составынын баюу мүмкүнчүлүктөрүн кеңейтет.

Демек, өзөгү бир сөздөр омоним болуш үчүн ар башка лексикалык мааниге ээ болуп, бири-биринен байланыштарын үзүүлөрү керек. Бирок мындай маанилик байланыштарын үзүп, омонимге айланган сөздөрдүн кайсынысы кайсы сөздөн келип

чыкканын ала-сала айта коюу мүмкүн эмес. Бул үчүн бир убактарда омоним болуп ажырап кеткен сөздөрдүн тарыхый өнүгүш жолун, этимологиясын табуу керек.

§ 36. 3. СӨЗДӨРДҮН ФОНБИКАЛЫК ЖАКТАН ӨЗГӨРҮҮСҮНӨН ПАЙДА БОЛГОН ОМОНИМДЕР

Түрк урууларынын өз ара жана ошондой эле башка элдер менен болгон тилдик байланыштары белгилүү бир даражада сөздөрдүн фонетикалык түзүлүшүнүн өзгөрүүлөрүнө да алып келди. Кыргыз тилиндеги мындай өзгөрүүлөрдөн пайда болгон омонимдер катары төмөнкүдөй факторлорду көрсөтүүгө болот.

1) Созулма үндүүлөрдүн келип чыгышынан пайда болгон омонимдер

Кыргыз жана бир катар түрк тилдеринде созулмалар сөз аягында жана эки үндүүнүн ортосундагы үнсүз тыбыштардын түшүп калышынан, ошондой эле дифтонгдордун бөлүнүшүнөн пайда болгон. Кыргыз тилиндеги мындай кубулуш айрым омонимдердин жасалышын шарттайт. Мисалы:

Буу I (зат атооч — жерден буу көтөрүлдү) өзб. аз., уйг. **буг**, ног. **був**, баш. **быу**.

Буу II (этиш — каптын оозун буу) аз., түрк., уйг. **бог**, **пог**.

Жаа I (зат атооч — жаа атуу) каз. **жайа**, тат. **жая**, баш. **йэйэ**, өзб. **ей**.

Жаа II (этиш — жаа, жаа, жамгырым) каз. **жав**, уйг., өзб., түрк. **йаг**, азб. **ёг**.

Сырттан кабыл алынган сөздөрдө эки үндүүнүн ортосундагы үнсүздүн түшүп калышынан созулмалар пайда болуп да, омонимдерди уюштурушат:

Наар I (зат атооч — наар алуу) < араб. **naḥar**

наар II (зат атооч — наары кете элек)

заар I (тактооч — таң заар) < араб. **ṣaḥar** **заар II** (зат атооч — уу маанисинде) < ир.

Заһр ж.б.

Айрым соз өзгөртүүчү аффикстер (кыймыл атоочту уюштуруучу **-оо**, **-уу** мүчөлөр) созулма түрүндө кездешип, уңгуга жалгануу аркылуу башка сөздөр менен тыбыштык жактан окшоштукту пайда кылып, омонимди уюштурушат. Мисалы:

Коюу I (сын атооч — коюу тамак)

Коюу II (этиш — бир нерсени жерге коюу) — **кой + уу**

Короо I (зат атооч — короо кайтаруу)

Короо II (этиш — «азаюу» маанисинде) **коро + оо**

Катуу I (сын атооч — катуу жыгач)

Катуу II (этиш — «жашыруу» маанисинде) **кат + уу ж.б.**

Ушул сыяктуу бир эле этишке омонимдеш созулма үндүү мүчөлөр улануудан кыргыз тилинде төмөнкүдөй омонимдер жасалган:

Аштоо I (зат атооч — аштоого туз сал) — **ашта + оо**

Аштоо II (этиш — жыгачты аштоо) — **ашта + оо**

Кароо I (сын атооч — малга кароо киши) — **кара + оо**

Кароо II (этиш — ишти жакшы кароо) — **кара + оо ж.б.**

Байыркы түрк тилдериндеги атооч сөздөрдүн аягындагы = **ыгдын** кыргыз тилиндеги созулма үндүүгө айланышы өз ара эч байланышы жок кээ бир кыймыл атоочтор менен составдык бөлүктөргө ажырабаган атоочторду да окшоштурган:

Азуу I (зат атооч — азуу тиш) — **азыг**: хак. тув. шор. **азыг**. өзб. **озик**.

Азуу II (кыймыл атооч — өңдөн азуу) — **аз + уу**

Уруу I (зат атооч — бир уруу эл) — **уруг**: озб. **урут**. уйг. **урук ж.б.**

Уруу II (этиш — бир нерсени уруу) — **ур + уу**

2) Башка түрк тилдериндеги **г**, **д** тыбыштарынын кыргыз тилинде **й** тыбышына өтүшүнөн жасалган омонимдер

Бий I (зат атооч — «судья» маанисинде) тув. хак. **näz**, түрк **bäg**, уйг. **бäk**.

Бий II (зат атооч — бий бийлөө)

Сый I (этиш — «батуу» маанисинде) уйг. **суз**, өзб. **сыз**.

Сый II (зат атооч — улууга урмат, кичүүгө сый)

Аяк I (зат атооч — «бут» маанисинде) як. **атах**. монг. **адаг**.

Аяк II (зат атооч — жыгачтан жасалган идиш) ж.б.

Мына ушул сыяктуу кыргыз тилиндеги көптөгөн омонимдер тыбыштардын биринин ордуна экинчисинин колдонулушунан, өтүшүнөн пайда болот.

§ 37. 4. МОРФОЛОГИЯЛЫК КАРАЖАТТАР АРКЫЛУУ ЖАСАЛГАН ОМОНИМДЕР

Жаңы пайда болгон түшүнүктөрдү, нерселерди атоодо бардык учурда эле жаңы сөздөр, же башка тилдердеги терминдер колдонула бербестен, морфологиялык каражаттар да кеңири пайдаланылып, тилде лексикалык бирдик түзүлөт. Мына ушундай жол менен пайда болгон жаңы сөздөр адепки учурда (уңгу түрүндө) өзүлөрүнүн сырткы формалары боюнча айырмаланып турганы менен. морфологиялык каражаттардын жардамы аркасында тыбыштык түзүлүшү жагынан окшошуп калган учурлары көп кездешет. Мындай омонимдер туунду омонимдер деп аталат.

Мисалы. ар башка түзүлүштөгү жана ар башка маанидеги сөздөргө сөз жасоочу **-ык** мүчөсүнүн жалганышынан төмөндөгүдөй омонимдердин пайда болгондугун көрөбүз: **жар**: жарык I «күндүн жарыгы» жака жарык II «сынып кеткен жер», «жарылган жер»: **курак**: курак I «кесиндилерди, өөндөрдү куроо», жана курак II «жаш, жаш өзгөчөлүк» деген омонимдер жасалган. Мындагы «курак» омонимдердин биринчисинин уңгусу **кура** — «чогултуу», «жыйноо» деген этиш сөз (бул сөздүн уңгусу — **кур** «бир нерсени тургузуу» — этиш). Экинчисинин уңгусу — **кур**. Бул сөз **кур + бу**, **кур + даш**, **кур + дуу** деген сөздөрдүн жасалышына да негиз болгон.

Кыргыз тилинде бир эле уңгудан да туунду омонимдердин жасалганын көрөбүз. Мисалы, **сал** = жана баш деген зат атооч сөздөргө **-ык**, жана **-та** сыяктуу формасы жагынан бирдей, бирок мааниси боюнча ар башка аффикстердин уланышы аркылуу **салык I** «налог» — **салык II** «курсагы салык кур аркар», **башта I** «мурда» (тактооч) — **башта II** «ишти **башта**» (этиш) омонимдери пайда болгон. Акыркы омонимдердин мүчөлөрү сырткы түзүлүшү боюнча окшош (**-та**, **-та**) болгон менен, ар башка мүчөлөр. Биринчиси — тактоочтук маани алган жатыш жөндөмөсүнүн мүчөсү. Экинчиси — зат атоочтон этишти жасоочу **-ла** мүчөсү. Ушул экинчи мүчө туунду омонимдерди уюштурууда кыргыз тилинде активдүү колдонулат. Мисалы, **жай + ла I** «жайлоого чыгуу» — **жай + ла II** «бир нерсени иретке келтирүү», **кара + ла I** «бир нерсени карартуу» — **кара + ла II** «жардамдашуу, кам көрүү» ж.б.

Уңгуга мүчөнүн уланышы аркылуу жасалган жогоркудай сөздөр айрым учурда уңгу жана мүчөгө ажырабаган сөздөр менен да тыбыштык составы жагынан окшошуп, омонимдерди уюштурушат. Буга **кон** деген этишке сөз жасоочу **-ак** мүчөсү жалгануу аркылуу **конок** «мейман» деген сөз менен ушу түрүндөгү **конок** «өсүмдүк», **шыба + к** «тамдын шыбагы» — **шыбак** «өсүмдүк» ж.б. ушул өңдүү көптөгөн омонимдер мисал боло алат.

Омонимдер ар башка уңгуларга ар түрдүү мүчөлөрдүн жалганышынан да уюшулушу мүмкүн. Мисалы. **карган I** «улгайган» — < кары – улгай + ган, — **карган II** этиш < «карга + н» («карган-шилөө») Кыргыз тилиндеги туунду омонимдерге бир эле негизге (үшуга) омонимдеш мүчөлөрдүн жалганышы менен тыбыштык түзүлүшү жагынан окшош болгон этиштик жана атоочтук маанидеги сөздөр да кирет. Мисалы: **теңдеш I** «тең, бирдей» (сын атооч) — **теңдеш II** «кимдир бирөөгө тең болуу (этиш),

жатык I «сапатка карата, жатык болуу» — **жатык II** «көнүк» маанисинде, ишке машыгуу (этиш) ж.б.

5. Кыргыздын төл сөздөрү менен кабыл алынган сөздөрдүн тыбыштык дал келүүсүнөн пайда бөлгөн омонимдер.

Башка калктар менен болгон катнаш-тилде жаңы сөздөрдүн пайда болушуна жана айрым сөздөрдүн маанисинин эскирип, колдонуудан чыгышына алып келүү менен, омонимдик окшоштуктарды пайда кылуучу булактардын бири.

Бардык элдер сыяктуу эле кыргыз эли да башка элдер менен түздөн-түз же бөлөк элдердин өкүлдөрү аркылуу байланышта болгондугу, ал эми мындай карым-катнаш элибиздин экономикалык, чарбалык жана маданий турмушу менен катар тилине да өз таасирин тийгизгендиги баарыбызга маалим. Айталы, кыргыз тилине монгол, иран, араб жана тектеш өзбек, казак, уйгур тилдеринен көп сөздөр оошуп кирип, анын сөздүк составын байытып келген. Мындан тышкары, кыргыз тилине орус тилинен жана ал аркылуу башка тилдерден да көптөгөн сөздөр оошуп кирген жана бул процесс бүгүнкү күндө деле токтоп калган жок. Кабыл алынган сөздөрдүн айрымдары кыргыз тилинин ички тыбыштык закондоруна ылайык өзгөрүп, айрымдары тыбыштык жактан эч өзгөрбөй эле кыргыздын төл сөздөрү менен окшошуп, омонимдик катарларды түзүп калган. Мындай омонимдердин келип чыгыш булактарына карата төмөнкүдөй топтоштурууга болот.

§ 38. АРАБ ТИЛИНЕН КИРГЕН СӨЗДӨР АРКЫЛУУ ПАЙДА БОЛГОН ОМОНИМДЕР

Кыргыз тилине араб сөздөрү түздөн-түз араб тили аркылуу кирбегени тарыхтан белгилүү. Анткени арабдар Орто Азияны басып алып, өзүлөрүнүн динин тараткан маалда, кыргыздар Чыгышта. Енисейдин боюнда жашашкан. Экинчиден, араб тилинен кыргыз тилине кирген сөздөр өзүлөрүнүн семантикалык маанилери боюнча ислам дининин нормалары, эрежелери менен байланышкан түшүнүктөр болгон. Андыктан араб сөздөрү, хронологиялык жактан алганда, кыргыздарга ислам дининин таралышы менен өзбек, казак, татар, уйгур ж.б. тилдер аркылуу келип кирген деген бүтүмгө келсек болот. Араб тилинен кирген сөздөр. негизинен, кыргыз тилинин фонетикалык өзгөчөлүктөрүнө баш ийип, сырткы түзүлүшү боюнча кыргыздын төмөнкүдөй төл сөздөрү менен окшошуп калган:

Аба I (зат атооч — «салкын аба») < араб. **hāba**

Аба II (зат атооч — «ага» маанисинде).

Айран I (айран калуу) < араб. **heyran**

Айран II (зат атооч — «айран уютуу»)

Сабыр I (зат атооч — «сабыр кылуу») < араб. **Сабери.**

Сабыр II (зат атооч — «саат-сабыр»)

Мата I (зат атооч — кездеменин бир түрү) < араб. **мата.**

Мата II (этиш — «төөнү мата»)

Сап I (зат атооч — «сапка тизилүү») < араб. **Сәф**

Сап II (зат атооч — «бычактын сабы») ж.б.

§ 39. ИРАН ТИЛИНЕН КИРГЕН СӨЗДӨР АРКЫЛУУ ПАЙДА БОЛГОН ОМОНИМДЕР

Иран сөздөрү кыргыз тилине араб сөздөрүнө караганда алда качан мурда, б.а. , X—XI кылымдарда келип кирген. Бул убактарда кыргыздар уйгурлар аркылуу алар менен экономикалык жана маданий тыгыз байланышта болушкан. Ал эми XIV кылымдан, б.а. , кыргыздардын Памир, Гисар жана Фергана өрөөндөрүнө жайланышкан мезгилинен тартып иран тилинен кабыл алуулар ого бетер күчөгөн.

Иран тилдеринен, негизинен, соодага, курулушка, багбанчылыкка ж.б. турмуш-шартка байланыштуу сөздөр кирген да, алар фонетикалык жактан өзгөрүүлөргө учурап, кыргыздын төл сөздөрү менен омонимдик катышты түзүп калган:

Баа I (зат атооч — «нарк» маанисинде) < иран. **bāha**

Баа II (сырдык сөз)

Жубан I (зат атооч — «жаш келин» маанисинде) < иран. **gmāban** иран тилинде «жаш» маанисинде колдонулат.

Жубан II (этиш — «кубануу» маанисинде).

Кез I (узундук өлчөмү) < иран. **гэз**

Кез II («учур, мезгил» маанисинде — кези келди).

Кал I (зат атооч — калы бар) < иран. **хал**

Кал II (этиш — үйдө кал) ж.б.

§ 40. ОРУС ТИЛИНЕН КИРГЕН СӨЗДӨР АРКЫЛУУ ОМОНИМДЕРДИН ПАЙДА БОЛУШУ

Орус тилинен кирген сөздөрдүн айрымдары кыргыз тилинин фонетикалык өзгөчөлүгүнө ылайык тыбыштык жактан өзгөрүп, ал эми айрымдары эч бир өзгөрбөй эле кыргыздын төл сөздөрүнө омонимдеш болуп калганын көрөбүз.

А) **Болуш I** (бир болуш эл) < орусча **волость**.

Болуш II (этиш — «жардамдашуу» маанисинде).

Бас I (зат атооч — «ун», жоон бас менен ырдоо) < орусча **бас**.

Бас II (этиш — «бир нерсени басуу»).

Б) **Чек I** (зат атооч — чек жазуу) < орусча **чек**.

Чек II (зат атооч — жердин чеги).

Шар I (зат атооч — дүкөндө шар сатылды) < орусча **шар**.

Шар II (сын атооч — шар аккан суу).

Март I (зат атооч — жылдын үчүнчү айынын аты) < орусча **март**.

Март II (сын атооч — март адам).

Ар кандай тилдерден кабыл алынган сөздөр да өз ара омонимдик катарды түзүшөт:

Баян I (зат атооч — ал өзүнүн турмушу жөнүндө баян кылды) < араб. **байан**.

Баян II (зат атооч — музыкалык аспап) < орусча баян.

Пайда I (зат атооч — пайда тапты) < араб **фаэде**.

Пайда II (пайда болуу) < иран. **пейда** ж.б.

§ 41. ОМОНИМДЕРДИН СӨЗ ТҮРКҮМҮНӨ КАРАТА БӨЛҮНҮШҮ

Омонимдерди сөз түркүмдөрүнө карата лексикалык омонимдер, лексика-грамматикалык омонимдер жана аралаш омонимдер деп үч топко бөлүүгө болот.

1. Лексикалык омонимдер деп бирдей сөз түркүмүнө тиешелүү болгон, мүчөлөр аркылуу өзгөрсө да, тыбыштык составы жагынан өзгөрбөгөн, бирок ар башка мааниде колдонулган сөздөрдү айтабыз.

Мисалы: **Сыр I** (зат атооч — жашыл сыр).

Сыр II (зат атооч — сыр айтуу).

От I (зат атооч — от жагуу).

От II (зат атооч — от жер).

Жарактуу I (сын атооч — ишке жарактуу адам).

Жарактуу II (сын атооч — жарактуу солдат).

жана алардын ар кандай белгилерин туюндурган сөздөр: атак- даңк; башка — бөлөк; кубан — сүйүн; амалдуу — куу; жоош — момун; унутулгус — эстен кеткис; алыс — ыраак; чал — абышка; кыштак — айыл; акырын — секин; карышкыр — бөрү; алды — асты; өлүм — ажал ж.б.

Мисалдар: Ал баарынан мурда **жоош**. элпек, ким кайда жумшаса кете берет. (Ч.А.) — Момун чал **момун** дегенчелик адам. (Ч.А.) Алиман келген жыл **унутулгус** жылдардан эле. (Ч.А.) — Асия үчүн бул жай **эстен кеткис** жай болду («Ала-Тоо»), Тулпар алыс чуркайт — шумкар **ыраак** учат (макал). **Карышкыр** менен иттин ити кармашат. (Т.С.) — Бир мезгилде Ажардын айланасында бөрүлөр толук кетти. (К.Б.) Кайсы жагына бой урса да, алды жар эле. (Т.К.) — Ачуулуунун **астынан** чыкпа (макал). Ойлонуп жолду карай **амалданып**. жеткенде чал жыгылды эстен танып. (А.Т.) — Кудайназар **кууланса**. Куйкасын жара тилербиз. («Эр Табылды») ж.б.

Бирок мисалдардагы синонимдик катарлардын маанилик жак- таң бири-бирине дал келиши, алардын бирин экинчиси бардык учурда эле толук алмаштыра алышы белгилүү бир даражада шарттуу мүнөзгө ээ. Анткени мындай синонимдик түгөйлөр «стилдик-эмоционалдык жеке касиеттерине, кошумча маанилеринин кең жана тар экендигине, аз жана жыш колдонулушуна карай контексттин ичинде кээде бири-бирине төп келбей да калат»¹⁷.

Ошентип, өйдөкүдөй типтеги синонимдер маанилик жактан бири-бирине канчалык жакын болбосун, баары бир семантикалык жана стилдик жактан алганда анча-мынча болсо да өзгөчөлүктөргө ээ. Бирок мындай контексттик маанилеринин аздыр-көптүр оош-кыйышына карап, аларды семантикалык жактан толук маанилеш эмес деп эсептөөгө болбойт. Анткени алардын семантикалык жактан жалпылыгы, бирдейлиги көпчүлүк учурда толук сакталат.

§ 44. ТОЛУК ЭМБС ЖЕ ТҮШҮНҮГҮ ЖАКЫН СИНОНИМДЕР

Кээ бир синоним сөздөр өз алдынча алганда жалпыланган бир маанини билдирип турат: айып — күнөө; көңүлсүз — капалуу; түйшүк — машакат ынак — таттуу; капилеттен — капыстан; бет — жүз; сүйкүмдүү — жарашыктуу; уурта — ич ж.б.

Мындай синонимдик түгөйлөр айрым бир контексттерде мааниси боюнча бири-бирине дал келип, бирин экинчиси алмаштырса, башка бир учурда алмаштыра албай да калат. Мисалы, капилеттен жолукту — капыстан жолукту: түйшүгү көп — машакаты көп; туура сөз — адилеттүү сөз; бетиң кургур — жүзүң кургур: айыптай баштады — күнөөлөй баштады ж.б. дегенде бирин экинчиси толук алмаштыруу касиетине ээ болсо, башка бир контексте, башка бир сөз курчоосунда алмаштыра албай калышы мүмкүн. Мисалы, Кагазды окуп апамдын **жүзү** кубарып кетти. (К.А.) — Шарапаттын **бетинин** ортосу ар дайым кызарып турар эле. (Ж.М.) Ушундай **капилет** жорук болуп кетерин ким болжогон. (Т.К.) — **Капыстан** эле сайдын ичинен кыйкырык угулду (М.Ауэзов).

Мисалдардагы синонимдерди бети кубарып кетти, же тескерисинче, жүзүнүн ортосу кызарып турар эле; капыстан жорук болуп кетерин, же тескерисинче, капилет эле кыйкырык угулду деп алмаштырып айтууга болбойт, б.а. , бул оромдо алар бирин экинчиси алмаштыра албайт. Ушул сыяктуу эле түйшүк тартты. айыпка жыгылды, бетинен оту чыкты деген сөз айкаштарындагы синонимдерди да **машакат** тартты, **күнөөгө** жыгылды, **жүзүнөн** оту чыкты түрүндө алмаштырууга болбойт. Демек, мындай учурда алар өз ара синонимдик катышты түзө алышпайт.

¹⁷ Ахматов Т. К.. Мукамбаев Ж.. Азыркы кыргыз тили. Фрунзе. 1973. 110-бет.

карама-каршылык деңгээлине өсүп жетпеген тануу катары караса болот¹⁸. Демек, мындай (дептерлүү-дептерсиз, канаттуу-канатсыз, стол-стол эмес, китеп-китеп эмес ж.б.) түгөйлөрү (компоненттери) оз алдынча сапаттык мазмунга ээ болбогон каршы маанидеги сөздөрдү нагыз антонимдер катары кароо натуура. Аларды контексттик антонимдердин өзгөчө бир түрү катары эсептесе болот.

г) Грамматикалык жактан алганда, антонимдердин синтаксистик модели, б.а. . башка сөздөргө айкашуу табияты, негизинен, бирдей мүнөзгө ээ. Тагыраак айтканда, антонимдик түгөйлөр (парадигмалар) бир эле түшүнүккө тиешелүү болуп айтылат. Мына ушул жагдай, б.а. , антонимдик түгөйлөрдүн семантикалык жалпылыгы алардын башка сөздөр менен айкашуусун көп учурда бири-бирине дал келүүсүн шарттайт. Мисалы, ач-жап деген антонимдердин башка сөздөр менен болгон айкашуусун карап көрөлү:

ач

акырын ач, ылдам ач, жакшы ач, китепти ач, папканы ач, зонтикти, ач, альбомду ач, чогулушту ач, жыйналышты ач, сессияны ач, көргөзмөнү ач.

жап

акырын жап, ылдам жап, жакшы жап, китепти жап, папканы жап, зонтикти жап, альбомду жап, чогулушту жап, жыйналышты жап, сессияны жал, көргөзмөнү жап.

Бирок антонимдик түгөйлөр семантикалык жалпылыктан сырткары өз ара айырмаланган, дифференциацияланган маанилерге (семаларга) ээ болушу мүмкүн. Ушуга байланыштуу алардын башка сөздөр менен айкашуусу бирде дал келсе, башка бир учурда дал келбей да калат. Айталы, дос-душман деген антонимдик түгөйлөргө карата жаңы, эски, эзелки деген сын атоочтордун айкашуусу дал келсе, жакын, чыныгы, жан аяшпас деген сөздөр менен дос сөзү, ал эми ашынган деген сөз менен душман сөзү гана айкашат.

д) Антонимге мүнөздүү белгилердин дагы бири — алардын түгөйлөрүнүн дайыма бирдей сөз түркүмүнө тиешелүүлүгү. Мына ушул өзгөчөлүк аларды бирдей сөз формалары (аффикстер) аркылуу өзгөрүүсүн шарттап турган болот:

арзан

арзанда, арзанчылык, арзандатылган, арзандатып.

ары

арыла, арылатылган, арылатат, арытадан, арылатып.

бек

бекем, беки, бекемде, бекемдик. бекемдиктен.

кары

картай, картайган, картайып, карылык.

ылдый

кымбат

кымбатта, кымбатчылык. кымбаттатылган, кымбаттатып.

бери

бериле, берилетилген, берилетет, беритеден, берилетип.

бош

бошоң, бошо, бошоңдо, бошоңдук, бошоңдуктан.

жаш

жашар, жашарган, жашарып, жаштык.

өйдө

¹⁸ Б. Усубалиев. Антонимдер жана аларды окутуу. Фрунзе. «Мектеп»,1987. 51—61-беттер.

5. **-ык, -гыр, -чын, -дой** мүчөлөрү аркылуу: тыкан-былжырак, чала-толук, бирге-бөлөк. бүтүн-курак, курч-мокок, оң-бузук, уяң- өткүр, чогуу-чачкын, чоң-кенедей.

Жогоруда мисалдардан көрүнүп тургандай, антонимдердин лексика-грамматикалык жол аркылуу жасалышы анча өнүмдүү эмес. Бул уңгу сөздөрдүн баарына эле карама-каршы маанидеги куранды мүчөлөрдүн улана бербестиги менен түшүндүрүлөт.

§ 57. ОКСЮМОРОН

Оксюморон ¹⁹ — өздөрүнүн каршы мааниде колдонулуш табияты, семантика-структуралык мүнөзү боюнча айырмаланган антонимдердин өзгөчө бир түрү. Буларды антонимдердин негизинде пайда болгон стилдик фигура. көркөм ыкма катары да караса болот. Оксюморон антонимдердин (кеңири алганда, карама-каршы маанидеги сөздөрдүн) айкашынан, биригишинен пайда болот, б.а. , мында бирикпегендер биригип, сыйышпагандар сыйышышат: далилсиз далил; эскинин жаңысы; тилдүү дудук: арбын туруп аз болуу; аз да, көп да ж.б.

Оксюморонго мүнөздүү лингвистикалык белгилерди, б.а. , алардын пайда болушун, маанисин, таралыш мүнөзүн. жасалышын, сырткы түзүлүшүн аныктоо үчүн аны нагыз антонимдер менен салыштырып кароо абзел.

Оксюморон менен нагыз антонимдердин жалпылыгы

Оксюморон менен нагыз антонимдер айрым бир пайда болуш негиздери боюнча жалпылыкты түзөт. Алар — төмөнкүлөр: 1) Оксюморондун да, нагыз антонимдердин да негизинде предметтүүлүк менен эмоциялык-нарктагыч маанилердин катышы жатат. Предметтүүлүк — нерселердеги, кубулуштардагы карама-каршылыктын шексиздиги, реалдуулугу. Эмоционалдык-нарктагыч маани — турмушта ошол реалдуу жашаган карама-каршылык- тарды таанып-билүү процессинде өз ара салыштыруунун. баалоонун натыйжасында пайда болгон карама-каршы маани. Демек. антонимдердин пайда болушундагы бул эки принциптин өз ара карым-катнашта болушу нагыз антонимдерге да, оксюморонго да бирдей тиешелүү.

2) Предметтеги, кубулуштагы реалдуу каршылыктарды чагылдырууда нагыз антонимдик да, оксюморондук да түгөйлөр карама-каршы мааниде колдонулат, карама-каршы маанини туюндурат.

3) Нагыз антонимдердин да, оксюморондун да түгөйлөрү карама-каршы маанидеги сөздөр аркылуу жасалат: жоон-ичке, натыйжалуу-натыйжасыз, кенен-тар, суюк-коюу, коркок-баатыр, момун-зулум ж.б. (нагыз антонимдер) тирүү-өлүк, аз да көп, ыраак да жакын, далилсиз-далил, арыктын семизи, алдуу алсыз (оксюморондор).

4) Нагыз антонимдер да, оксюморондор да карама-каршы маанини туюндуруучу эки түгөйдөн турат жана ал түгөйлөрдүн ар бири өз алдынча бүтүн маанини (белги, сапат ж.б.) билдире алат.

Нагыз антоним менен оксюморондун айырмачылыгы

1) Нагыз антонимдердин түгөйлөрүнүн байланыш-катышы алардын ортосундагы семантикалык жалпылыкка. б.а. , чындыктын бирдей категориясына тиешелүүлүгүнө негизделет. Айталы, ак- кара — нерсенин өң-түстүк; ары-бери — мейкиндик: күн-түн — мезгилдик ченемдерди, б.а. , бир эле текке таандык болгон карама-каршы түшүнүктү билдирет. Ал эми оксюморондордун түгөйлөрүндө мындай семантикалык жалпылык болбойт, тескерисинче, алар семантикалык айырмачылыкка негизделет.

¹⁹ *Оксюморон* грек тилинин *οχυμορον* деген сөзүнөн алынган. кыргызча «чечендик+акылмандык». «акылмандык+кемпайлык» деген маанини билдирет.

Мисалы, тирүү-өлүү мындагы негизги жалпы белги (маани) — жан-жаныбарлардын жашоо процессиндеги «өзгөчө бир абалдары». Ал абалдар өз ара реалдуу карама-каршылыктарга ээ. Ал эми тирүү өлүк оксюморондун алсак. алардын түгөйлөрүндө негизги жалпы белги — жашоо процессиндеги «өзгөчө абал» сакталбайт. Демек, анын түгөйлөрү да түшүндүрмөсүз ачык түрдөгү өз ара реалдуу карама-каршылыкка ээ эмес. Тирүү, бирок ушул эле маалда өлүк, демек, мындагы карама-каршылык ачык эмес, табышмактуу келип. түшүндүрүп-тактоону талап кылып турат. Мына ушул өзгөчөлүктөрүнө байланыштуу нагыз антонимдердин түгөйлөрүндөгү карама-каршы маани ачык, так болсо, бирин айтуу аркылуу экинчисин аңдап билүүгө, элестетүүгө мүмкүн болсо, оксюморондогу каршы маани метафоралуу келип, дайыма кошумча тексттик түшүндүрмөнү же ал маанинин үстүнөн ой жүгүртүүнү талап кылып турат. Айталы, өлүү-тирүү десек, мунун биринчисинде жашоо процесси бүткөн, экинчисинде али бүтө элек. жашоо процесси улантылууда. Түшүнүгү ачык, так. Ал эми тирүү өлүк десек, тирүү, бирок ушул эле маалда өлүк, кандайча? Демек. бул оксюморондук түшүнүккө карата мындайча ой жорууга (адамга карата) туура келет. Тирүү — жашоо процесси бүтө элек. Тирүүлүктүн салтын улап башка адамдардай эле тамак ичет, кийим кийет, басып-турат, дем алат ж.б. Өлүк — адам турмушунда тынымсыз болуп туруучу күндөлүк ар кандай процесстерге толук катышпайт, же такыр эле катышпайт. Колунан эч иш келбейт. Демек, адам катары тирүү жашаганы менен өлүктөн айырмасы жок. Оксюморондук каршы маанилер жогоркудай мүнөздө дайыма чечмелөөнү талап кылып турат.

б) Нагыз антонимдерде кубулуштун, кыймылдын, процесстин ж.б. сөз болуп жаткан учурдагы абалы чагылдырылса, оксюморондо кайчы пикирдин экөө тең бир эле учурга да. ар кайсы учурга да таандык болушу мүмкүн. Мисалы, Менин акчам **көп**. Асандыкы **аз**. Мындагы өлчөмдүк карама-каршы маани (көп-аз) ошол сөз болуп жаткан учурга гана таандык. Эми тилдүү дудук жана туулдум-өлдүм оксюморондорун өз ара салыштырып көрөлү. Тилдүү дудук жана туулдум-өлдүм оксюморондорун өз ара салыштырып көрөлү. **Тилдүү дудук**: тилдүү — тили бар, б.а. . адам катары башкалардай эле сүйлөй алат. Ошол эле учурда дудук. анткени көп сүйлөбөйт. сүйлөгүсү келбейт, же сөзгө маани бербейт. Демек, мындай оксюморондордо заттын бир эле учурда бир эле кырдаалда карама-каршы касиетке ээ болушу көрсөтүлөт. Ал эми туулдум-өлдүм оксюморонун териштирип көрөлү. Туулдум, демек, жарык дүйнөгө келдим, башка адамдар сыяктуу эле жашоону улантып жатам. Өлдүм, демек, качандыр бир мезгилден кийин жарык дүйнө менен кош айтышарым анык, жашоо процессим бүтөт. Мында бир эле заттын ар кайсы учурда карама- каршы касиетке ээ болушу көрсөтүлдү. Ошентип, нагыз антонимдерде нерсенин сөз болуп жаткан учурдагы каршы абалы чагылдырылса, оксюморондо нерсенин бир учурдагы да, ар башка учур-дагы да карама-каршы касиеттери чагылдырылышы мүмкүн.

в) Нагыз антонимдерде предметтердин, кубулуштардын, процесстердин белги-касиеттери өз ара салыштырылып, андагы карама-каршы түшүнүктөр ошол салыштырылып жаткан предметтерге (экөөнө), же бир эле предметтин ар кайсы белги-сапатына карата колдонулса, оксюморондо кайчы пикирдин экөө тең эле бир эле предметке карата колдонулат. Мисалы: Асан (1) **жакшы**, Үсөн (2) **жаман**; Асандын адамкерчилиги (1) **жакшы**, окуусу (2) **жаман** (антонимдер); Асан (1) **жаман** да, **жакшы** да (оксюморон).

г) Нагыз антонимдердин түгөйлөрү грамматикалык жактан дайыма бир сөз түркүмүнө тиешелүү болсо, оксюморондо бул принцип дайыма эле сактала бербейт.

Ошондуктан мындай энантиосемиялар омонимдик катыштагы энантиосемия кагары каралышы абзел.

б) Энантиосемиянын пайда болушунун экинчи жолу бир нерсени же түшүнүктү экинчи бир нерсе же түшүнүккө карата субъективдүү мүнөздө баалоо, салыштыруу ыкмасына негизделет. Мында деле энантиосемиялар бир эле сөздүн карама-каршы маанилери аркылуу уюшулат жана бул жагынан жогоруда сөз болгон энантиосемиялардан эч бир айырмаланбайт. Бирок энантиосемиянын бул эки түрү жогоркудай пайда болуш негиздери гана эмес, маанилик түгөйлөрүнүн табияты, функционалдык өзгөчөлүктөрү жагынан да бири-биринен кескин айырмалуу.

Энантиосемиянын ушул экинчи түрүндө анын маанилик түгөйлөрүнүн бири түз, номинативдик мааниде келет да, ал негизги өзөктүк же денотаттык маани болуп эсептелет. Экинчи түгөйү — номинативдик түз маанинин негизинде пайда болгон эмоционалдуу өтмө маани. Ал эми энантиосемиянын биринчи түрүндө, жогоруда көрсөтүлгөндөй анын маанилик эки түгөйү тең номинативдик түз мааниде колдонулат. Функционалдык ушул өзгөчөлүктөрүнө байланыштуу аларды номинативдик энантиосемиялар жана эмоциялык-нарктагыч энантиосемиялар деп экиге бөлүп кароого туура келет²¹.

Энантиосемиянын экинчи түрүнүн дагы бир өзгөчөлүгү — алардын маанилик түгөйлөрүнүн ортосундагы семантикалык байланыштын ачык жана бекемдигинде. Ошондуктан алардын кайчы маанилеринин өз ара байланышы белгилүү бир семантикага негизделип турат:

а) оң жана ирониялык, б.а. , шылдыңдоо. какшыктоо сыяктуу мааниге:

Берен I — акылман, даанышман, баатыр:

Берен Манас кылычты
Белине бекем чалыптыр.
(«Манас»)

— О, кайран **берендер!** Намыс үчүн кара башынан кечкендер! Сактай көр. жигит пери сактачу болсоң! (Т.К.)

Берен II — шылдың, какшык маанисинде: Оо, **береним.** келаткан экенсиң, кырк жылкыны айдап. Ии, **берен** кайда таң атпай желип-жортуп (оозеки кептен).

б) эмоциялык мааниге негизделет:

Айбан I — адамкерчиликсиз, орой, таш боор, ырайымсыз:

Теңир урган Чоңтойдун
Жоругу **айбан** малда жок.
(Т.М.)

Айбан II — эркелетүү маанисинде: Болжурагым, **айбаным.** десе. болду ыйлаба, ыйлабачы макоом! (Ч.А.)

Акмак I — акылсыз, акылы жок, кем акыл: Акыл айтсаң тыңшабайт, акмактын көркү жемеде. (Т.) Акылдуунун арты менен, **акмактын** алды менен жүр (макал).

Акмак II — эркелетүү маанисинде: Ахти, менин тентек **акмагым,** сары оозум! — деди Зулайка Адыгейдин күчкө, демге толгон жаш келбетине кучагы кубанып, бою балкып. (Т.С.)

Арам I — бузук, кара ниет, арамза: Ким адал, ким **арам.** таксыр, калпаларың байкайын. (Т.)

²¹ Б. Усубалиев. Аталган эмгек, 74—84-беттерди караңыз.

Экинчиден, оксюморон — лаконизмдин жеткен чеги. Ал автордун оюн ары кыска, ары таамай берүү аркылуу ойдун, тексттин, кеңири алганда, көркөм чыгарманын метафоралуулугун арттырып, окурмандарды ойго түртүүгө мажбурлайт²².

Ирмем. Авель менен Каин. Тун бир оокум. Негедир Авелди жоктоду. Ооба, жоктоду. Уктаса түшүндө, басса жанында жүргөн Авелди жоктоду. Терезеден шыкаалап көккө ойлуу карап турду. Ал үчүн Авель **бар да жок да** эле.

Моменге морг. Тартайып кишинин муз өлүгү жатат. Тирүү өлүк болуп карап турду. Үн жок, сөз жок.

Кудай. Оозу бош айтат. Дайыма оозу бош айтат. **Ишенип ишенбейт**.

Ачкыч. Жалгыздыктын алтын каалгасы турат. **Ачылып ачылбай** турат. Анын ары жагында эмне бар экени бүдөмүк болсо да, мага маалым. бирок ачканга жүрөк даабайт.

Тепкичтер. Тепкичтер сени ишке алпарат, кайра ал аркылуу иштен чыгасың. Ошентип, тепкичтер **түгөнүп түгөнбөйт**. Чыксаң да түгөнбөйт, түшсөң да түгөнбөйт. Оо, түгөнбөгөн өмүрдүн тепкичтери, түгөнбөйлү! («Асаба» газети, 6-октябрь 1995-ж.)

КЫРГЫЗ ЛЕКСИКАСЫНЫН ТАРЫХЫЙ ЖАКТАН КУРАЛЫШ КАТМАРЛАРЫ

§ 60. КЫРГЫЗ ТИЛИНИН НЕГИЗГИ СӨЗДҮК КӨРҮ (ФОНДУСУ) ЖАНА СӨЗДҮК СОСТАВЫ ЖӨНҮНДӨ МААЛЫМАТ

Тилдеги колдонулган бардык сөздөрдүн жыйындысы тилдин сөздүк составы деп аталат. Тагыраак айтканда, белгилүү бир тилдин сөздүк составы ошол тилдин бардык лексикалык казынасын (запасын) өз кучагына камтыйт. Демек, сөздүк состав деген түшүнүк — өтө кеңири түшүнүк. Анын тутумуна тилдин негизги сөздүк кору да кирет.

Сөздүк состав тилдин бардык лексикасын өзүнө камтып турганына карабастан, ал тилдин негизин түзө албайт. Анткени сөздүн составы лексиканын өтө өзгөрмөлүү бөлүгү болуп эсептелет. Дааналап айтканда, сөздүк состав башка тилдерден кирген сөздөрдүн эсебинен тынымсыз өнүгүп, байып турат. Ошол эле учурда, тескерисинче, тилде мурдатан колдонулуп келе жаткан айрым сөздөр колдонуудан чыгып, архаизмге айланат. Тилдеги мындай өнүгүп- өзгөрүүлөр — тилдин сөздүк составы үчүн тынымсыз болуп туруучу мүнөздүү көрүнүш. Албетте, көптөгөн убакыттын мезгилдердин өтүшү менен негизги лексикалык²³ кор да өнүгүп турат. Бирок ал өтө жай өнүгөт жана сан жагынан да чектелүү гана болот.

Тилдин сөздүк кору сөздүк составдын негизги ядросу катары тилде кеңири колдонулат жана көптөгөн кылымдар бою өзүлөрүнүн баштапкы семантика-структуралык калыбын сакташат. Бул жагынан алганда, тилдин сөздүк составындагы уңгу сөздөр тилдин сөздүк корунун негизги ядросун түзөт.

Тилдин негизги лексикалык кору анын сөздүк составынан айырмаланып, жаңы сөздөрдүн пайда болушу, жасалышы (аффиксациялык жана семантикалык жолдор аркылуу) үчүн база катары кызмат аткарат. Ошондой эле тилдин семантикалык негизи да болуп эсептелет. Негизги сөздүк кор катары өзүлөрүнүн сөз жасоо- чу элементтери аркылуу тилдин сөздүк составын башкарат, ошол эле учурда анын лексикалык түзүлүшүн да аныктайт.

²² Б.Усубалиев. Аталган эмгек, 130-бет.

²³ Тилдин «негизги сөздүк кору». «негизги лексикалык кору», «сөздүк лексикасы» деген терминдер бир эле түшүнүктү билдирет.

Коом турмушунун ар тараптуу (экономикалык, техникалык, илимий, маданий ж.б.) өнүгүшү менен коомдук кубулуш катары тилдин да, айрыкча анын лексикалык составынын өнүгүүсүнө кеңири мүмкүнчүлүктөр ачылды. Өзгөчө революциядан кийин жаңы маданияттын, мамлекеттин пайда болушу, өндүрүш тармактарынын, илим менен техниканын ар тараптуу өнүгүшү сөздүк составдын көптөгөн сөздөр менен толукталышына жана байышына шарт түздү. Бир катар сөздөр маанилик жактан өнүктү, жаңыланды. Ошол эле учурда айрым сөздөр колдонуудан чыга баштады.

Бирок бул өнүгүүлөр кыргыз тилинин лексикасынын туруктуу бөлүгүнүн — негизги сөздүк фондусунун — өзгөрүшүнө өз таасирин тийгизген жок. Демек, кыргыз тилинин өздүк лексикасы да, анын грамматикалык түзүлүшү да азыркы кыргыз тилинин негизи катары мурунку калыбын толук сактоо менен олуттуу өзгөрүүгө учурабады. Тескерисинче, жаңы сөздөрдүн пайда болушу, жасалышы, негизинен, кыргыз тилинин өздүк лексикасы аркылуу ишке ашырылды. Мисалы, чыгарма, башкарма, котормо, ортолук, төңкөрүш, өндүрүш, кабарчы, катчы, басым, ийрим, эмгек күн, өндүрүш куралы, ардак такта ж.б. аффиксациялык жана синтаксистик жол менен, ал эми борбор, тамыр (радикалдын алдындагы туюнтма), мүчө, уңгу, айлана (геометриялык термин) ж.б. сөздөрдүн семантикалык ыкма аркылуу жасалышына кыргыз тилинин өздүк лексикасы негиз болду.

§ 61. КЫРГЫЗ ТИЛИНИН ӨЗДҮК ЛЕКСИКАСЫ

Азыркы кыргыз тилинин лексикасы көптөгөн кылымдардын продуктысы катары кыргыз элинин тарыхы, басып өткөн жолу менен тыгыз байланыштуу. Кыргыз тилиндеги лексикалык катмарлар — элдин жашап өткөн доорлорунун, жашоо-турмушунун, дүйнөгө болгон көз карашынын, өнөр-кесибинин, башка элдер менен болгон байланышынын тарыхый күбөсү. Кыргыз тилинин лексикалык катмарларынан өткөндөгү эл турмушунун бардык тармагын чагылдырган төл сөздөр менен катар башка тилдерден кабыл алынган сөздөр да айкын көрүнүп турат. Бул багыттан алганда, айрыкча кийинки учурларда орус тилинен болгон лексикалык кабыл алуулар интенсивдүү мүнөзгө ээ болду. Ал эми сөздөрдүн башка тилдерден, айрыкча перс. араб тилдеринен кабыл алуулар токтоду. Орус тилинен сөздөрдү кабыл алуунун эсебинен кыргыз тилинин лексикалык составынын байышы бүгүнкү күндө да улантылууда.

Сөздүк составда орчундуу өзгөрүүлөр болуп, ал көптөгөн жаңы сөздөр менен толукталганына карабастан, кыргыз тилинин негизги сөздүк кору анчалык өзгөрүүгө учурабай, мурунку калыбын толук сактап келет. Мисалы, адам, ай, күн, жер, суу, таш, ат, кой, мал, ак, кара, алыс, жакын, мен, сен, бир, он, беш, баруу, көрүү, ата, аяк, куш, күн, тап, тер, көк, үн ж.б. Бул сөздөр мурда кандай колдонулса, бүгүнкү күндө да эч өзгөрүүсүз ошол эле мааниде колдонулуп жатат.

Ушундан улам, сөздөрдүн кыргыз тилинин өздүк лексикасы экендигин кантип тактап аныктоо болот, анын негизги белгилери кайсылар деген суроо туулбай койбойт. Буга жооп берүүдө төмөнкү принциптерди жетекчиликке алуу абзел.

1. Өздүк лексика өзгөчө туруктуу мүнөзгө ээ. Мына ушул туруктуулук алардын кылымдар бою негизги сөздүк кордон эч өзгөрүүсүз бекем орун алышын шарттап турат.

2. Тилде жаңы сөздөрдүн пайда болушу жана алардын маанилик жактан өнүгүүсү үчүн негизги база катары кызмат аткарат.

3. Башка сөздөргө караганда жалпы элдик мүнөзгө ээ экендиги, бир тилде сүйлөгөндөрдүн баары үчүн бирдей даражада түшүнүктүүлүгү.

Кыргыз тилинин негизги сөздүк корунун туруктуулугун төмөнкү фактылар да тастыктап турат:

1. Биздин эранын VII—VIII кылымдарына тиешелүү болгон Орхон-Енисей жазма эстеликтериндеги азыркы кыргыз тилинин элементтери: ат (имя) күн, түн, улуу (великий), кичи (малый), сиз (вы), ал (он), өзүм (сам), илгери (вперед), тышкары (снаружи), алп (великан). эр (муж), көк (синий, небо), боз (белый), сары (желтый), алты, он. отуз ж.б. Бул сыяктуу башка зат атооч, сын атооч, сан атооч жана ат атооч сөздөр ошол убакта кандай мааниде колдонулса, азыр да ошол мааниси сакталып калган.

Жазма эстеликтериндеги этиш сөздөрдүн айрымдары азыркы кыргыз тилиндеги этиштерден бир аз айырмаланары байкалат: юртдым (пришел), бар (иди), кел (приди), бол (быть), бил (знай, узнать), току (заномни, помнить), таркат (распросить), үр (ударить), ич (пей, пить)²⁴ ж.б.

2. XI кылымда жашаган түрк тилдери боюнча атактуу филолог-изилдоочу кашкарлык Махмуд бизге түрк тилдеринин үч томдук сөздүгүн калтырып кетиптир. Анда көптөгөн сөздөрдүн атам замандан бери өзүлөрүнүн алгачкы маанисинде колдонулуп келе жаткандыгы бул сөздүк менен жакшылап таанышкан адамга ачык белгилүү болуп турат. Кыргыз тилинин негизги сөздүк кору аталган сөздүктө толук чагылдырылган: ат (лошадь), өгиз (бык), Кгой (баран), кысырак (бээ), тай (жеребенок)²⁵.

Ушундай эле көрүнүш башка категориядагы сөздөрдө да кездешет. Айрыкча сөздүктөгү географиялык жана астрономиялык атоолор бүгүнкү күндө да ошол эле кейпин. калыбын сактап калгандыгын көрөбүз: ай (луна, месяц), күн (солнце. день), түн (ночь), көл (озеро), теңгиз (море), юлдуз (звезда), йыл же жыл (год)²⁶ ж.б.

Бул сөздүктө түрк тилдериндеги этиш сөздөр бардык грамматикалык формалары менен берилген: сыкмак (выжимать, сжимать), сөкпек-сөкмек (пороть, распороть), таралмак (причесываться), кутылмак (отделаться), тутулмак (попасть, задержаться), табмак (находить), гпабылмак (находиться, найтись). качмак (убегать), кеихирмек (простить), бармак (ходить), келмек (приходить), тыңламак (слушать)²⁷ ж.б.

3. Ошондой эле Куманикустун тили түрк тилдеринин кыпчак тобуна тиешелүү болгон кыргыз, казак, каракалпак, башкыр, татар тилдерине жакын. Салыштыруу үчүн мисалдар: жол (путь, дорога), жолаушы (путешественник), ет (мясо), етік (сапог), ак (белый), кара (черный), кызыл (красный), калкан (щит), камал (крепость), канырау (колокол), кыр (степь), карамак (смотреть), куткармак (освободить кого-либо) ж.б.

Бул келтирилген фактылар азыркы кыргыз тилинин негизги сөздүк корун байыртан бери эч өзгөрүүсүз туруктуу мүнөздө колдонулуп келе жаткан кыргыз тилиндеги жогоркудай сөздөр түзөрүндө шек жок экендигин ачык далилдеп турат.

§ 62. ЖАЛПЫ ТҮРК ТИЛДЕРИНЕ ОРТОК ЛЕКСИКА

Азыркы кыргыз адабий тилинин лексикасынын составында кыргыз тилине гана таандык өздүк лексикасынан сырткары бардык түрк тилдерине бирдей тиешелүү болгон сөздөрдүн да бар экендиги белгилүү. Башкача айтканда, азыркы кыргыз тилинин өздүк лексикасы катары каралган айрым сөздөрдү башка түрк тилдеринен да кезиктирүүгө болот. Негизги сөздүк кордун мындай катмарлануусуна төмөнкүдөй факторлор таасир этүүгө тийиш.

²⁴ Памятник в честь Кюль-Тегина: С. Е. Малов. Памятники древне-тюркской письменности, М., 1951.

²⁵ Махмуд Кашгари. Дивани — лугат-ат-тюрк. Стамбул, 1, II, III кн.

²⁶ Ошондо эле.

²⁷ Ошондо эле.

Байыркы түрк тилдеринин составына кирген айрым тилдер тарыхый жактан тилдик жалпылыкка ээ болгон. Ошондуктан азыркы кыргыз тилинин сөздүк составында кезиккен көптөгөн сөздөр ошол кездеги тилдин жалпы сөздүк фондусунун калдыгы болуп саналат. Мына ушуга байланыштуу жалпы түрк тилдерине орток сөздөрдү тигил же бул конкреттүү бир тилдин энчисине ыйгарууга мүмкүн эмес. Анткени алар түрк тилдеринин көпчүлүгүндө бүгүнкү күндө да жаңы сөздөрдүн жасалышынын негизги базасы катары бирдей даражада кызмат аткарып жатат. Албетте, мындай окшоштук, жалпылык кокустук көрүнүш эмес. Алар, өйдөдө белгиленгендей, тилдердин тек жагынан болгон өзөктөштүгүнүн, бирдейлигинин көрсөткүчү болуп саналат. Мисалы: а)

Зат атоочтор: жыгач, таш, тоо. жер. суу, киши. бала, баш, көл, күн, аш ж.б. сөздөр каракалпак, казак, кыргыз, татар, өзбек, башкыр, түркмөн, ногой, алтай тилдеринде өз ара жалпылыкты түзүп, орток лексика катары каралат. Алардын айрымдары фонетикалык жактан анча деле өзгөрүүгө учураган эмес.

б) Сан атоочтор: бир, эки, үч, төрт, тогуз, беш, алты, жети, сегиз, жыйырма, отуз, кырк, элүү, токсон, жүз, миң ж.б. Түрк тилдерине орток бул сандар ар бир тилде фонетикалык өзгөчөлүккө ээ.

в) Сын атоочтор: ак, кара, кызыл, көк, сары, жашыл, жакшы. төмөн ж.б. Албетте, бул сын атоочтор да ар бир түрк тилинде өзүнчө фонетикалык өзгөрүүгө учураган.

г) Ат атоочтор: мен, сен, ал. биз. анда, мында ж.б. Мындай ат атоочтор да жогорку түрк тилдери үчүн жалпы. бирок фонетикалык өзгөчөлүккө да ээ.

д) Этиштер: ал, кел, бар, түр, ич, кара, айт ж.б. Булардын айрымдары да айрым түрк тилдеринде тыбыштык өзгөрүүлөргө кабылган.

Бул багытта сөз кылганда. төмөнкүдөй бир маселени эске тутуу керек, б.а. , лексикалык маанилердин биримдиги дегенде фонетикалык эмес, а уңгүлүк жана типологиялык окшоштуктар эске алынат.

Жогоруда аталган түрк тилдеринин ар бири лексикалык, морфологиялык жана фонетикалык жактан спецификалык өзгөчөлүктөргө ээ. Бирок ушул эле маалда алар тилдин грамматикалык түзүлүшү. сөздүк кору жагынан белгилүү бир даражада жалпылыкты да сакташат. Мисалы, кыргызча — төрт, казакча — төрт, татарча — дүрт, башкырча дөрт, өзбекче — дүрт ж.б. Ат атооч — биз: кыргызча — биз, татарча, каракалпакча. үйгурча — биз, алтай тилинде — бис. Этиш — жат: кыргызча, казакча, каракалпакча, ногойчо — жат // джат; татарча, башкырча, өзбекче — ят; шорчо, хакасча, алтайча — чат; ойротчо — дъат.

Кыргыз, казак, каракалпак, алтай. хакас тилдеринде сөз башында **г** эмес, **к** тыбышынын колдонулушу мүнөздүү болсо, тескерисинче, **г** тыбышынын сөз башында колдонулушу огуз тобундагы азербайжан. түркмөн, осмон түрк тилдери үчүн мүнөздүү. Кыргыз, алтай, казак тилдеринин өздүк лексикасында бир дагы сөз **г** тыбышы менен башталбайт. Тескерисинче, огуз тобундагы тилдерде **г** тыбышы менен башталган сөздөр жыш учурайт. Буга төмөнкү таблица айкын күбө:

орусча аталышы	кыргызча	казакча	хакасча	түркмөнч ө	Осмонтүрк чө	азербайжан ча
глаз	кез	көз	көс	гоз	гоз	гөз
рука	кол	кол	кол	гол	гол	гол
приходи	кел	кел	кел	гел	гел	гел
смотри	кор	көр	көр	гор	гор	1ур

отстань	кал	кал	хал	гал	гал	гал
толстый	калың	калың	халың	галың	галың	галың

Таблицада көрүнүп тургандай, түрк тилдеринин кыпчак тобундагыларына сөз башында келүүчү үнсүз тыбыштардын каткалаңдашуусу мүнөздүү болсо, огуз тобундагыларга, тескерисинче, үндөшүү (озвончение), жумшаруу мүнөздүү. Буга байланыштуу огуз тобундагыларга сөздүн **т** тыбышы менен башталышы сейрек көрүнүш болсо. **д** тыбышы менен башталган сөздөр көп учурайт. Ал эми кыпчак тобуна тиешелүү тилдерде **д** тыбышына караганда сөздүн **с, т** тыбыштары менен башталышы — мүнөздүү көрүнүш. Мисалы, кыргыз тилинде — тил (язык), казак, алтай тилдеринде — тил, түркмөнчө — діл азербайжанча — дил, осмон түркчө — дил. Кыргызча турна, казакча — тырна, азербайжанча — дурна, түркмөнчө — дурна.

Фонетикалык жактан болгон жогоркудай өзгөчөлүк түрк тилдеринин ар башка топторунун ортосунда гана болбостон, бир топко кирүүчү тилдердин ичинде да орун алган, б.а. , ар бир тил өзүнө гана таандык айрым бир фонетикалык өзгөчөлүктөргө да ээ.

Мисалы, кыргызча — таш, татарча — таш, казакча — тас, хакасча — тас, ойротчо — таш. Кыргызча — баш (голова), казакча — бас, татарча — баш, хакасча — пас, ойротчо — баш. Кыскасы, азыркы кыргыз тилинде **д, г** жумшак үнсүздөр менен башталган сөздөр сан жагынан өтө чектелүү, айрыкча **г** тыбышы менен башталган сөз жок катары болсо, **т, к** каткалаң үнсүздөр менен башталган сөздөр, тескерисинче, кыйла көп.

Азыркы кыргыз тилинин бир өзгөчөлүгү — башка көпчүлүк түрк тилдеринде **я, ю, ё** тыбыштары менен башталган сөздөрдүн кыргыз тилинде **с, ж** тыбыштары менен башталгандыгында. Мисалы татар. башкыр. азербайжан, түркмөн, өзбек тилдеринде юз (сто), кыргыз, казак тилдеринде — жүз, ойротчо — дус. хакасча — чус. Татар. башкыр, азербайжан. түркмөн тилдеринде юл (дорога), юмшак (мягкий), ягмур (дождь), ялган, ялан (ложь), яну (горе), янинда (около, рядом), йорэк (сердце), юк (нет), ал эми кыргыз тилинде — жол, жумшак. жамгыр, жалган, жанында, жүрөк, жок ж.б. Түрк тилдеринин айрымдарында **ж, д** тыбыштарынын ордуна **ч** колдонулгандыгын көрөбүз. Бул көрүнүш, негизинен, хакас тилине мүнөздүү.

Сөздөгү фонетикалык айырмачылыктар өз ара ички жакындыктагы тилдерде да кездешет. Мисалы. кыргыз, хакас тил-деринин жакындыгына карабастан, айрым сөздөр ар башка тыбыштар менен айтылат: кыргыз, казакча — кыз, хакасча — хыз; кыргыз, казакча — кайсы (какой), хакасча — хайсы кыргызча — ич (пить, пей), казакча — иш, хакасча — іс кыргызча — түлкү, казакча — түлкі хакасча — түлгү ж.б.

Ошондой эле хакас жана ойрот тилдери өз ара өтө жакын тилдер болсо да, **д** тыбышы ойрот тилинде сөз башында активдүү колдонулса, хакас тилинде анын ордуна **ч** тыбышынын колдонулушу мүнөздүү. Мисалы: ойротчо — дъар (колот), хакасча — чар; ойротчо — дъап (закрыть), хакасча — чап; ойротчо — дъалгы (батрак), хакасча — чалчы кыргызча — жалчы.

Өзүнүн негизги сөздүк кору жана грамматикалык түзүлүшү боюнча кыргыз тили казак тилине көбүрөөк жакын экенинде талаш жок. Ошого карабастан алардын ар бири, өзүлөрүнүн тилдик ички закон ченемдүүлүктөрүнө ылайык, өзгөчөлүктөргө да ээ. Мисалы, кыргызча — бычак. казакча — пышак; кыргызча — сыкма, казакча — сыкпа (выжимки); кыргызча — токмок (колотушка), казакча — токпак. кыргызча — кубат. казакча — куапх кыргызча — мурун (нос), казакча — бурун ж.б.

Кыргыз тилинде **ж** менен башталган сөздөр хакас, ойрот тилинде, негизинен, **д** тыбышы аркылуу берилет: кыргызча — жол, ойротчо — дьол; кыргызча — жутум, ойротчо — дьудум; кыргызча — жок, ойротчо — дьок; кыргызча — жаздык, ойротчо — дьастык, кыргызча — жаш (молодой), ойротчо — дьаш ж.б.

Жогоруда салыштырылган материалдар түрк тилдеринин ар бири конкреттүү өз алдынча тил катары лексикалык кору, фонетикалык жана грамматикалык түзүлүшү боюнча өзүнө тектеш тилдерден, атүгүл эң жакын тектеш тилдерден да айырмаланып турарын ачык көрсөтүп турат.

Бирок мындай айырмачылыктар, негизинен. фонетикалык мүнөздө болуп, ал эми лексикалык кору боюнча көптөгөн түрк тилдери, жогоруда көрсөтүлгөндөй, өз ара жалпылыктарга ээ. Лексикадагы тилдер аралык мындай жалпылыкты түрк элдеринин генетикалык байланышынын натыйжасы катары кароо жөн.

КЫРГЫЗ ТИЛИНДЕГИ СЫРТТАН КАБЫЛ АЛЫНГАН СӨЗДӨР

Кыргыз тилинин лексикалык составы — нечендеген көп кылымдардын мөмөсү. Кыргыз эли өзүнүн өнүгүү тарыхында ар түрдүү элдер менен ар кандай алака-катышта болуп келгендиктен, кыргыз лексикасына башка элдин тилдеринен көптөгөн сөздөр келип кирген. Алар ар кандай жолдор менен жана ар түрдүү мезгилде келип кирген. Кыргыз тилинин лексикасынын составында бүгүнкү күндөгү биз колдонуп жүргөн сөздөр өзүлөрүнүн теги жагынан, негизинен, монгол, иран, араб, орус тилдерине таандык. Ошондуктан аларды төмөнкүдөй топторго бөлүп, ар бирин өзүнчө кароого туура келет.

ОРУС ТИЛИНЕН КИРГЕН СӨЗДӨР

§ 63. ОКТЯБРЬ РЕВОЛЮЦИЯСЫНА ЧЕЙИН КЫРГЫЗ ТИЛИНЕ ОРУС ТИЛИНЕН КАБЫЛ АЛЫНГАН СӨЗДӨР

Кыргыздардын Россиянын составына кошулушу кыргыз элинин экономикасы менен маданиятына да өз таасирин тийгизбей. койгон жок. Бул мезгилге чейин орус жана кыргыз элдеринин өкүлдөрүнүн ортосундагы байланыш белгилүү гана социалдык топтогу адамдардын (соодагерлер, купецтер, саякатчылардын) ортосунда болуп келсе, өткөн кылымдын 60—70-жылдарынан тартып, Чүй, Ысык-Көл өрөөндөрүндө көп сандаган орустар отурукташа баштаган. Ошентип, бир жерде жашап, ар кандай байланыш- катнашта болуу алардын тилдерине да таасир этип, сөздөр бир тилден экинчисине өтө баштаган. Ошондой эле бул элдердин ортосунда административдик, экономикалык, чарбалык жана соода-сатык иштери боюнча карым-катнаштары да акырындык менен өнүгүп, буларга байланышкан жаңы түшүнүктөр пайда болду. Демек, жаңы түшүнүктөр менен бирге аны белгилеген сөздөр да кыргыз лексикасына акырындык менен кире баштады.

Революциядан мурдагы кабыл алынган орус сөздөрү өздөрүнүн тематикасы жагынан ар түрдүү, ошондуктан аларды төмөнкүдөй лексикалык топторго бөлүштүрүүгө болот:

1. Экономика жана соода-сатыкка байланыштуу сөздөр — жарманке, сөлкөбай (целковый), чербен, көпөс, бурасант ж.б.

2. Кийим-кечектерге байланыштуу сөздөр: намеркен, көлөш, желетке, кемсел, шапке ж.б.

3. Өнөр жай товарларына байланыштуу сөздөр: атлес, болотнай, момозуй (бумазия), колустанкө, сукно, сатин, тик, ширеңке (серники), тырайке, баркыт ж.б.

4. Азык-түлүккө байланыштуу сөздөр: бөлкө, мамиле, чай, момпосуй (монпасье), картошка.

5. Үй эмеректерине, буюмдарга байланыштуу сөздөр: батнос, самоор, чайнек, мискей, бөтөлкө, черпит, адыял, керебет, үстөл, панар, көлөш, мүшөк, ылампа, меш ж.б.

6. Чарбачылыкка байланыштуу сөздөр: соко, божу, каамыт, дого (дуга), бороз, саржан (саженъ), учаска, пут, агорот ж.б.

7. Маданий-агартуу турмушуна байланыштуу сөздөр: бочто, дилгирем, белчир, ышкол, кезит, арген ж.б.

8. Административдик түзүлүшкө, башкаруу системасына байланышкан сөздөр: болуш, үйөз, басөлкө, бротокол, ыштырап, казына, күүнадыр, бесир, ыстарчын, болитсей, биристан, бекет, жандармей, түрмө, биригобор (нриговор), волос (область), начандик, белет (билет), сот (судья), сыяз (съезд) ж.б.

Мына ушуга окшогон коомдук турмуштун ар түрдүү тармактарына тиешелүү көптөгөн сөздөр кыргыз тилине келип киргени менен, кыргыз элинин социалдык, маданий-агартуу, тарыхый абалына байланыштуу Октябрь революциясына чейинки мезгилде илимге, техникага, кесипчиликтин ар кандай түрлөрүнө, маданиятка байланыштуу лексикалык кабыл алуулар жокко эсе болгон.

Ал эми жогоркудай кабыл алуулар жазуу түрүндө эмес, негизинен, оозеки сүйлөшүү аркылуу ишке ашкан жана кабыл алынган сөздөр кыргыз тилинин фонетикалык закондоруна баш ийип, өзүлөрүнүн баштапкы формасын өзгөртүп, тыбыштык өзгөрүүлөргө учураган. Мисалы, ряд — ирет, тюрьма — түрмө, галош — көлөш, булка — бөлкө ж.б.

§ 64. ОКТЯБРЬ РЕВОЛЮЦИЯСЫНАН КИЙИН КЫРГЫЗ ТИЛИНЕ ОРУС ТИЛИНЕН КАБЫЛ АЛЫНГАН СӨЗДӨР

Түрк тилдеринин, анын ичинен кыргыз тилинин сөздүк составы революциядан кийинки мезгилде тез байып, тез өнүктү. Бул, баарыдан мурда, Совет бийлигинин жылдарында тарыхый өнүгүүгө байланыштуу саясатка, экономикага, илимге, техникага, маданиятка, искусствонун түрдүү тармактарына, чарбачылыкка, окуу-тарбия иштерине тиешелүү болгон көптөгөн сөздөрдү, терминдерди орус тилинен үзгүлтүксүз кабыл алуулар менен шартталат. Муну менен катар орус тили аркылуу кыргыз тилине этимологиясы европалык элдерге таандык болгон терминдер, сөздөр жана көптөгөн кыскартылган сөздөр да кирди.

Революциядан кийин орус тилинен кыргыз тилине келип кирген сөздөрдү тематикалык жактан шарттуу түрдө төмөнкүдөй топ-торго бөлүп кароого болот:

1. Саясий-коомдук жана маданий лексика: коммунизм, революция, партия, редактор, ректор, демократия, комсомол, пленум, агитатор, институт, прогресс, конференция, лектор, коллектив, лекция, семинар, класс, счет, гимназия, диктант, журнал ж.б.

2. Илимий-техникалык терминдер: космос, сатира, хирург, хирургия, ампер, грамматика, морфология, скальпель, проза, симфония, орбита, музыка, вольт, экономика, образ, парадигматика, диагноз, физика, химия, лингвистика, поршень, лексика ж.б.

3. Курулуш терминдери: комната, пол, кирпич, погреб, подпол, лом ж.б.

4. Экономикага, чарбачылыкка тиешелүү лексика: комбайн, фонд, канал, экспорцет, ферма, звено, агроном, звеньевоу, маляр, цех, кран, слесарь, бухгалтер,

станок, цех, фабрика, занос, винт, секунда, минута, сеялка, телевизор, аренда, хутор, мастер, молотилка, вокзал, станция, ремонт ж.б.

5. Буюмдарга, кийим-кечектерге байланыштуу лексика: телефон. ботинка. майка. шарф, коробка. флакон. кружка, керосин. тарелка, лента, карандаш, фуфайка, пальто ж.б.

6. Транспортко байланыштуу сөздөр: вертолет, ракета, пилот, пароход, теплоход, электровоз, шофер, машина, паровоз, поезд, троллейбус.

7. Официалдуу-иштиктүү лексика: аппарат, указ. доклад, послание, акт. справка ж.б.

8. Согуштук техникага байланыштуу: батарея, атака, дзот, блиндаж, траншея, адъютант. маршал. старшина, взвод, артиллерия, капитан, генерал, полк, танк, штаб, политрук ж.б.

9. Чарбачылыкка, тамак-ашка байланыштуу: машина, марка, банк, лавка, сорт, миллион, миллиард, алмаз, жакут (ялонт), капуста, помидор, борщ, труба, план, такт ж.б.

Ушул сыяктанган толгон-толгон сөздөр, терминдер жаңы саясий-коомдук турмушка, экономикага, илим-техникага, маданиятка байланыштуу келип кирип, кыргыздын жазма адабий тилинин өнүгүшүнө өз таасирин тийгизди. Ошондой эле бүгүнкү күндө да коомдук-экономикалык өзгөрүүлөргө байланыштуу орус тилинен жаңы сөздөр кирип жатат: брокер, бизнес, бизнесмен, инвестиция, рынок ж.б.

Ал эми Октябрь революциясынан кийинки орус тилинен болгон кабыл алуулардын орфографияланышы алар жазуу кеби аркылуу келип киргендиктен, негизинен, орус тилиндеги нормага ылайык тыбыштык жактан өзгөрүүсүз жазылат.

§ 65. МОНГОЛ ТИЛИНЕН КИРГЕН СӨЗДӨР

Азыркы кыргыз лексикасында кыргыз жана монгол тилдеринде бирдей колдонулуп келе жаткан лексикалык жалпылыктар көп кездешет.

<i>кыргызча</i>	<i>МОНГОЛЧО</i>
аяк	адаг
алтын	алтан
бүркүт	биргад
даркан	дархан
жыргал	жаргал
босого	босго
капкак	хавхаг
кунан	гунан

Монгол жана кыргыз тилдериндеги мындай жалпылык бул тилдердин генетикалык жактан болгон тектештигинен деп болжолдонот. Бирок мындай тарыхый тектештик түрктөр менен монголдордун ортосундагы лексикалык кабыл алууларын жокко чыгарбайт. Ал эми монгол тилинен кыргыз тилине оошкон сөздөр түрк жана монгол тилдери өз бетинче айрым-айрым тилдерге бөлүнүп кеткен мезгилден кийин, ал тилдердин ээлеринин ортосунда болгон ар кандай тарыхый байланыштардын натыйжасында келип кирген. Мындай сөздөрдү эки тилде бирдей колдонулуучу жалпы, орток лексикадан айырмалоочу негиз катары алардын монгол тилинде туунду сөздөр экендиги, алардан жаңы сөз жасалып, башка сөздүн жасалышына уютку болгондугу, тескерисинче, аларды түзүүчү элементтердин түрк тилдеринде жоктугу эсептелинет.

Кыргыз тилиндеги монгол сөздөрүнүн кирүү мезгилин, ордун аныктоо кыргыз тил илиминде али чечиле элек талаш маселелерден. Профессор Б.М.Юнусалиев керээз, топчу, кылжыр, таар, сонун, каалга, келегей, белен деген сыяктуу сөздөрдүн алтай жана кыргыз тилдеринен башка түрк тилдеринде, ошонун ичинде азыркы мезгилде кыргыз тили менен тыгыз байланышта болгон үйгур, өзбек жана казак тилдеринде да жок экендигине таянып, байыркы кыргыз жана монгол тобундагы тилдерге гана орток мындай лексика бул тилдердин ээлеринин ортосунда болгон тилдик катнаштын натыйжасында азыркы кыргыздардын ата-бабалары Тянь-Шанга ошуп келүүдөн алда канча мурда, Монголияга жана Бурятияга жакын жашап турган мезгилде, келип кирген болуу керек деп болжолдойт. Андай болбогондо, этникалык составына монгол тилинде сүйлөгөн кыйла уруулар кирген казактарда да, өзбектерде да жогоруда аталган сөздөрдүн болушу тийиш эле деп көрсөтөт.

Ал эми профессор И.А.Батманов кыргыз тилине монгол лексикасы үч мезгилде: 1) кыргыздар менен монголдордун ата-бабаларынын Алтайдагы байланыш мезгилинде; 2) XIII кылымдагы монголдордун кыймылынын мезгилинде; 3) кыргыздардын ойроттор менен жана жети суулук калмактар менен болгон өз ара катнашынын мезгилинде эки түрдүү жол менен: а) кыргыздар менен монголдордун (же алардын ата-бабаларынын) тике оозеки катышуусунун натыйжасында; б) башка тилдер аркылуу келип кирген деп көрсөтөт.

Доцент Ж.Мукамбаев монгол сөздөрүнүн кыргыз тилине кабыл алынышына карата жогоркуга жакын пикирди айтат. Ал да төмөнкүдөй үч түрдүү жол менен кирген деп болжолдойт: 1) байыркы замандагы тике катнашуудан: б) тили жакын экинчи бир элдерден: в) монгол, калмак элинин составындагы байыркы жана орто кылымдагы кээ бир топтордун аралашуусунан. Ал эми доцент Ж. Мамытов жогорку пикирлерден башкарчараак ойду айтат. Ал XIII—XV кылымдарда монголдордун басып алуу мезгилинде түрк урууларынын ичине сиңип кетип, башка түрк элдери сыяктуу эле кыргыз элинин түзүлүшүндө составдык компоненттеринин бири болгон тянь-шандык монголдордон да кыргыз тилине сөздөр кирбей калбаган болуу керек деп эсептейт.

Кыскасы, түрк, монгол тилдериндеги лексикалык параллелдердин кайсынысы булардын тек жагынан болгон жалпылыгын билдирет, кайсынысы лексикалык кабыл алуулардын негизинде пайда болгон кийинки тилдик фактыларга жатат деген суроого тил илими азырынча так жооп бере элек. Демек, бул маселе азыр али чечиле элек. Андыктан кыргыз тилдериндеги төмөнкүдөй лексикалык окшоштуктарды келтирүү менен чектелүүгө туура келет:

Тек жагынан болгон терминдик окшоштуктар: бажа, абысын, күйөө, ага ж.б.

2. Флоралык жана фауналык аттардын окшоштугу: кыргоол, жорго, бото, серке, атан, сарымсак ж.б.

3. Турмуш-тиричилик жасалгалардагы атоолордун окшоштугу: сумбе, сабаа, бакан, табак, таар, көнөк, дегээ, көмөлдүрүк ж.б.

Монгол жана кыргыз тилинде жолугуучу топонимдердин аттары: Каракол (кара + монг. гол — суу), Корумду (монг. хорум — үйүндү таш), Кара-Кужур (монг. хужир — шор), Улакол (улаа — кызыл, гол — суу), Долон (монг. долоо — жети), Көкө-Мерен (монг. мөрөн — дарыя), Ак-Бешим (монг. бешин — бээжн — үй — сарай), Бугучу (монг. будң — стоянка, стойбище, усадьба), Коңур-Өлөң (монг. хонхор, ханхур — ой, чуңкур), сөөк (монг. сувук — сай), Баш- Кууганды (монг. хуван — кайың) ж.б.

§ 66. ИРАН-ФАРСЫ ТИЛИНЕИ КИРГЕН СӨЗДӨР

Кыргыз тилине иран сөздөрү илгерки кыргыз уруулары менен алтайлыктардын ортосундагы территориялык байланыштар алыстай баштаган мезгилден тартып кире баштаган.

Кыргыздар XI кылымга чейин эле иран (фарсы) тилинде сүйлөгөн калктар менен аздыр-көптүр экономикалык байланыштарда болгон. Ошол мезгилде енисейлик кыргыздардын бир чети Синь-Цзянга чейин созулуп, ушул тарапта жашаган тохарлар менен экономикалык, маданий байланыштарды тыгыз жүргүзүшкөн деп болжолдонот. Бул учурда иран сөздөрү кыргыз тилине байыркы уйгурлар аркылуу кирип турган.

Ал эми кыргыздардын Кашкар, Фергана тарапка жылышы менен иран сөздөрү улам көп кире баштайт. Айрыкча XVI кылымдан кийин кыргыздардын бир кыйласы жунгарлардын кысымы менен Памир, Каратегин, Куляб, Гксаар жакка оогондон кийин күч алат.

Иран сөздөрү кыргыз тилинин диалект, говорлорунда түрдүү деңгээлде учурайт, б.а. алар түштүктө түндүккө караганда көбүрөөк жолугат жана кеңири колдонулат. Кыскасы, иран тилинин бир кыйла сөздөрү жалпы элге тегиз тарай алган эмес.

Азыркы кыргыз тилинин лексикасындагы иран сөздөрүн, негизинен, төмөнкүдөй тематикалык топторго бөлүштүрүүгө болот:

- 1) Соода-сатыкка байланыштуу: соода, баа, зыян, тараза ж.б.
- 2) Багбанчылыкка байланыштуу: тыт, мөмө, данек, шабдалы, анар, мейиз, алмурут, бак, дарак ж.б.
- 3) Жашылча жер-жемишине байланыштуу: дарбыз, бадыраң, пияз, сабиз, шалгам, туруп ж.б.
- 4) Дыйканчылыкка байланыштуу: дан, пахта, жүгөрү, меке, күрүч, зыгыр, муруч, кенеп ж.б.
- 5) Үй курулушуна байланыштуу: терезе, устун, дубал, чатыр ж.б.

Фарсы тилинен кирген сөздөрдүн тобу мындан да кеңири.

Алардын кайсы бирлери уңгу түрүндө гана учураса (шак, шамыян, шамшар, шалдаакы, шал, шакирт, дымак), көпчүлүгү мүчөлөп, бутактап кезигет: таза, майда, гүл, зор, зордук, арзан, дат ж.б. Фарсы тилинен кирген көп сөздөр тыбыштык жагынан өзгөрүп кеткен: дос — дуст, өнөр — хунар, күнөө — куна, шаар — шахар. Кайсы бир сөздөр кош сөздөрдүн тутумунда гана айтылат: эс — уч, көр — жер ж.б.

§ 67. АРАБ ТИЛИНЕН КИРГЕН СӨЗДӨР

Араб сөздөрү кыргыз тилине тикеден-тике эмес, башка тилдер — тажик, өзбек, уйгур, татар тилдери аркылуу келип кирген. Анткени арабдар менен кыргыздардын ортосунда эч качан территориялык жактан да, саясий-экономикалык жактан да байланыш, катыш болгон эмес.

Тарыхый маалыматтарга караганда, арабдар VII—VIII кылымдарда Орто Азияны. Волга боюндагы айрым элдерди басып алып, өзүлөрүнүн ислам динин тарата баштаган. Бул мезгилдерде кыргыздар түндүк-чыгышта — Енисейдин бойлорунда жашашкан. Демек, кыргыздарга араб лексикасынын кабыл алынышы кыргыз элинин Борбордук Тянь-Шанга оошуп келиши менен коңшу элдер аркылуу ислам дининин кыргыздарга тарай баштаган мезгилине туура келет. Тагыраак айтканда, араб лексикасын кыргыздар башка түрк элдерине караганда алда канча кийин, VII—VIII кылымдарда, ислам дининин таасири аркасында кабыл алган. Ошентип, кыргыз элинин ислам динин кабыл алышы кыргыз тилинин лексикасына араб сөздөрүнүн киришине бирден-бир негиз болгон. Ошондуктан кыргыз тилине биринчи кирген араб

сөздөрүнүн басымдуу көпчүлүгүнүн динге байланыштуу сөздөрдөн болуп калышы да бекеринен эмес. Мисалы: дин. алда. имам. орозо. айт. куран. жаназа, дооран, арбак, келме, сопу, дуба, битир ж.б.

Мындан сырткары, кыргыз тилине араб лексикасынын башка топтору — чарбачылыкка, үй тиричилигине, илимге, маданиятка, коомдук-саясий жана абстракттуу түшүнүктөргө байланышкан топтору да акырындык менен кире баштаган. Араб сөздөрү лексика- тематикалык жактан төмөнкүдөй бөлүнөт:

1. Илимге, сабаттуулукка байланыштуу түшүнүктөрдү туюнткан сөздөр: алиппе, арип. адабият. кат. китеп, мектеп, мугалим, илим, сабат, сабак:, таалим, эсеп ж.б. :

2. Абстракттуу түшүнүктөрдү туюнткан сөздөр: дүйнө, кубат, кабар, сабыр, тартип, укук, урмат, ынтымак, убайым, азап, акыйкат, куса, калп. маселе, максат, кайрат, даам ж.б.

3. Кээ бир буюмдардын. нерселердин, көрүнүштөрдүн аттарын билдирген сөздөр: халба, аба, аспап, наббат, шекер, шам, супура, саат, седеп, шамал, нөшөр ж.б.

4. Коомдук-саясий түшүнүктөргө байланыштуу сөздөр: мамлекет, мекеме. милдет, арыз, коом, саясат, укук, казына ж.б. ;

5. Кесипти билгизген сөздөр: касап. өкүл. табып ж.б.

6. Жаныбарлардын аттарын билгизген сөздөр: пил, тоок.

7. Дене бөлүктөрүнүн аттары: алкым, кулкун ж.б.

8. Мезгилге, мейкиндикке байланыштуу сөздөр: убакыт, жума, тарап ж.б.у.с.

Араб-иран сөздөрү кыргыз лексикасына көбүнчө оозеки кеп аркылуу кабыл алынып, негизинен, оозеки кепте гана колдонулуп келгендиктен, фонетикалык жактан бир кыйла өзгөрүүгө учураган, б.а. , алар кыргыз тилинин артикуляриялык бөтөнчөлүктөрүнө толук баш ийдирилген. Ошондой эле бүгүнкү күндө кыргыздын лексикасына биротоло сиңип, кабыл алынган сөз экендигинин жиги билинбей калган.

КЫРГЫЗ АДАБИЙ ТИЛИНИН ӨНҮГҮШҮНҮН НЕГИЗГИ БАГЫТТАРЫ

Кандай гана тилдин өнүгүшү болбосун, ал элдин тарыхы менен тыгыз байланышта болот, б.а. , тил коомдук көрүнүш катары коом менен бирге өнүгүп-өзгөрөт. Бул агынан алганда, Социалисттик Революциянын жеңип чыгышы кыргыз элинин турмушуна чоң өзгөрүүлөрдү алып келди. Кыргыз эли өз алдынча улут болуп түзүлүп, мамлекет пайда болду, жазуу-сызуу, илим менен техника, маданият жана искусствонун түрлөрү өнүктү. Мындай коомдук тарыхый факторлор кыргыз жазма адабий тилинин пайда болушун жана анын бардык нормалары боюнча өнүгүшүн шарттады. Анын коомдук-саясий алкагы (масштабы) — колдонулуу чөйрөсү — кеңиди. Кыскасы, кыргыз адабий тилинин калыптанышына жана өнүгүшүнө чоң таасир тийгизди. Тилибиз жаңы сөздөр жана сөз тизмектер, түшүнүктөр менен байыды, ошондой эле мурдагы колдонулуп жүргөн көптөгөн сөздөр жаңы маанилерге ээ болушту. Тилдин синтаксистик жана морфологиялык структуралары өркүндөдү жана бүгүнкү күндө да өзүнүн бардык ички мүмкүнчүлүктөрүн толук пайдалануу аркылуу ар тараптан өнүгүүдө.

Кыргыз адабий тилинин калыптанышынын жана анын андан ары өнүгүшүнүн төмөнкүдөй эки негизги фактору бар.

§ 68. А) КЫРГЫЗ АДАБИЙ ТИЛИНИН ӨНҮГҮШҮНҮН ИЧКИ ФАКТОРЛОРУ

Совет доорунда кыргыз лексикасынын өнүгүшүндө. Биринчи кезекте, эне тилибиздин ички байлыктары кеңири пайдаланылды. Тилде мурдатан жашап келе жаткан сөздөр жаңы мааниге өттү, тилдеги сөз жасоочу элементтер, ошондой эле

сөздөрдүн өз ара синтаксистик айкашуулары аркылуу жаңы сөздөр, жаңы түшүнүктү билдирген туруктуу сөз айкалыштары жасалды. Буга байланыштуу кыргыз лексикасы, биринчи кезекте, семантикалык жана грамматикалык жолдор аркылуу өнүктү деген бүтүмгө келсек болот. Тилдеги жогорку ыкмалар аркылуу жаңы сөздөрдүн жасалышы бирдей негизге таянылат. Тагыраак айтканда, коом турмушунун түрдүү тармактары боюнча тынымсыз өнүгүшү жаңы нерселерди, жаңы түшүнүктөрдү пайда кылат да, бул нерселер. түшүнүктөр тилде жаңы атоолорду талап кылат. Мындай учурда ошол жаңы нерселерге. түшүнүктөргө карата бардык учурда эле жаңы сөздөр керектеле бербейт. Ал үчүн тилдин сөздүк составында мурдатан колдонулуп жүргөн сөздөр, грамматикалык формалар кеңири пайдаланылат.

Алардын ичинен кыргыз тилиндеги эң өнүмдүүлөрүнүн бири — аффиксациялык жол. Бул ыкма — кыргыз тили гана эмес, башка тилдерде да сөз жасоонун эң универсалдуу ыкмасы. Мында мурда колдонулуп жүргөн даяр уңгуга сөз жасоочу мүчөлөрдүн жалганышы аркылуу жаңы сөздөр жасалат. Мисалы, -ым мүчөсү аркылуу: бас + ым, ийри + м ж.б. , -ма, -ме мүчөсү аркылуу котор + мо, чий + ме, теңде + ме, чыгар + ма, туюнт + ма ж.б. көптөгөн сөздөр жасалган.

Сөз жасоонун грамматикалык экинчи жолу — синтаксистик жол. Мындай учурда толук маанилүү сөздөр өз ара ажырагыс болуп лексикалык бир бирдикке биригет да, семантикалык жактан бир гана түшүнүккө ээ болот: өнөр жай, эмгек күн, өндүрүш куралы. өндүргүч күчтөр, басма сөз, кара сөз, жарыш сөз, кызыл үй, окуу китеби. дене тарбия, өндүрүш тармагы ж.б.

Келтирилген мисалдардагы синтаксистик ык менен жасалган жаңы сөздөрдүн бардыгы дээрлик структурасы боюнча тилибизде небактан бери калыптанып келе жаткан козу кулак ат тиш, таш бака деген сыяктуу татаал сөздөрдүн тибинде жасалган.

Тилде жаңы сөздөрдүн жасалышында семантикалык жол катары мурдагы эле колдонулуп жүргөн сөздөрдүн маанилик жактан кеңип, жаңы, кошумча мааниге ээ болушун көрсөтүүгө болот.

Мисалы, мүчө — алгачкы негизги мааниси адам денесинин бөлүктөрү, демек, бүтүндүн бөлүгү. Мына ушул негиз анын кийин сөздүн маани бербеген бөлүгүнө (сөздүн мүчөсү) жана бир уюмдун жеке адамына (комсомолдун мүчөсү. профсоюздун мүчөсү ж.б.) карата атоо маанисине ээ болушуна шарт түзгөн. Буга төмөнкү мисалдарды да келтире кетсе болот: 1. Уңгу — бир нерсенин түпкү бөлүгү, негизи. 2. Уңгу — сөздүн маани берүүчү бөлүгү. 1. Көшөгө — кыз-келиндердин тушуна тартылуучу буюм. 2. Көшөгө — театралдык бир актыны туюндуруучу түшүнүк. 1. Тамыр — өсүмдүктүн жер алдындагы негизги бөлүгү. 2. Тамыр — радикалдын алдындагы туюнтма ж.б.

Сөздөрдүн жогоркудай семантикалык жол аркылуу жасалышы анын башка жолдорунан айырмалуу. Анткени, биринчиден, мындай учурда сөздөр формалдык жактан өзгөрүүгө учурабайт. Экинчиден, алардын жаңы мааниге ээ болушу жаңы жана эски түшүнүктөрдүн өз ара ички. тышкы жана функционалдык окшоштуктарына, жалпылыктарына негизделет.

Азыркы кездеги кыргыз тилинде көптөгөн жаңы сөздөр, жаңы туруктуу сөз айкаштары жана жаңы маанилер калька аркылуу да пайда болууда.

Калька деп башка тилдеги сөздүн жана туруктуу сөз тизмегинин структуралык же семантикалык үлгүсү боюнча экинчи бир тилде да өзүнүн ички каражаттарын пайдаланып, жаңы сөз, жаңы туруктуу сөз тизмегинин жасалышы жана жаңы

маанинин пайда болушу аталат. Мындай калькалоо жолу аркылуу сөз жасоодо кыргыз тили үчүн орус тилиндеги үлгүлөр кеңири пайдаланылууда.

Калькалар өзүлөрүнүн мүнөзү боюнча ички жана тышкы булак менен тыгыз байланышта пайда болгон тилдик көрүнүшкө жатат. Анткени мында эки тилдин тең катыштуулугу бар, бирок калька аркылуу жасалган сөздөр, кантсе да, эне тилдеги сөз жасоонун негизги ыктарына баш иет. Ошондуктан сөз жасоонун бул жолун анын ички факторуна кошууга болот.

Башка тилден калькаланып алынган лексикалык фактылар өзүлөрүнүн мүнөзү боюнча семантикалык жана структуралык болуп эки түргө бөлүнөт.

1. Семантикалык калька. Кээ бир сөздүн өтмө мааниси башка бир тилдеги ошол эле сөздүн өтмө маанисин өзүнө көчүрүп алуу жолу менен да пайда болот. Сөздөгү жаңы маанилердин бул сыяктуу жол менен пайда болушу семантикалык калька деп аталат.

Семантикалык калька тыбыштык түзүлүшү боюнча жаңы сөз же жаңы сөз айкашын жасабастан, тилдин лексикасында мурдатан колдонулуп келе жаткан сөздү гана кошумча жаңы маани менен байытат.

Мисалы, граждандык согуш мезгилинде орус тилиндеги красный деген сөз революциячыл. Советтик деген мааниде. Ал эми белый — контрреволюциячыл, буржуазиялык деген маанилерде колдонулган. Кыргыз тилинде да жогоруда айтылган маанилерде кызыл, ак деген сын атоочтор жана алардын кызылдар. актар деген субстантивдешкен формалары калькаланып, кеңири колдонулган.

Ошондой эле сол же солчул деген сөздүн алдыңкы революциячыл деген жана оң же оңчул деген сөздүн консервативдүү, реакциячыл деген саясий маанилери орус тилиндеги левый, правый деген сөздөрүнөн түздөн-түз калькаланган. Ушул сыяктуу күрөш, агым, толкун деген сөздөрдүн коомдук-саясий түшүнүктөрдү туюнткан маанилери жана айлана, аңгеме, шоола деген сөздөрдүн илимий термин катары колдонулушу да ушул эле сөздөрдүн орусча эквиваленттеринин жогоркудай кошумча маанилеринен калькаланган.

2. Структуралык калька. Кыргыз тилиндеги кеңири колдонулуп жүргөн көптөгөн сөздөр эне тилибиздин каражаттары аркылуу жасалганы менен, ошол сөздөрдүн орус тилиндеги структурасы да пайдаланылган. Өзүлөрүнүн мүнөзү боюнча мындай сөздөр өз ара морфологиялык жана синтаксистик болуп экиге бөлүнөт.

Башка тилдеги сөздөрдүн морфологиялык структурасы боюнча өз тилиндеги сөз жасоочу каражаттарды пайдалануу аркылуу жаңы сөз жасоо морфологиялык калька деп аталат. Мында бир тилдеги сөздүн составында болгон морфемалар (уңгу жана аффикстер) экинчи тилдеги маани жактан ошого дал келүүчү морфемаларга айрым-айрым которулуп берилет.

Мисалы: слуша + тель — угуу + чу, показа + тель — көрсөт + күч, указа + ние — көрсөт + мө ж.б.

Структуралык калькалардын ичинде толук калькалар менен жарым калькалар да бар.

Бир тилдеги сөз же сөз айкашы экинчи бир тилге толук которулбай, жарым-жартылай гана которулса. муну жарым калька деп атайбыз.

Морфологиялык жарым калькаларда уңгу сөз толук бойдон ошол калыбында кабыл алынып, ага экинчи тилдин сөз жасоочу аффикстери гана жалганат. Мисалы: советский — советтик, активность — активдүүлүк. тракторист — тракторчу ж.б.

Составы эки же андан ашык уңгулардан турган татаал сөздөрдүн же туруктуу сөз тизмектеринин калькаланышы синтаксистик калька болуп эсептелет.

Орус тилиндеги татаал сөздөрдүн үлгүсү боюнча кыргыз тилинде көптөгөн толук жана жарым калька сөздөр жасалган.

а) Толук калькалар: эмгек күн — трудодень. беш жылдык — пятилетка, көп улуттуу — многонациональный, почетная доска — ардак такта ж.б.

б) Жарым калькалар: радиотүйүнү — радиоузел, теле көрсөтүү — телевидение. темнр-бетон — железобетон, мектеп-интернат — школа-интернат, спорт аянтчасы — спортивная площадка ж.б.

§ 69. КЫРГЫЗ АДАБИЙ ТИЛИИ ӨНҮКТҮРҮҮДӨ ДИАЛЕКТИЛИК БАЙЛЫКТАРДЫ ТУУРА ПАЙДАЛАНУУНУН МААНИСИ

Кыргыз адабий тилинин, асыресе, анын лексикасынын өнүгүшүндө ички факторлордун эң негизги булагы катары диалектилердин, говорлордун мүмкүнчүлүктөрүн кеңири пайдалануу болуп эсептелет. Анткени адабий тил өзүнүн алгачкы өнүгүшүндө жана калыптанышында анын тигил же бул айрым алынган гана диалектисине эмес, бүтүндөй жалпы элдик тилге таянат. Бул көрүнүш, айрыкча, уруу тилдеринин негизинде бирдиктүү бир улуттук тилдин жаралыш мезгилинде ачык көрүнөт.

Өзгөчө диалектилер улуттук адабий тилдин адепки калыптануу жана өнүгүү мезгилинде жалпы элдик тилдин бирден-бир салаасы катары адабий тилди толуктоонун, аны байытуунун негизги булагы болуп кызмат аткарат.

Демек, жазма адабий тили жакында эле, тагыраак айтканда, Октябрь революциясынан кийин гана башталган кыргыз адабий тили үчүн диалектилик байлыктар — анын бүгүнкү өнүгүшүндө, абалында бирден-бир аны толуктоочу, аны байытуучу негизги база. Бирок жергиликтүү диалектилерде кезигүүчү бардык өзгөчөлүктөрдү адабий тилге киргизип, анын нормасына баш ийдире берүүгө мүмкүн эмес. Мында, баарыдан мурда, адабий тилди байытууга, анын ийкемдүүлүгүн арттырууга жардам берүүчү, адабий тилде кезикпеген сөздөрдү, түшүнүктөрдү, терминдерди гана иргеп, тандап алуу зарыл.

Мындай иргеп, тандап алууда диалектилик өзгөчөлүктөрдү камтыган территориялардагы элдердин жалпы улуттук мүнөзгө ээ болгон кесип-өнөрүн, салтын ж.б. жактарын эске алуунун мааниси чоң. Айталы. айрым бир аймакта чарбачылыктын тигил же бул түрү күчтүү өнүксө, башкаларда бул анча өнүккөн эмес. Ошондой эле кээ бир жерлерде өнөрдүн, кесиптин айрым бир түрлөрү эрте башталса, башкасында бул учурабайт, же кеч өнүккөн болот. Демек, мына ушул сыяктанган бүгүнкү күндө практикалык жактан колдонулушу активдүү мүнөздөгү турмуш-тиричиликтин тигил же бул жагдайлары, аларга байланышкан лексикалык топтор, терминдер, биринчи кезекте. диалектилик мүнөздөн адабий тилдик мүнөзгө ээ болушу зарыл.

Бул маселе боюнча төмөнкүдөй бирди-жарым жагдайларга токтолууга туура келет.

Түштүк кыргыздар түндүк кыргыздарга караганда алда канча мурун отурукташканы белгилүү. Башка элдер, көбүнчө, өзбек, уйгур, тажиктер менен дайыма соода-сатык, ар түрдүү чарбачылык жумуштарын жүргүзүп турушкан. Мына ушуга байланыштуу түштүк кыргыздарда айрым бир курулуш терминдери, айыл чарба жана соодага байланыштуу лексикалар күчтүү өнүккөн. Ошондуктан чарбачылыкка байланышкан гүлдесте, гүлчамбар, гозо, гозопая, чигит, косек, жөөк, мака жана башка ушу сыяктуу багбанчылык, жибекчилик кесиптерине тиешелүү сөздөр жана терминдер бүгүнкү күндө басма сөздүн ар түрлүү формалары, телекөрсөтүү жана радиоуктуруулар

аркылуу журтчулукка кеңири тарап, адабий тилде кеңири колдонулуу мүмкүнчүлүгүнө ээ болушту.

Ал эми адабий тилде мурда колдонулбаган, бир кездерде түштүк говорлорунун лексикасы гана болуп келген курулуш ишине байланышкан шып, чарпая, тешкары, пешайбан, разажуп, торсун деген сыяктуу көптөгөн сөздөрдүн айрымдары бүгүнкү күндө адабий тилде активдүү колдонулуу мүмкүнчүлүгүнө ээ болсо, кээси жаңыдан өтүү, калыптануу этабында.

Ал эми Ысык-Көлдө жаратылыштык шартына жана айрым бир чарбачылыкка байланыштуу кезигүүчү чанжы, кокозо (апийимчиликке тиешелүү): балыкчылыкка байланыштуу — дегээ, кодоо; балыктын түрлөрүнө карата — кок чаар, ит чабак деген сыяктуу лексикалар да кыргыз адабий тилине эчак кабыл алынган. Мына ушул сыяктуу коом турмушунун түрдүү тармактарын белгилеген кыйла сөздөр лексикалык составдын өнүгүшүнүн жана толукталышынын эң негизги булагы катары эсептелген диалектилер аркылуу адабий тилге келип кирген.

Бирок муну менен, жогоруда белгиленгендей, жазма адабий тили жаңы гана башталган, өнүгүүнүн жана калыптануунун алгачкы гана этабында турган кыргыз адабий тили үчүн диалектилерден кабыл алуу процесси бүттү деп айтууга эч мүмкүн эмес. Тескерисинче, бул процессти али акырына чыга элек. а түгүл, жаңы гана башталган деп айтууга болот. Ошондуктан бүгүнкү күндө кыргыз адабий тилинин толукталышы үчүн акын-жазуучулардын, басма сөз ээлеринин, адабиятчылардын, тилчи-окумуштуулардын, дегеле жалпы кыргыз интеллигенциясынын алдында диалектизмдерге зирек мамиле жасоо, аны илимий-практикалык жактан иликтөө аркылуу керектүү, зарыл сөздөрдү аздап болсо да өз орду, ылайыгы менен адабий тилдин лексикалык нормасына кийирүү, баш ийдирүү милдети турат.

Бирок диалектизмдердин бардыгы эле адабий тилдин нормасы катары кабылдана бербеси белгилүү. Мисалы, жалпы элдик кыргыз тилине мүнөздүү болгон элечек кур, шырдак, бал, чака, чүкө, жумуртка ж.б. сөздөрдүн ордуна илеки, текмат, оймотекей, текеймат (кичи шырдак), асел, ашык, түкүм, челек деген сыяктуу диалектизмдерди пайдалануунун, адабий кепте колдонуунун эч кандай зарылдыгы деле жок.

Ошондой эле грамматикалык жактан кээ бир этиштик формаларга көптүктү уюштуруучу **-лар** мүчөсүнүн жалганышы (кетти + лер, бардылар, бараттар, барсалар); сан атоочтук **-т** мүчөсү менен эсептик санга кошулуп айтылган **к м** сөзүнүн колдонулушу (питтэ, экиктэ, бир кэм он) ж.б.у.с. диалектилик көрүнүштөрдү адабий тилге ыксыз киргизүүдөн адабий тил булганат. Тактап айтканда, бирдиктүү бир нормага салынган адабий тил болуудан калып, чаржайыттуулукка айланат.

Демек, улуттук маданияттын эң жогорку формасы болгон адабий тил, өз кезегинде, диалектинин эсебинен баюу менен катар, анын бардык белгилерин өзүнө сиңире бербейт. Аткарган кызматы жана ички мазмуну жагынан адабий тил диалектилерден жогору турат. Ошондуктан диалектилер адабий тилдин күчтүү таасиринин натыйжасында бара-бара коомдук күчүн жоготуп, өзүнүн байланыш куралы катары ролун ага өткөзүп берет.

§ 70. Б) АЗЫРКЫ КЫРГЫЗ АДАБИЙ ТИЛИНИН ӨНҮГҮШҮНҮН СЫН»ТКЫ ФАКТОРУ

Адабий тилдин өнүгүшүнүн сырткы фактору катары, негизинен, орус жана башка элдердин тилдеринен кирген кабыл алууларды көрсөтүүгө болот. Анткени бир эл менен экинчи бир элдердин ортосунда экономикалык, саясий жана маданий байланыштар канчалык тыгыз болсо, ошончолук даражада тилдердин жакындашуулары, тилдик кабыл алуулар кеңири болот. Бул тилдин тарыхый-коомдук

көрүнүш экендиги менен түшүндүрүлөт. Тигил же бул элдин коомдук түзүлүшүнүн ар бир мезгили, ар бир доору анын тилинде кеңири чагылдырылат. Элдин тарыхый тагдыры менен байланышкан ар кандай өзгөрүүлөр тилдин сөздүк составында ачык көрүнөт. Андыктан совет доорунан кийин орус жана башка элдердин тилинен келип кирген сөздөр, негизинен, лексикага байланыштуу экендиги — законченемдүү көрүнүш.

Азыркы кыргыз адабий тилинин сөздүк составындагы илимий-техникалык терминология бүт дээрлик, социалдык-экономикалык терминдердин көпчүлүгү жана мамлекеттик мекемелердин татаал сөздөрдөн жана сөз тизмектеринен турган аттары орус тили аркылуу келген интернационалдык терминдерден же орус тилине таандык сөздөрдөн турат. Алсак, бүгүнкү күндөгү кыргыз лексикасынын составында орус тилинен жана ал аркылуу дүйнөдөгү башка тилдерден кабыл алынган сөздөр саны жагынан да, тематикасы жагынан да кеңири учурайт: факультет, курс, митинг, поэма, телефон, комитет, философия, поэзия, рельс, футбол, гуманист, авиация, жаргон, дизель, аут, жетон, насос, тормоз, бульдозер, инверсия, информация, кибернетика, семантика (бул тууралуу кененирээк таанышуу үчүн «Орус тилинен кабыл алынган сөздөр» деген теманы караңыз). Бул сөздөр кыргыз элинин турмушунда кеңири колдонулуп, анын лексикалык составын байытууда чоң роль ойноду.

КЫРГЫЗ ТИЛИНДЕГИ КӨӨНӨРГӨН ЖАНА ЖАҢЫ СӨЗДӨР

§ 71. КЫРГЫЗ ТИЛИНДЕГИ КӨӨНӨРГӨН СӨЗДӨР (КЫСКАЧА МААЛЫМАТ)

Элдин коомдук, саясий, маданий жана экономикалык турмушундагы өзгөрүүлөр тилдин өнүгүшүнө өзүнүн таасирин тийгизери белгилүү. Ал өзгөчө лексикадан айкын көрүнөт. Тактап айтканда, адамдардын турмушунда жаңы пайда болгон түшүнүктөрдү, нерселерди атоо үчүн тилдин лексикасы жаңы сөздөр менен тынымсыз толуктала берет. Ушул эле маалда эскирген түшүнүктөрдү, колдонуудан чыгып калган нерселерди белгилеген сөздөр тилдин сөздүк составынан чыга баштайт.

Демек, коомдун өнүгүшү, бир жагынан, тилдин өнүгүшүнө алып келсе, экинчи жагынан, тилде бир кездерде кеңири колдонулуп жүргөн сөздөрдүн пассивге айланышын, акырындап олтуруп колдонуудан биротоло чыгып калышын шарттап турат. Ал эми тилде мурдатан колдонулуп жүргөн сөздөрдүн чыгып калуу себептери бирдей эмес. Айталы, тилибизде бир кездерде активдүү колдонулуп жүргөн эле кээ бир сөздөр коомдук өнүгүүнүн башка бир шартында колдонуудан чыгып калат, анткени алар белгилеген нерселердин, түшүнүктөрдүн өздөрү колдонуудан чыгып калган болот. Демек, мында түшүнүктүн эскириши менен, аны белгилеген сөз да көөнөрүп, колдонулбай калат.

Ал эми башка бир кырдаалда түшүнүк ошол бойдон калып, аны туюнткан сөздүн ордун маанилеш башка сөз басат да, мурдагы сөздөр колдонулуудан чыгып калат. Демек, мында нерсе, түшүнүк көөнөрбөстөн, анын аты гана эскирип, өзүнүн ордун синонимине бошотуп берген болот.

Ошентип, көөнөргөн сөздөрдүн жогоркудай өзгөчөлүктөрүнө — тилде чыгып калуу шартына, кепте колдонулуу мүмкүнчүлүктөрүнө — карай аларды историзмдер жана архаизмдер деп эки топко бөлөбүз.

§ 72. ИСТОРИЗМДЕР

Күндөлүк турмушта колдонулуучу белгилүү бир заттар же түшүнүктөр коомдун өнүгүшүнө байланыштуу анын талаптарына жооп бере албай, колдонуудан

чыккандыктан, аны атап жүргөн сөз да акырындык менен пассивге айланып, бирок белгилүү бир тарыхый доордун көрсөткүчү катары тилде али колдонулган сөздөрдүн тобу историзмдер деп аталат.

Мисалы: Октябрь революциясынан мурунку кыргыз коомунун социалдык өзгөчөлүгүн көрсөткөн историзмдер: бай-манап. болуш. жалчы. батрак, бий, миң башы ж.б. ; Падышалык Россиянын колониялык башкаруучулук саясатына байланышкан историзмдер: жарым паша, пристав, кызыл чок, оезной, күүнадыр, чиновник, көпөс ж.б. ; Ошол кездеги элдин турмуш-тиричилигинде колдонулуп жүргөн историзмдер: чырак, чокой, кашкар чөөгүн, жаргылчак, соку, сок билек, малаташ, ыштык ж.б.

Историзмдер элдик оозеки чыгармаларда, асыресе, эпостордо, макал-ылакаптарда, оозеки кепте кеңири учурайт. Историзмдерди тематикалык жактан жалпысынан төмөнкүдөй топтоштурууга болот.

а) Ар кандай титулдарды, согуштук чиндерди туюндурган историзмдер: бек, кан, жайсаң, чоро;

б) Курал-жарак, кийимдердин, буюмдардын аттарын билдирген историзмдер: ай балта, ак олпок, күүрөкө, добулбас, жазайыл, чыңыроо, ок чонтой, койчагыр, бардаңке, нар кескен, накер, аккелте, ач албарс кете, буулум, бапик, кандагай;

в) Коомдук түзүлүшкө байланыштуу ар кандай түшүнүктөрдү жана мифологиялык түшүнүктөрдү билдирген историзмдер: нөкөр, бакшы, бүбү, жайчы, токол, күң, кул, батрак, жай таш, албарсты, жезит ж.б.

г) Административдик башкарууга. бийлик жүргүзүүгө байланышкан историзмдер: чоро (солдат), кошуун, зардал (жол баштагыч), калдай (мансаптуу адам), он башы. элүү башы, жүз башы миң башы ж.б.

д) Эски үрп-адаттарга, салтка, улуттук оюндарга байланышкан историзмдер: эшик ачуу (кудалардын биринчи жолу биринин үйүнө бири алгачкы киргенде акча, буюм же мал түрүндө берилүүчү сый-салты), сөйкө салуу (кудалашкандан кийин кудагаыйдын — болочок кайнененин тамак-аш, кийим-кече менен барып, болочок келинге сөйкө салуу салты), жыгач түшүрүү (болочок кайнатанын калың катары мал, акча-пул алпарып, болочок келинин көрүү салты), бел куда болуу (балдар туула элек, боюнда бар кезинде кудалашуу салты), маасы тартуу (колуктусу менен биринчи жолу бирге жатарда күйөө баланын бут кийимин жеңелеринин тартып-чечүү салты), түндүк көтөрүү (жаңы үйлөнгөн жаштарга арнап боз үй көтөрүүдөгү салт), жүк көрүү (кыздын себин кудалар көрүүдө берилүүчү сый-белек), ак туяк чалуу (түлө катары кудайга жалынып жылкы союу), ак сары башыл (кой союп түлөө кылуу). ачуу басар (апа качып кеткен кыздын ата-энесинин алдына түшүү үчүн алып барган тартуу), баабедин (жети токоч бышырып кудайга табынуу), башын байлоо (бой аялды же кызды башка жакка кетпесин үчүн алдын ала калың толоп, сөйкө салуу салты). Жар көрүшүү (үйлөнүү тоюндагы ырдоо салты), жыртыш (адам өлгөндө, анда катышкан адамдарга, көбүнчө аялдарга кездеменин айрындысынан же башка буюмдардан эстелик катары белек берүү сыйы), кайчы куда (кыздын келин болуп барган жагынан кыздын төркүн тарабы кыз алуу, кудалашуу), шейшеп жаңыртуу (аялдын үстүнө жаңы аял алуу, көбүнчө жаш токол алуу), тизе жылытуу (карыганда жаш аял алуу), кебез байлоо (кызга куда болуу үчүн мыкты аттын көкүлүнө кебез байлап жетелеп баруу салты), сармерден (тойлордо, кыз оюндарында ырдашуу), сөөк жаңыртуу (эски кудалардын дагы жаңы кудалашуу салты).

Улуттук оюндарга байланышкан историзмдер: акыйнек (кыздардын эки тарап болуп бири-бирин кордошу), ит тартыш (аркандын же узун жиптин эки учун моюнга

салып, карама-каршы багытка төрт аяктап тартышуу), токмок салуу (кыз оюндарда (тоюнда) сүйгөн жигитине кыздын эшилген кур менен акырын ийинге чаап коюшу), таз чабыш (таздар баш кийимдерин алып таштап, атка минип алып жаңы союлган койдун же эчкинин өпкөсү менен эл алдында бир-бирин башка чабышуусу, ж.б.

е) Диний түшүнүктөрдүн аттарын билдирүүчү историзмдер — кожо, эшен, дубана, аза (өлгөн адамга мал союп, куран окутуу), аят, доорон, дуба, кадыр түн, келме. куран түшүрүү, куранкана (куранды окууга жарап калуу), кыдыр алейсалам, ыйман айтуу, шейит, кырк чилтен, кыямат кайым, мударис, мурут, суннет, сополдяр, дарс, битир, медресе, кыбыла, кыям ж.б.

ж) Ар кандай буюм-тайымдардын, абстракттуу түшүнүктөрдүн, белги-касиеттердин, көлөм-ченемдердин аттарына байланышкан историзмдер дулдул (аттын эң чыдамдуусу, күлүгү), баяндос (жерге салынуучу кооз таар, килемче), бексул (орус тилинен кирген — вексель — атайын мөөнөтү белгиленген акчаны төлөө үчүн кол коюп берилген документ-кагаз), дардаңку (фарсы тилинен кирген сөз: сөөктөн же катуу жыгачтан жасалган тиш чукур), дөөтү (усталардын пири), жексур (кишиге, элге жаман көрүнүү), казат (согуш майданы), каирдин (динге каршы адам же өтмө мааниси — таш боор), тоорук (карыз), үсүп (ак кездеменин бир түрү), ажо (эл башчысы, мамлекет башчысы), азартүмөн (сан жеткис. өтө көп) ж.б.

з) Фразеологизмдер жана өз ара ажырагыс түрдөгү сөз айкашынан турган историзмдер: адисинен ашуу (чектен тыш тентектенүү, элди көзүнө илбей терс иштерди жасоо). ак каптал (өтө тапан), ак көрпө жайыл (аял затынын ак пейил, жайдары мүнөзү), ак кылуу (баласа атасынын тескери бата берүүсү, балалыктан кечүүсү), Аккула жандан кайылбы (бир ишке тобокел кылуу, жанын аябоо), ат кара тил болду (көк узарып, малдын көккө толук тойгон үчүрү), аяк улоо (мингич, минип жүрүүгө жарай турган улоо), баса көктөө (кандайдыр бир иштин аягына өжөрлүк менен чыгуу, же ишти зордоп иштетүү), дене кул (биротоло кул болуу), дес тийүү (колуна бийлик тийүү, бийликке ээ болуу), жапма челек (жашырып. башкаларга көрсөтпөй ичкен тамак), ийри түмшүк (жолдуу адам, көбүнчө бышкан тамактын үстүнөн чыгуу), каз элечек (койкойто (каздын мойнундай) оролгон элечек), калмак жүрүш (атты желе-жорто бастыруу), кандуу моюн (киши өлтүргөн, мойнунда кишинин каны бар адам), кара элечек кылуу (согушта эр бүлөлөрдүн курман болушунан улам аялдардын кара кийинип, жесир калышы), кул жебес (малдын чүйгүн эти), кызыл жабар болуу (бир үй-бүлөдө жашаган адамдардын кездемеден кийим тигип кийишкендери), кызыл уук (болуу) (чаап, талап алуу, бүлүк түшүрүп, үйдүн тутуусун сыйрып, малын талап, кыздарын олжолоп кетүү), кызы козу (товарды же малды кымбатка белгилүү убакка чейин карызга берүү, сатуу), эриш бузуу (никелүү аялды же кайындуну кызды ала качуу), сарт байлоо (ээр — токумдуу аттарды каршы-терши каратып, чылбырлары менен күюшканга байлоо), сасык эт кылуу (кылмышы үчүн минип жүргөн атты же кандайдыр бир малын, буюмун бекер олжого алуу), сопу садык чалганда (сопу садык — араб сөзү, таң куланөөк болгондо, таңдык салганда, таң сүрө баштаганда), суканы качуу // суру качуу (арыктоо, өң- түсүнөн кетүү, көркүнөн ажыроо), суу болуу (бир ишти бүтүү же аласасын алуу үчүн убара болуу, бара берип тажоо), чаар баш (жеткен чыр, өз билгенин бербеген ыгы жок өжөр маанисинде) ж.б.

Историзмдер да тилдик кубулуш катары ар коомдук түзүлүштүн ар бир орчундуу этаптарында жаралып, кийинчирээк алар белгилүү бир тарыхый доордун көрсөткүчү катары гана жашап, тилдин лексикасынын активдүү составынан акырындык менен сүрүлө баштайт. Бул жагынан алганда, историзмдер ар бир тарыхый доордун коомдук.

таптык ж.б. өзгөчөлүгүнө байланыштуу ар кандай мүнөзгө ээ. Мисалы, Кокон хандыгы мезгилиндеги башкаруу системасына байланыштуу келип чыккан жана ошол кезде активдүү колдонулган өкүмдар, казый, миршаб, удайчы, датка, аталык, паңзат, саркер, сарбаз деген сыяктуу толгон-толгон сөздөр бүгүнкү күндө элибиздин өткөн турмушун мүнөздөөчү гана көрүнүш катары историзмге айланып кеткен. Демек, историзмдер — ар бир доордо, ар бир тарыхый окуяларда, коомдук түзүлүштүн өзгөрүү шарттарында дайыма пайда болуп түрүүчү тилдин лексикасынын пассивге айланган бир катмары.

Бирок тарыхый кубулуш катары историзмдердин баарын эле тилден биротоло сызып салуу да бир жактуу. Анткени булардын айрымдары кандайдыр бир тарыхый-коомдук шартка байланыштуу кайрадан жанданып, тилде колдонула башташы да ыктымал. Айталы, кийинки мезгилде кыргыз элинде болуп жаткан коомдук зор өзгөрүүлөрдөн улам айрым бир эски каада-салттар, үрп-адаттар ж.б. кайрадан жандана баштагандыгы, динге карата болгон элдин көз карашынын өзгөргөндүгү белгилүү. Ушул жагдайларга байланыштуу мындай үрп-адатты, каада-салтты, айрым бир административдик кызмат атоолорун жана диний түшүнүктөрдү белгилеген губернатор, аким, ажо, нооруз (жаңы жыл майрамы), сүмөлөк (ноорузда атайын жасалуучу тамак), орозо, мечит, медресе, ажы, жарамазан деген сыяктуу историзм сөздөр баш көтөрүп, тилибизде кайрадан колдонула баштаганы байкалат.

§ 73. АРХАИЗМДЕР

Архаизм деген термин — гректин «arhimos» — байыркы, эски деген сөзүнөн алынган термин.

Архаизмдер адепкиде башка сөздөр менен синонимдик катышта келет да, бара-бара пассивге айланып, акырындык менен колдонуудан чыга баштайт. Демек, историзмдерге караганда архаизмдердин маанилик башка бир сыңары, синонимдик катыштагы эквиваленти болот. Мисалы, **кашкай** — уятсыз, абийирсиз; **санжап** — ирет, тартип; **мунаса** — капа, бук; **атпай** — бүт, жалпы ж.б.

Ошентип, өз ордун маанилеш башка бир сөзгө бошотуп берген, тилдин активдүү сөздүк составынан сүрүлө баштаган же биротоло чыккан сөздөр жана сөз айкалыштары архаизмдер деп аталат.

Архаизм менен историзм сөздөр өздөрүнүн кепте колдонулушу боюнча чектелгендиги, б.а. , лексиканын пассивдүү катмарына айлангандыгы жагынан өз ара жалпылыкты түзөт. Бирок алар табияты, пайда болуу мүнөздөрүнө карата төмөнкүдөй өз ара айырмачылыкка да ээ:

1. Историзмде кандайдыр бир коомдук түзүлүштө, тарыхый окуяларда пайда болгон түшүнүктөр, нерселер башка бир коомдук түзүлүштө, доордо колдонуудан чыгып калат, демек, аны атаган сөз да колдонуудан чыгып, эскирген болот. Ал эми архаизмде сөздөрдүн өздөрү эскирип колдонуудан чыккан менен, аны атаган түшүнүк, нерсе эскирбестен жашай берет.

2. Историзмде сөздөрдүн атоолору экинчи бир башка сөз менен алмашпайт, ал эми архаизмде сөздөр экинчи бир сөзгө алмашкан болот.

3. Историзмдин пайда болушу коомдук факторго көбүрөөк байланыштуу болсо, архаизмдин пайда болушу чылгый тилдик (б.а. , интра-лингвистикалык) факторлорго байланышат.

Тилдеги сөздөрдүн эскирип колдонуудан чыгып калышы бир деңгээлде болбойт. Архаизмге бүтүндөй сөз, же анын айрым маанилери, же фонетикалык варианттары, же

сөз жасоочу формалары өтүшү мүмкүн. Ошондуктан архаизмдерди лексикалык, семантикалык, лексика-фонетикалык, лексика-морфологиялык деген түрлөргө бөлүштүрүүгө болот.

§ 74. АРХАИЗМДИН ТҮРЛӨРҮ

1. Лексикалык архаизмдер

Азыркы кезде өз алдынча колдонулбастан, башка сөзгө өз ордун бошотуп берип, активдүү сөздүк составдан биротоло чыгып калган сөздөр лексикалык архаизмдер деп аталат.

Мисалы, жубар — таза, түнүк: жолум — алачык сымал кичине үй; сандагач — булбул; ырашкер — ынтымак: ыңкылап — революция; уруят — эркиндик; дарс — сабак, лекция; ымтыкан — экзамен; сынып — класс; опурама — гудок; шыгыр — ыр ж.б.

2. Семантикалык архаизмдер

Бүтүндөй сөз колдонуудан чыкпастан, анын айрым маанилери гана башка сөз менен алмашылып, эскирип кетсе, семантикалык архаизмге кирет. Бул жагынан алганда, алар көп маанилүү сөздөр үчүн мүнөздүү: Мисалы: эсеп алуу — отчет алуу; кеңеш — совет; нуска — инструкция; шакирт — окуучу; өкмөт — кызматчы ж.б.

3. Лексика-фонетикалык архаизмдер

Алгачкы мааниси ошол боюнча сакталган, бирок жаңы тыбыш- тык турпатка ээ болуп, мурунку фонетикалык варианты архаизмге өткөн сөздөр лексика-фонетикалык архаизмдер деп аталат.

Мисалы: кемесия — комиссия; кемсемол — комсомол; жаарапия — география; закүн — закон. меш — печь, үстөл — стол. самоор — самовар ж.б.

Мындай лексика-фонетикалык архаизмдер Октябрь революция- сына чейин келип кирген айрым сөздөрдө жана Совет бийлигинин алгачкы жылдарында кабыл алынган орус сөздөрүндө көбүрөөк учурайт. Анткени алгачкы учурда мындай сөздөр орус тилиндеги тыбыштык турпатында эмес, кыргыз тилинин тыбыштык өзгөчө- лүгүнө баш ийдирилип, ылайыкталып айтылып жапа жазылып келген. Кийинчерээк алар жогоркудай тыбыштык түрүн өзгөртүп, көпчүлүк калк тарабынан орус тилиндегидей түрдө колдонулуп калды. Демек, алардын мурдагы тыбыштык түзүлүшү архаизмге айланды. Бирок мындай лексика-фонетикалык архаизмдер азыр да улгайган адамдардын кебинде, көркөм чыгармаларда атайын стилдик ыкма катары кейипкерлердин кебинде колдонулат.

4. Лексика-морфологиялык архаизмдер

Азыркы эквиваленттери боюнча уңгулаш экенине карабастан, сөз жасоочу мүчөлөрү жагынан өзгөчөлөнүп, морфологиялык түзүлүшү боюнча эскирген сөздөрдү лексика-морфологиялык архаизм- дер дейбиз.

Мисалы: эмгекчил — эмгекчи; ишкер — ишмер; революциячыл — революциялык; уюк — уюм; баштык — башчы ж.б.

Лексикалык архаизмдер өздөрүнүн мүнөзү боюнча ар түрдүү сөз топторунан жолугат. Демек, аларды шарттуу түрдө төмөнкүдөй тематикалык топторго бөлүштүрүүгө болот.

1. Коомдук турмуштагы окуяларга, көрүнүштөргө, түшүнүктөргө байланыштуу архаизмдер: ыңкылап — революция; төңкөрүш — революция; уруят — эркиндик, заң — закон, ячейка — баштапкы уюм; түпкү мыйзам — конституция; аталык — шефтик.

2. Адамдардын коомдук уюмдарга таандыктыгына, кесибиине, кызматына байланыштуу архаизмдер: катчы — секретарь; төрага — председатель; карагай башы — токойчу; эсепчи — бухгалтер; нускоочу — агитатор ж.б.

3. Эл агартууга, илим-техникага жана маданиятка байланыш-туу архаизмдер: дарс — сабак, ымтыкан — экзамен; сынып — класс; үнөм саясаты — саясий экономия; от араба же кара бука — поезд; айырпылан — самолет ж.б.

4. Жер-суулардын, шаарлардын аттарына байланышкан архаизмдер: Фрунзе — Бишкек, Эдил — Волга; Жейхун — Амур; Кара-Кол — Пржевальск; Кара-Коо — Кочкор; Шыбыр — Сибирь ж.б.

5. Элдердин, улуттардын аттарына байланышкан архаизмдер: кара кыргыз — кыргыз; кашкарлык — уйгур; кайсак кыргыз — казак ж.б.

6. Предметтердин жана ар кандай түшүнүктөрдүн аттарына байланышкан архаизмдер: зээр, зар, дилде, динар — алтын, алтындан жасалган буюм; инжу — бермет; дүмүрчөк — квитанция; бай — күйөө ж.б.

Көөнөргөн сөздөрдү биротоло эле байланыш-катнаш болуу мүмкүнчүлүгүнөн ажыраган лексиканын тобу деп кароого болбойт. Мындай эскирген сөздөрдүн айрымдары тилдин активдүү сөздүк составынан чыгып баратканы менен, элдин эсинде сакталып, сейрек болсо да, сүйлөө кебинде же көркөм чыгармаларда колдонула берет. Ал эми кээде, жогоруда белгиленгендей, биротоло эскирген сөздөр коомдун башка бир түзүлүшүндө же коомдук өзгөрүштөрдө кайрадан жанданып, жаңыча, башкача мааниде же алгачкы маанисинде эле колдонулуш мүмкүнчүлүгүнө ээ болуп да кетиши мүмкүн. Айталы, мындан бир аз эле мурда тилде көөнөрбөгөн сөздөр катары эсептелинип жүргөн ажо, аким, мударис, ымтыкан, уруят, мыйзам, дарс, катчы төрага деген сыяктуу сөздөр бүгүнкү күндө өздөрүнүн алгачкы маанилери, айрымдары жаңы мааниде кайрадан колдонула баштады. Мындай учурда алар белгилүү даражада неологизм катары каралышы мүмкүн.

§ 75. КӨӨНӨРГӨН СӨЗДӨРДҮН КӨРКӨМ ЧЫГАРМАЛАРДА КОЛДОНУЛУШУ

Көөнөргөн сөздөрдү акын-жазуучулар өздөрүнүн чыгармаларында таза стилдик максатта, чыгарманын көркөмдүк сапатын арттыруу үчүн колдонушат. Мындайда чыгармага ылайык тил таап, өткөн турмуштун ишенимдүү кейпин жасоо үчүн, башкача айтканда, ошол кездеги адамдардын сырткы портретин, речин, үрп-адатын, салтын жана башка жактарын сүрөттөөдө автор бүгүнкү күндүн гана эмес, ошол учурдагы адамдардын сөздүгүн, сүйлөө, сөз куруу өзгөчөлүктөрүн реалдуу чагылдырууда көптөгөн көөнөргөн сөздөрдү пайдаланбай коюуга мүмкүн эмес. Конкреттүү алганда, көөнөргөн сөздөрдү колдонуунун төмөнкүдөй негизги учурларын көрсөтүүгө болот.

1. Жазуучу өткөн коомдун социалдык өзгөчөлүгүн, элдин турмуш-тиричилигин, коомдук зор кайра түзүүлөрдү реалдуу, ишенимдүү сүрөттөө үчүн ошол учурга мүнөздүү болуп, азыр унутулуп же пассивдешип кеткен тилдик элементтерге сөзсүз түрдө кайрылат, аларды кайра жандандырат:

Эч болбоду дегенде өзүң **нооту чепкен**, зайбың торгундан көйнөк кийсе, чыт көйнөктү делбиретип балдарың жарыша жүгүрсө, аларды көрүп, көңүлүң өсөт. көөнүң кубанат. (Т.С.) Көкөтөйдүн доорунда аксакалдык түзүлүш, чоң-чоң уруу төбөлдөрүнүн бийлигиндеги кез. **Бий, болуш, миң башы, жүз башы, элүү башылар** — ошо бийликти жүргүзүп турган акимдери. Аккан арыктан суу агат. Биз **кан, бек** тукумдарынанбыз деп,

деле ата тектери анча мыкты болбосо деле өздөрүн золоболоо, мактоо. (Т.С.) Ак жерден жакшылар малымды талап алышып, өзүмдү тентитип жиберди деп, бүт элдин жакшылары отурган чоң жыйында **ак ээкке** даттанса, Такырбаш болушунун да, башкаларынын да бүт баарынын **баштары жыдымак**. (Т.С.) **Оезго** акылды. кепти жалтанбай бетке айткан болуштун кереги жок. Ал, **оезной**, ийинде пагону жалтылдап, өзү сүрдүү басып турганда, болушу жүзүнө тике карай албай калчылдайт. **Токол** басынды, өзүнчө эле тымызын бетин чымчып алды Илгери бир акылман вазирин кара мүртөз **падыша** жек көрүп калыптыр. (Т.С.) Бир күнү ал дагы Самаркандагы улуу **амирден** өз алдынча болуп калды. Ал убакта **өкүмдарлар** атак үчүн жанына ырчы, чоорчу. чечен топточу экен. (Т.К.)

2. Эскирген сөздөр сүрөттөлүп жаткан учурдун тарыхый колоритин берүүнүн, ошол коомдун, ошол доордун мазмунун көрсөтүүнүн баалуу каражаты болуп. эстетикалык зор функцияны аткарат:

Абил бий түнү толгонуп отуруп. бир кирпич какпай, эртең мененки **дааратка** туруп кетти. **Хазартиде** кыбыр этер дарман жок. Хан аты. куру кайраты бар. **Казынасы** бош, кошуун чачылып кеткен. (Т.К.) Эдил боюндагы **Көк ордодон**. андан берки **Ак ордодон сан тийбегенден** кийин, күн чыгышты карай **жортуул** баштап, Самарканга кирип келип калган эле. (Т.К.) Бир күнү Аксы шаарынын **касабасынын** кырында отуруп, аккептерлерине жем чачып отуруп, **кептеркана** кокустан урап кетип, Оморшайх учуп өлүптүр. Ал шаарга **мечит, медресе** салдырды.

Жоошбай **сеждеге** чекесин койду. **Селде** ордуна чалынган **кемердеги** салпылдактар шалдыр-шулдур этти. (Т.С.)... Өз айылдын атка минерлери... оюна келгендей **чыгым салып** турган кез дал Жоошбайдын түшүндө күчөдү. **Доорон, битир, жаназа акы** сыяктуу диний салыктар; **чөп ооз, туюк кат, коломто акы, жакшыларга ынтымак** сыяктуу кыйла көп салык бийлик тарабынан жаап, жыл өткөн сайын **жай чарбалар** жакыр тарта баштады (Т.С.)

Көөнөргөн сөздөр — тарыхый категория. Алар коомдук өнүгүүнүн бир этабында, белгилүү тарыхый шарт-кырдаалдарда пайда болуп, ошондой эле өнүгүүнүн башка бир этабында адамдар ортосундагы пикир алышууну тейлөө касиетинен ажырап. акырындык менен тилдин сөздүк составынан сүрүлө баштайт. Демек. алардын тилде өмүр сүрүүсү, жашоосу белгилүү бир мезгил, убакыт менен чектелип, ушуга байланыштуу көөнөргөн сөздөр да белгилүү бир коомдук түзүлүшкө, белгилүү бир доорго мүнөздүү болот. Ал эми көркөм чыгармадагы камтылган окуянын кайсы доорго, кайсы коомдук түзүлүшкө тиешелүүлүгүнө байланыштуу ошол доордун, ошол коомдук түзүлүштүн ишенимдүү колоритин берүүнүн негизги бир жолу. анын көрсөткүчү — ушул көөнөргөн сөздөр. Ошондуктан жазуучулардын чыгармаларындагы жогоркудай көөнөргөн сөздөрдүн колдонулушу зарыл талаптардан келип чыгуучу көркөм адабий ыкма катары каралыш керек.

3. Көөнөргөн сөздөр элибиздин өткөндөгү оозеки кебинин үлгүсүн, түрүн, формасын айтылуучу ойго, пикирге ылайыктап стилдештирип берүү үчүн колдонулат. Мындай учурда жазуучу көркөм чыгарманын кейипкерлерин сүрөттөлүп жаткан мезгилге. Учурга ылайык тил менен сүйлөтүш үчүн стилдик каражат катары эскирген сөздөрдү пайдаланат:

— Жарыктык ата-бабам курчанган **киселүү-миселүү кемер курдун** күлдүр-шалдыры барын сиз айтпадыңыз. Демин берген элиңдин өң-түсүн сыйла! Ошондо киши атына коносун, **Кызылчогу**. (Т.С.) — Кууланба чал. Аткезчиликтин ичке

жолун так сендейлер табат. Кара эшек көтөрүп келген **ак зумбул** сеники го. Оозун сөк бачым! (Т.С.)

— Журт бузар! — деди Абил бий калчылдап.

— Ушул журт бузганбы, **паңзат** аке! — Жок. мен алаканда турган акыбалды айттым.

— Бекназар баатырдын **дубай саламын** айта барбаска чара жок, айтканда да жактап, мактап айтып барышыбыз **лазим**.

— Биз менен **сөөк жаңырттып**, сенин энеңди ушу Таластан алган.

— **Кызыр** келип түштү... Сыйынгыла. кыргыздар. сыйынгыла! (Т.К.) Ана жарыктык кызыр ушул Турдубектин сур кашкасын минип, **кулун даакысын** кийип, менин үйүмө да келер болду бекен?! (Т.С.) — Өзүң эле **кафыр** болбостон, менин жети атама чейин **кафыр** этмек болдуң го сен?! (Т.С.)

Жогоруда мисалдардагыдай. каармандарды өз учуруна, өз дооруна мүнөздүү болгон тилдик каражаттар аркылуу сүйлөтүү чыгарманын көркөмдүк сапатын, анын турмушка жакындыгын, реалдуулугун арттырат. Ошол эле маалда жазуучунун сөз менен иштөө жөндөмүнүн жетиктигин да айгинелейт.

4. Эскирген сөздөр сатиралык, юмордук мүнөздөгү чыгармалардын каражаты катары кандайдыр бир эскиликти. артта калгандыкты табалоо, какшыктоо, мыскылдоо иретинде да колдонулат. Бул ыкма тилдеги ирониянын, башкача айтканда, кандайдыр бир сөздү же сөздөрдүн түрмөгүн стилдик максатта өзүнүн түз маанисине карама-каршы коёт. Мындай сөздөр көбүнчө фельетондук чыгармаларда, жанымта, какшык түрүндө жазылган аңгемелерде же башка түрдөгү көркөм чыгармалардын ичинде ирониялык стилдин элементи, каражаты катары жолугат. Бирок көркөм чыгармаларда көөнөргөн сөздөрдү түш келди, башаламан колдоно берүүгө болбойт, б.а. , тарыхый чыгарма жазуу — бул көөнөргөн сөздөрдү шыгыратып тизип коюу дегендик эмес. Көркөм чыгарма, баарыдан мурда, бүгүнкү күндүн окурмандарына арналат, демек, анын тили окурмандардын баарына тегиз түшүнүктүү болууга тийиш. Муну эске албай, көөнөргөн сөздөрдү ой келди, ыксыз колдонуу чыгарманын көркөмдүк-эстетикалык беделине доо кетирет, окурмандардын түшүнүүсүнө кедерги болот. Кыскасы, эскирген сөздөрдү колдонуунун да өзүнчө мүдөө-талабы, жол-жобосу бар. Буга ылайык. көөнөргөн сөздөр көбүнчө каармандардын кебинде учурайт, ал эми автордук кепте ал өтө сейрек колдонулат.

КЫРГЫЗ ТИЛИНДЕГИ ЖАҢЫ СӨЗДӨР (НЕОЛОГИЗМДЕР)

§ 76. ЖАЛПЫ МААЛЫМАТ

Неологизм деген термин грек тилинен алынган. Ал нео — «жаңы» жана логос — «сөз» деген эки сөздөн турат.

Тилдин тарыхый жактан законченемдүү өнүгүшү тилдин ээси болгон ошол элдин тарыхы, коомдук аң-сезимдин өнүгүшү менен түздөн-түз байланыштуу. Бул жагынан алганда, Октябрь революциясынын натыйжасында кыргыз элинин турмушунда эбегейсиз зор өзгөрүүлөр болду. Бул өзгөрүүлөр тилдик фактыларда. айрыкча, анын лексикасында ачык чагылдырылган, б.а. , коомдогу зор өзгөрүүлөр жаңы түшүнүктөрдү жана аларды белгилеген жаңы сөздөрдү — неологизмдерди жаратты. Бирок неологизмдерди коом турмушунда пайда болгон кубулуш, көрүнүштөрдү, жаңы түшүнүктөрдү. нерселерди атоо үчүн колдонулган сөздөр менен гана чектеп коюуга болбойт. Муну менен катар жазуучулардын чыгармаларында кезигүүчү индивидуалдык мүнөздөгү сөздөрдү да неологизмдер катары кароо зарыл. Ошондуктан неологизмге төмөнкүдөй аныктама берүүгө болот:

вариантта же ар кандай көркөм сөз каражаты катары колдонулган учурларын көп кездештиребиз: Ат — аттан кийин жат. Ат — адамдын канаты. Ат сыйлаган жөө баспайт (макалдар). Көй семизи койчудан. Ала койду бөлө кыркуу. Койдон коңур. жылкыдан тору. Боз тайлак атка минейин, ботомдун жөнүн билейин. («Манас») Ботом — «бала» маанисинде (метафора), Ботодой көзүн жайнаткан. бозодой ичти кайнаткан (элдик ыр). Мында ботодой — салыштыруу. Бостондун майда талы бар. Бото көздүн баары бар (элдик ыр). Бото көз — кыз, селки маанисинде (метафора).

Ошентип, кыргыз тилиндеги кесип сөздөрү — өзүлөрүнүн жаппы элге мүнөздүүлүгү, кептин ар кандай стилдеринде колдонулушунун активдүүлүгү жана мол лексикалык составы менен айырмаланган кесип лексикасынын негизги бир тармагы.

Кесип терминологиясынын жалпы элге кеңири тараган дагы бир негизги салаасын аңчылык кесибине байланышкан сөздөр түзөт.

Аңчылык кесибин да байыркы доордон бери кыргыз элине кеңири тарап. материалдык байлыкты өндүрүүнүн негизги бир булагы катары маанилүү роль ойногон. Адегенде башка терминдер сыяктуу эле булар деле, негизинен, тар чөйрөдө (аңчылыкта) гана колдонулуп келген. Бирок аңчылыктын турмуштагы ролуна байланыштуу алар бара-бара жалпы элдик мүнөзгө айланып, тилдин сөздүк составынан туруктуу орун алып калышкан. Кесипчиликтин бул түрүнүн жана анын терминдеринин эл массасына кеңири таралышына элдик адабий чыгармалар — эпостор, жомоктор, ар кандай элдик ырлар, өтө чоң таасир эткен.

Аңчылык терминологиясынын базасында көп сандаган эпитеттер, салыштыруулар, туруктуу фразеологиялык айкалыштар, учкул сөздөр, макал-ылакаптар ж.б. жаралып. алар элдик чыгармалардын көркөм сөз каражаттарын байытып келген²⁸. Мындай фактылар «жүздөгөн жылдар бою кыргыздар үчүн таалим алуучу роман-китептин, таасирдүү сахнанын жана экрандын, өткөндү эске салуучу тарых китебинин милдетин аткарып келген». (Б. М. Юнусалиев) «Манас» эпосунан баштап ар түрдүү элдик оозеки чыгармалардын толгон-толгон башка түрлөрүнөн орун алган.

Мисалы:

а) Көркөм метафора маанисинде: **Арстан** аман турганда, урунарга тоо кайда. урушарга жоо кайда? Өткүр Манас деген бул — өлчөмдүү жоонун **бөрүсү**. Карыганда байбиче, **кабылан** тапты, сүйүнчү! Жоголгондо байбиче, **жолборс** тапты, сүйүнчү! Ургаачы болбой, эр болсун. **Аюу** болбой, **шер** болсун! Туулганын этек жагына **түйгүнүң** найза сайганы. **Кыраандар** баары аттанып, кыбылага бет алып. Аккуладай тулпарды, айбандан бүткөн **шумкарды** алдына тарта салганы.

б) Эпитет — салыштыруу маанисинде: **Кулжа көөдөн**, таш курсак курган киши мен өзүм. **Бөрү кулак**, шер кабак бөлөкчө шаңын карап бак. Кобул колдуу, өлөң чач, **Өрдөк моюн**, түймө баш. Аркасы кайкы **аркар төш** ай чырайлуу **бото көз**, Суксур моюн **сарала ат** ж.б. («Манас»).

Жыйынтыктап айтканда, азыркы кыргыз тилиндеги кесип лексикасынын негизги чордонун түзгөн мал чарбачылыгына жана аңчылык кесибине байланышкан сөздөр эзелтен бери ушул кесиптерди аркалашкан адамдардын чөйрөсүндө оозеки сүйлөө кебинде, эне тилдин базасында өнүгө баштаган. Буга байланыштуу алар элдик түшүнүктү туюнтуп. калыпташуу процессин эчак эле башынан өткөрүп,

²⁸ А. Биялиев. «Кыргыз тилиндеги аңчылык терминологиясынын составы жана анын терминдеринин түзүлүшүнүн айрым маселелерине карата». Китепте: Кыргыз тили боюнча изилдөөлөр. «Илим». Фрунзе, 1970. 78-бет.

кесип-терминологиясынын системасына даяр түрдө келип кирген. Ал эми бул өзгөчөлүктөр алардын элдик мүнөздөгү кесип сөздөрү экендигин айгинелеп турат.

Мына ушул жагынан алганда, азыркы кыргыз тилиндеги кесип сөздөрүнүн жалпы элдик мүнөздүүлүгү, өнүгүү, калыптануу процесстери, жаралуу, пайда болуу негиздери бирдей эмес. Алардын айрымдары кыргыз элинин өткөндөгү турмуш-тиричилиги, өнөр-кесиби менен тыгыз байланышта жаралып, жалпы элдик тилдин базасында оозеки формада өнүгүп жана калыптанып келсе, айрымдары коом турмушундагы өнүгүүлөргө байланыштуу кийин пайда болгон кесип-өнөрдүн түрлөрүнө ылайык тилдин ички мүмкүнчүлүгү аркылуу жаңыдан жаралган, же башка тил- дерден кабыл алынган.

Демек, кесип лексикасынын биринчиси өздөрүнүн жалпы элдик мүнөздүүлүгү, элдин өткөндөгү өнөр-кесибинен кабар берүү- чүлүк табияты боюнча гана айырмаланбастан, улуттук колоритти айкын чагылдырган типтүүлүгү боюнча да өзгөчөлөнүп турат. Ошондуктан мындай сөздөрдү жалпы элдик же улуттук мүнөздөгү кесип сөздөрү катары карап, аларды тематикалык жактан төмөнкүдөй түрлөргө бөлүштүрүүгө болот: а) мал чарбачылыгына байланыштуу кесип сөздөрү;

б) аңчылык кесибине байланыштуу кесип сөздөрү;

в) дыйканчылыкка байланыштуу кесип сөздөрү;

г) кол өнөрчүлүккө байланыштуу кесип сөздөрү;

д) зергерчиликке байланыштуу кесип сөздөрү;

А) Мал чарбачылыгына байланыштуу кесип сөздөрүн да өз ара төмөнкүдөй майда топторго бөлүштүрүүгө болот:

1. Мал атоолоруна, алардын өң-түсүнө, жаш өзгөчөлүктөрүнө байланыштуу кесип сөздөрү: жылкы, кой, үй, эчки, төө, топоз, кулун, музоо, козу, улак, тайлак, бото, мамалак, токту, борук, каймал төө, кунан, бышты, тай, ноопаз, кунажын, асый, жээрге, күрөң, кызыл, тору, кара, көк ж.б.

2. Мал чарбачылыгында керектелүүчү буюм-тайым атоолору: желе, таяк, көгөн, буурчак, нокто, чыкта, ком, чүлүк, тээк, чидер, кэжи, жуушаң ж.б.

3. Мал чарбачылыгынан алынуучу азык-түлүк атоолору: айран, жуурат, кымыз, курут, эжигей, сары май, быштак, сүт, каймак, чөбөгө, бал каймак ж.б.

4. Мал чарбачылыгында колдонулуучу ар түрдүү процесстин атоолору: көгөндөө, кошоктоо, тистөө, матоо, тушоо, өрөлөө, комдоо ж.б.

5. Мал чарбачылыгына мүнөздүү оорунун атоолору: ак байпак, ак өпкө, кара жама, шарп, жаталак, түйнөк, сары колко, сакоо, корум, маңка, кош киндик, бычалгы ж.б.

Б) Аңчылык кесибине байланыштуу кесип сөздөрү:

1. Аң аттары: кыргый, түлкү, суусар, карышкыр, кулжа, теке, бугу, марал, ак куу, өрдөк, куш, чүйлү, шумкар, чүрөк ж.б.

Жаш өзгөчөлүгүнө карата: бозум, жаздообой, жайлообай, түлөк, жаш түлөк, кум түлөк, ным түлөк, чаарчык, козучак, түүча, борсолдой, чөндөлөй ж.б.

2. Аңчылыкта колдонулуучу буюм-тайым жана курал-жарак атоолору: бардаңке, беш атар, наштар, жуткур, кош ооз, бараң, сүмбө, кундак, най, капкан, тээк, жебе, саадак, окчонтой, ок, дары, пистор, томого, тор, туур, боо, айлампа ж.б.

3. Аңчылыктагы кесип атоолору: мергенчи, капканчы, мүнүшкөр, кушчу, бүркүтчү, саятчы ж.б.

В) Дыйканчылыкка байланыштуу кесип сөздөрү:

1. Түшүм атоолор: арпа, буудай, сулу, күрүч, алма, өрүк, жүзүм, коон, дарбыз, сабиз, пияз ж.б. ;

2. Дыйканчылыкта колдонулуучу буюм-тайым атоолору: орок. чалгы. боо, боолук. мала, мала таш, темин, кырман ж.б. ;

3. Дыйканчылыкта колдонулуучу ар түрдүү процесс атоолору: эгин оруу. чөп чабуу, малалоо, тырмоо. сугаруу. суюлтуу, эгин сапыруу ж.б. ;

4) Дыйканчылыктагы кесип атоолору: сугатчы, пахтачы, орокчу, чалгычы, багбан ж.б.

Г) Кол өнөрчүлүккө байланыштуу кесип сөздөрү:

1. Кол өнөрчүлүктөгү буюм-тайым атоолору: шырдак, туш кийиз, ала кийиз, килем, жабыкбаш, тегирич, тизгич, кереге, уук, ээр, ат жабуу, кементай ж.б. ;

2. Кол өнөрчүлүктө колдонулуучу түшүнүктөр, курал атоолору: эриш, аркак, адыргы, кылыч, илме шибеге, күзүк, тизгин, күйөө, ийги, тез, кергич ж.б.

3. Өрүмчүлүккө байланышкан атоолор: беш кашка, уй мурунтук. жылан боор, кондурма, төрт кыр ж.б.

4. Оюу атоолору: карга тырмак. кочкор мүйүз, сыңар мүйүз, ит куйрук; кочкорок, суу, кыял, жарты шак, жылан боор ж.б.

Д) Зергерчиликке байланыштуу кесип сөздөрү:

1. Зергерчиликте колдонулуучу курал, шайман атоолору: балка, барскан, дөшү, көөрүк, кычкач, кыпчуур, калып ж.б.

2. Зергерчиликте жасалган буюм атоолору: билерик, шакек, сырга, сөйкө. иймек. чач учтук, дүкөрт, оймок, төштүк, тинтүүр, аштор, кемер (күмүштөн жасалган кур) ж.б.

Кыргыз тилинин улуттук мүнөздөгү жогорудагы кесип лексикаларынын ар биринин узак тарыхы бар. Мындай лексикалардын келип чыгышы эмгектин коомдук бөлүнүшүнүн негизинде мал чарбачылыктын, дыйканчылыктын, ар түрдүү кол өнөрчүлүктүн келип чыгышы менен байланыштуу болуп, алар оозеки формада өнүгүп, оозеки формада калыптанды жана кыргыз тилинин сөздүк составынын, анын грамматикалык каражаттарынын базасында жасалды.

Кыргыз тилинин базасында жасалып, жалпы элдик тилге кирип, кептин ар кандай стилдеринде кеңири колдонулуу мүмкүнчүлүгүнө ээ болгон мындай кесипчилик терминдери узак убакыт бою колдонуудан кийин өтмө мааниге ээ болушат. Алар фразеологизм- дер, макал, ылакаптар жана ушул сыяктуу кошумча маанилери аркылуу адабий тилде колдонулат жана ошол эле маалда адабий тилдин лексикасын байытат.

Кесип сөздөрүнүн колдонулушундагы мындай өзгөчөлүктөр, негизинен, элдин турмуш-тиричилигине ылайык материалдык байлыкты өндүрүү зарылдыгынан улам өндүрүштүн. анын процессинин. кесиптик түшүнүктүн, эмгек куралынын жалпы элдик мүнөз алуусу менен түшүндүрүлөт.

Тескерисинче, кээ бир кесиптик терминдердин колдонулуш чеги өтө тарып. кесип ээлеринин гана кебинде колдонулуп. Жалпы элдик мүнөзгө ээ боло албаганы байкалат. Мисалы: тамекичиликке байланыштуу: пал — тамеки тигилген майда арыкчалар; түлкү же түйүн — жипке тизилген тамеки жалбырагынын кургатылганы ж.б. Апийимчиликке байланыштуу: чанжы — апийим өсүмдүгүн суюлтуучу жана отоочу кичине темир күрөкчө; кокозо — апийимдин сүтүн жыя турган идиш ж.б.

Ар бир элдин тилинин сөздүк составы, анын ичинде элдик терминдери да ошол элдин тарыхый тагдыры менен тикеден-тике байланышып, алардын коомдук турмушундагы өзгөрүүлөрдү үзгүлтүксүз чагылдырып олтурат. Бул жагынан алганда, кыргыз эли өзүнүн басып өткөн тарыхый жолунда башка элдер менен да экономикалык, чарбалык ж.б. карым-катнашта болуп келгени белгилүү. Натыйжада, ал элдердин тилдеринен көп сандаган сөздөр, анын ичинде кесип сөздөрү да келип

кирген. Демек, кыргыз тилинин кесип лексикасы сырттан кабыл алуулардын эсебинен да тынымсыз байып келген. Мисалы, фарсы тилинен багбанчылыкка байланыштуу: мөмө, данек, шабдалы, анар, алмурут ж.б. ; жашылча жер жемишине байланыштуу: дарбыз, шалгам, туруп, пияз, бадыраң ж.б. ; дыйканчылыкка байланыштуу: меке, зыгыр, муруч, кенеп, пахта ж.б. ; үй курулушуна байланыштуу: дубал, пайдубал, бешкары, пешайбан, торсун, разажуп ж.б. деген сыяктуу көптөгөн кесип сөздөрү кабыл алынган.

Октябрь революциясына чейинки мезгилде орустар менен кыргыз элинин байланышы анын (кыргыз элинин) кол өнөрчүлүгүндө, айыл чарбасында айрым бир ички реформаларды пайда кылып. ал реформалар кесиптик лексикага да өз таасирин тийгизди. Ошентип, кыргыз лексикасында орус тилинин элементтери пайда болду жана кыргыз тилинин кесип лексикасында орус тилинин жаңы катмарлары түзүлдү. Айталы, ошол мезгилде башка көптөгөн сөздөр менен катар чарбачылыкка байланыштуу соко, божу, каамыт, дого (дуга), бороз, саржан, учаска, агорот ж.б. деген сыяктуу кесип сөздөрү келип кирген.

Кесип сөздөрү да коомдук кубулуш катары коом турмушундагы ар кандай өзгөрүү, өнүгүүлөргө байланыштуу дайыма өзгөрүү, өнүгүү процесстерин башынан өткөрүп турат. Айталы, кийинки учурда элибиздин турмушундагы болуп жаткан экономикалык, чарбалык, илимий ж.б. өзгөрүүлөргө байланыштуу көптөгөн кесип сөздөрү пайда болуп, кепте активдүү колдонула баштады. Мисалы, агроном. зоотехник. ферма, бригадир. гараж, трактор, комбайн, экскаватор, педагогика, класс. директор, аттестат, академик, аспирант, доклад, диссертация, монография. редактор, кабарчы, терүү, басуу ж.б. деген сыяктуу көптөгөн тармактык кесип сөздөрү революциядан кийин орус тили аркылуу кабыл алынып, кыргыз тилинин кесип лексикасынын составын байытты.

Ошентип, адабий тил өзүнүн өнүгүшүндө, өз кезегинде, лексикалык составын байытуу үчүн кесипчилик терминдерди да пайдаланат. Ал терминдер адабий тилге төмөнкүдөй жолдор аркылуу келип кирет:

а) Кесипчилик терминдерин өз кучагына камтыган жалпы элдик тилдин сөздүк составы аркылуу:

б) Күндөлүк басма сөз, радиоуктуруу жана телеберүүлөр аркылуу;

в) Көркөм адабияттар аркылуу, б.а. , элдик ырчылар, айтуучулар. акындар, жазуучулар кесиптик терминдерди кеңири колдонушуп, аларды башка кошумча маани менен байытышат, ошол эле маалда аларды эл арасына кеңири жайылтышат.

Ал эми айрым бир кесипчилик терминдери өндүрүштүн өнүгүш деңгээлине байланыштуу эскирип, колдонуудан чыгып калат. Мындай кесипчилик терминдерине жок болуп кеткен кол өнөрчүлүктүн тармактары, өтө төмөнкү деңгээлде өнүккөн (примитивный) эмгек куралдары, өндүрүш орду, айрым эмгек процесстеринин аттары, продукциялардын жана кол өнөрчүлүктүн түрлөрүнүн ж.б. аттары кирет. Мисалы, ормок, адыргы, кылыч (өрмөкчүлүктө пайдаланылуучу курал), күзүк, таар, соко. каамыт. буурсун, эжигей, көгөн, буурчак, кежи ж.б.

Мындай кесиптик терминдер бүгүнкү күндө тарыхый-этнографиялык жана атайын бир адабияттарда гана сакталат. Алардын айрымдарынын маанилери өзгөрүп, жаңыланып, жаңы түшүнүктөрдү атоо үчүн колдонулушу мүмкүн.

Жыйынтыктап айтканда, кыргыз тилинин кесип лексикасынын составы кыргыз элинин маданиятынын, өнөр-кесибинин өсүш деңгээлин жана башка элдер менен

болгон экономикалык, чарбалык, илимий-техникалык ж.б. байланыштарын да ачык чагылдырат.

Кесип лексикалары түрдүү кесиптин өкүлдөрүнүн оозеки кебинде колдонулуу менен бирге, публицистиканын жана көркөм адабий чыгарманын стилинде да колдонулушу мүмкүн. Жазуучу керегине жараша өз чыгармасында образ-мүнөз түзүүдө, эмгек процесстерин сүрөттөөдө, өндүрүштүк куралдын мүнөзүн ачып көрсөтүүдө кесип лексикасын көркөм ыкма катары зарыл түрдө пайдаланат. Бирок кесипчилик терминдерин колдонууда туш келди эмес, ага өтө чеберчилик менен мамиле кылуу талап кылынат. Тагыраак айтканда, аларды колдонуунун: а) жалпы элдик адабий тилде колдонулуучу; б) белгилүү бир территориялык аймакта гана колдонулуучу; в) белгилүү бир же айрым алынган гана кесиптик тармакта иштеген адамдар ортосунда колдонулуучу деген сыяктуу мүнөздүк өзгөчөлүктөрдү эске алуунун мааниси зор. Ошондуктан айрым бир зарыл учурларда алардын маанилерине түшүндүрмө берүү керектиги да талап кылынат.

§ 88. ТЕРМИН ЖАНА ТЕРМИНОЛОГИЯ

Терминдер тилдин лексикалык тармактарынын кеңири тараган түрү катары өзүнчө спецификалык бөтөнчөлүккө ээ. Алар лексиканын башка тармактык түрлөрүнөн айырмаланып, коомдук турмуштагы илим менен техника, маданият менен искусство, айыл чарба менен өнөр жай ж.б. тармактарындагы аталыштарды, түшүнүктөрдү, аларга тиешелүү закондор менен эрежелерди атоо үчүн атайын колдонулган термин сөздөрдүн жыйындысы катары кыргыз тилинин лексикалык сөз катмарларынын негизги тобун түзүп турат.

Илимдин ар бир тармагына тиешелүү өздөрүнүн терминдери бар. Мына ошол терминдер аркылуу гана илимдин түрлөрү бири экинчисинен айырмаланат жана тигил же бул илим, анын тармактары жөнүндө кеңири маалымат алууга мүмкүнчүлүк түзүлөт. Мисалы, сөз айкашы, сүйлөм, баяндооч, сүйлөмгө мүчө боло албаган сөздөр, жалаң сүйлөм деген терминдер, биринчиден, лингвистикалык илимге тиешелүү болсо, экинчиден, анын тармактык бөлүгү болгон синтаксистик терминдер экендигин да билдирет.

Термин латынча *terminus* («чек») деген сөздөн алынган. Ал илим, техника же искусстводогу белгилүү бир түшүнүктүн атоосун билдирүүчү сөз же сөз айкашы дегенди билдирет.

Кеңири алганда, термин дегенибиз — илимдин, техниканын, искусствонун, айыл чарбасынын жана ар кандай кесипчиликтин атайын тармагындагы бир системага келтирилип, белгилүү бир түшүнүктүн атын так атоо үчүн кабыл алынган, негизинен, бир мааниде колдонулуучу сөз же сөз тизмектери.

Мисалы: композиция, сюжет, образ, каарман, драматургия, поэзия ж.б. (адабият таануу терминдери), указ, приказ, устав, тезис, агитация, документ ж.б. (коомдук-саясий терминдер), желекче, таажыча, аталык, модуль, май саратаны, нектар, түйүлдүк, акырек, муун, чел кабык ж.б. (биологиялык терминдер), команда, командир, застава, пулеметчик, фронт, атака, артиллерия, флот ж.б. (согуштук терминдер), фонетика, тыбыш, тамга, сөз, этиш, адабий тил, диалект, говор ж.б. (лингвистикалык терминдер). Айтор, эл чарбасынын жана илим-техниканын, кесиптин ар кандай тармактарынын ар бирине тиешелүү өзүнүн терминдери бар.

Ал эми терминология — тилдин сөз байлыгын түзүүгө активдүү катышкан, анын сөздүк составында белгилүү роль ойногон бардык терминдердин жалпы жыйындысы жөнүндөгү тил илиминин бир тармагы. Демек, терминология терминдер жөнүндөгү

окуу катары аларды илимий жактан изилдеп, семантикалык, структуралык өзгөчөлүктөрүн аныктайт, терминология системаларын иретке келтирет, жөнгө салат, анын чен-өлчөмдөрүн (критерийлерин) иштеп чыгат.

Кеңири мааниде алганда, терминология өз кучагына терминдердин лексика-семантикалык мүнөзү, ага коюлуучу чектер, терминдин сөз жана сөз айкашы деген түшүнүктөр менен карым-катнашы жана айырмасы, термин жана номенклатуранын өз ара байланыштары жана кээ бир өзгөчөлүктөрү, терминдин семантикалык түзүлүшү жана сөздөгү көп маанилүүлүк сыяктанган маселелерди лингвистикалык планда чечмелөөнү камтыйт.

Терминдер, бир жагынан, диалектизмдер менен кесип сөздөрүнө окшош келет. Анткени терминдер да диалектизмдер менен кесип сөздөрү сыяктуу эле колдонулушу жагынан чектелген мүнөзгө ээ. Экинчи жактан, кесип сөздөрү менен терминдер белгилүү бир тармактагы кесиптик жана илимий түшүнүктөрдүн терминдик аталыштары катары өзгөчө жакындыгы менен мүнөздөлөт. Бирок аларды окшош кароого болбойт, негизги белгилери боюнча алар бири-биринен айырмаланып турат.

Кесиптик же диалектилик сөздөр терминдер сыяктуу илимий-техникалык мааниге ээ болбостон, ар кыл кесиптин ээлери тарабынан кызматка байланыштуу пайдаланылган же тигил же бул территориядагы жергиликтүү элдин тилиндеги бөтөнчөлүктөрдү чагылдырган сөздөр. Ал эми терминдер — кандайдыр бир зат, предмет, көрүнүштөрдү так аныктап, тактап көрсөткөн, илимий мазмунду камтыган, таанып-билүүчүлүк максатты көздөгөн сөздөр жана түшүнүктөр.

Терминдер өзүлөрүнүн спецификалык өзгөчөлүгүнө байланыштуу лексиканын башка түрлөрүнөн төмөнкүдөй айрым бир белгилери боюнча айырмаланып турууга тийиш.

Кандай гана илимдин, техниканын тармагына тиешелүү термин болбосун, аны билдирүүчү сөздүн же сөз айкашынын семантикасы белгилүү түшүнүктүн мазмунун ача албаса, б.а. , анын семантикасында ал мазмун толук болбосо, же анын элементи жок болсо, логикалык жактан өзүнө коюлган терминдик талапка жооп бере албайт. Ошону менен бирге эле андай сөз тилдин жалпы нормасына, законуна туура келбесе, анда да толук маанилик термин боло албайт. Демек, термин катары алынган сөз же сөз айкашынын ошол өзү атап турган түшүнүктүн мазмунун толук чагылдырышы, аны менен семантикалык жактан дал келиши зарыл.

Термин менен бейтарап (нейтралдык) сөз жана сөз айкашы белгилүү даражада өз ара карым-катнашта, байланышта болот. Анткени тилибизде колдонулган сөзбү же терминби экөө тең эле жаратылыштын кубулуштарын, предметтерин аң-сезимге чагылдырып, аны белгилүү тыбыштык түзүлүш менен атайт да, байланыш куралынын каражаттарына жатат. Ошондой эле бир нерсени атоо, туюнтуу функциясы сөзгө да, бир нерсени, түшүнүктү атаган терминге да тиешелүү болуп, термин менен нейтралдык сөздүн өз ара карым-катнашы түзүлөт.

Демек, терминдер кадыресе сөздөр менен кандайдыр бир маанини туюндурдуу, затты, түшүнүктү атап көрсөтүү жагынан жалпылыкты түзгөнү менен, колдонулуш чөйрөсү жагынан нейтралдык лексика жалпы элдик мүнөзгө ээ болсо, термин өзүнүн чектелгендиги менен айырмаланат. Тагыраак айтканда, терминдер белгилүү бир илимдин тармагына, техникага, искусство менен коомдук-саясий түшүнүктөргө гана тиешелүү болот да, алардын мааниси ошол тармакта иштеген адамдар үчүн гана түшүнүктүү келет. Мисалы, өндүргүч күч, өндүрүштүк мамиле, капитал, круговорот, өндүрүш куралы ж.б. терминдер экономика тармагында колдонулуп, экономисттер

үчүн гана түшүнүктүү болсо, нур, шоола, тик бурчтук, айлана, бөлчөк, теңдеме ж.б. математика илиминде колдонулуп, маанилери математиктер үчүн гана түшүнүктүү келет.

Өзүлөрүнүн пайда болушу жана жаратылышы жагынан адабий тилдеги сөз коом турмушунун өнүгүшүнөн келип чыккан жаңы түшүнүктөрдү, нерселерди, буюмдарды атоо зарылдыгына негиз- делсе, термин мындан тышкары теориялык ой жүгүртүүнүн зарылдыгына — белгилүү бир жобого, законго да — негизделет. Тагыраак айтканда, термин илимдин тигил же бул тармагына тиешелүүлүгү жана ага мүнөздүү болгон теориялык жобонун, аныктаманын мазмуну аркылуу аныкталат. Демек, бул жагынан алганда, жалпы адабий тилдеги сөздөрдө кезигүүчү көп маанилүүлүк жана мазмундук айрым бир так эместиктер терминдерге мүнөздүү эмес. Мисалы, грамматикада ээ. баяндооч, жандооч, зат атооч, сөздүн уңгусу деген сыяктуу терминдердин түшүнүлүшү, мааниси, биринчиден, алардын илимдин тармактарынын ичинен тил илимине тиешелүүлүгү, экинчиден, ар бирине мүнөздүү болгон теориялык аныктамалар аркылуу шартталып турат.

Терминге белгилүү бир илимдин тармагына тиешелүү болгон бир маанини, бир түшүнүктү гана билдирүү талабы коюлат, б.а. , ар бир илимий термин такталган белгилүү бир түшүнүктү билдир- ген бир гана мааниге ээ. Айталы, калай, атом, квадрат, клетка деген терминдердин ар бири өз алдынча бир гана маанини билдирет. Демек, алардын маанилик түшүнүлүшү контекст аркылуу шартталбайт же контекстке көз каранды эмес.

Адабий тилдеги нейтралдык бир эле сөз маанилик жактан чачырап, көп мааниде колдонула берет. Айталы, Стол сатып алдык жана Стол даяр болду же Столго карайлы деген сүйлөмдөрдүн биринчисинде стол мебелдин бир түрү, экинчисиндеги даам, тамак-аш маанилеринде колдонулушу, б.а. , анын көп мааниде колдонулушу алардын түшүнүлүшүн кыйындатпайт, же биринин түшүнүлүшүнө экинчи өтмө мааниси тоскоол болбойт. Анткени булардын маанилик жактан реализацияланышы контекст аркылуу шартталат, б.а. , жалпы адабий тилдеги сөздөрдүн көп маанилеринин ичинен ар бир учурдагы жеке мааниси контекст аркылуу жөнгө салынып турат.

Ал эми терминдин көп маанилүүлүгү анын маанилик жактан так түшүнүктүүлүгүн кыйындатат, кээде ал жөнүндө жаңылыш түшүнүккө да алып келет. Алардагы көп маанилүүлүктү жалпы адабий тилдеги сөздөрдөй контекст жөнгө сала албайт. Эгерде терминде көп маанилүүлүк кезиксе, илимдин ошол тармагындагы адистер тарабынан терминдик алгылыксыздык катары бааланат. Ошондуктан илимий жана техникалык терминдерди семантикалык жактан иретке келтирүү терминологиянын эң негизги маселелеринен болуп саналат.

Терминдер үчүн синонимия да, негизинен, өөн, жат кубулуштары эсептелет. Анткени, биринчиден, синонимия кубулушу терминдин лингвистикалык табиятына, спецификасына ылайык келбейт, экинчиден, эгерде терминдик бир эле маани өз ара синонимдик катыштагы ар башка сөздөр аркылуу берилсе, анда ал терминге караганда жалпы элдик адабий тилдеги лексикага көбүрөөк мүнөздүү келет. Терминдеги синонимия кубулушун айрым бир терминологиялык сөздүктөрдөн, окуу китептеринен кезиктирүүгө болот. Айталы, биологияда орус тилинен которулган айрым терминдер кыргыз тилиндеги синонимдик катарлар аркылуу берилген: **почва** — топурак — кыртыш — жер; **предсердие** — жүрөк толтосу, жүрөк дүлөйү, жүрөк алды; **сасывание**

— сиңирүү, сызылып өтүү, соруу; **трахея** — кекиртект, коко; **семейство** — тукум, урук; **перепончатокрылые** — жаргак канаттуулар, жалтырак канаттуулар ж.б.

Кыргыз тили боюнча жарык көргөн окуу китептеринде, монографиялык эмгектерде да бир эле терминдик түшүнүк бир нече варианттарда берилген: **кошмо** сүйлөм — **татаал** сүйлөм; жөнөкөй **кошмо** сүйлөм — **багынычсыз** татаал сүйлөм — тең байланыштагы татаал сүйлөм; **татаал** кошмо сүйлөм — **багыныңкы татаал** сүйлөм — **багыныңкы байланыштагы** татаал сүйлөм; жандама сүйлөм — **кырдаал-багыныңкы** сүйлөм.

Мына ушул сыяктуу бир эле терминдик түшүнүккө карата бир нече синонимдик катарлардын же варианттардын колдонулушу терминдин спецификалык өзгөчөлүгүнө ылайык келбейт. Анткени, биринчиден, терминдин спецификасына так бир гана маанини билдирүү мүнөздүү болсо, жогорку синонимдик катарлардын маанилери так бирдей эмес. Айталы, жүрөк толтосу менен жүрөк дүлөйү же жүрөк алды бирдей түшүнүктү билдирбейт. Ошондой эле сиңирүү, сызылып өтүү, соруу деген сөздөрдүн ар бири — ар башка маанини билдирген түшүнүктөр. Демек, мындай синонимдик катарлар же варианттар терминге мүнөздүү болгон бир түшүнүктү билдире албайт. Экинчиден, терминге карата мындай принципте мамиле кылуу алардын практикада колдонулушун, так түшүнүлүшүн кыйындатат. Кээде олуттуу чаташууларга жол берилет. Ошондуктан жарыша берилген мындай синонимдик катарларды кыскартып, мааниси бири-бирине так, толук туура келгендей кылып ылайыктап, бирөөнү гана талдап термин катары алуу талап кылынат.

Терминге жалпы адабий тилдеги сөздөр сыяктуу эмоционалдуулук жана экспрессивдүүлүк касиет мүнөздүү эмес. Ошондой эле терминдер туунду мааниде да өтө сейрек колдонулат. Демек, алар дайыма стилдик жактан бейтараптык мүнөздө болот.

Ар бир илимий тармактын термин системасы заттык атоолордон жана түшүнүк атоолорунан турушу керек. Демек, термин катары кабыл алынган сөз атоо функциясын аткара турган толук маанилүү сөздөрдөн болушу талап кылынат. Анткени андай сөзгө (терминге) лексика-грамматикалык касиет мүнөздүү. Бул жагынан алганда, тилдеги табыш тууранды жана элес тууранды сөздөр, сырдык сөздөр, кызматчы сөздөргө лексика-грамматикалык жактан атоо функциясы мүнөздүү эмес. Демек, терминдик жана термин-номенклатуралык касиет лексика-грамматикалык мааниге ээ сөздөргө, болгондо да заттык атоону билдирүүчү сөздөргө мүнөздүү.

Жыйынтыктап айтканда, терминдик лексика лексиканын башка тармактык катмарларынан төмөнкүдөй белгилери боюнча айырмаланып турууга тийиш:

а) термин катары кабыл алынган сөздүн семантикасы ал атаган түшүнүктүн маанисин толук туюндуралыгы болушу зарыл;

б) термин белгилүү бир илимдин тармагына гана тиешелүүлүгүнө байланыштуу алардын маанилик түшүнүлүшүнүн жана колдонулушунун чектелгендиги;

в) термин белгилүү бир илимдин тармагына тиешелүү болгон бир гана так түшүнүктү билдириши керек. Ушуга байланыштуу аларга көп маанилүүлүк жана синонимдештиктин мүнөздүү эместиги;

г) термин сөздөрдө дайыма стилдик бейтараптуулуктун мүнөздүүлүгү. б.а. , алардын эмоционалдык жана экспрессивдүүлүк маанилерде колдонулбашы;

д) термин катары кабыл алынган сөздүн атоо функциясын аткара турган толук маанилүү сөздөрдөн болушу.

Мындай жалпы адабий тилдеги сөздөр аркылуу жасалган терминдер өзүлөрүнүн алгачкы мааниси, б.а. , кадыресе сөз катары колдонулуп жүргөндөгү мааниси менен болгон байланышын толук же жарым-жартылай үзөт.

д) Кыргыз тилинде колдонулган көптөгөн терминдер орус тилиндеги терминдердин үлгүсүндө калькалануу жолу аркылуу түзүлгөн: өндүрүш — производство, корук — заповедник. чыгарма — произведение, котормо — перевод, писатель — жазуучу, аныктооч — определение, толуктооч — дополнение ж.б. деген сыяктуу сөздөр термин катары Октябрь революциясынан кийин гана колдонула баштады. Ал эми бул сөздөрдүн уңгулары жана сөз жасоочу мүчөлөрү кыргыз тилинин өзүнүн тилдик каражаттары катары мурдатан эле башка сөздөрдүн составында колдонулуп келген.

е) Көптөгөн терминдер кыргыз тилиндеги уңгу сөздөргө ошол эле кыргыз тилинин сөз жасоочу мүчөлөрүнүн жалганышы аркылуу уюшулган : **-ыш** мүчөсү аркылуу: барыш. жатыш, чыгыш, табыш жөндөмөлөрү; **-ым** мүчөсү аркылуу: басым, ийрим, уюм; **-ооч** мүчөсү аркылуу: тактооч, баяндооч, айкындооч, атооч ж.б.

Кыргыз тилинде терминдердин мындай аффиксациялык жол аркылуу жасалышы өтө активдүү мүнөзгө ээ.

Демек, жогоруда көрсөтүлгөндөй, илимий терминдердин жасалуу, пайда болуу жана өнүгүү жолдору ар түрдүү. Азыркы учурдагы кыргыз тилиндеги терминдердин негизги чордонун төл сөздөр түзгөнү менен, андагы терминдердин өнүгүшүнө жана ал аркылуу кыргыз тилинин лексикалык составынын байышына орус тили да зор таасир тийгизген. Анткени тилибиздеги толгон-толгон термин сөздөр орус тилинен түздөн-түз кабыл алуу аркылуу гана эмес, аларды кыргыздын төл сөздөрүндөгү эквивалент- тери менен алмаштыруу, төл сөздөгү даяр уңгуга сөз жасоочу мүчөлөрдү жалгоо аркылуу да жасалган.

КЫРГЫЗ ТИЛИНИН ЛЕКСИКАСЫНЫН СТИЛДИК ЖАКТАН БӨЛҮНҮШҮ

§ 89. ЖАЛПЫ МААЛЫМАТ

Адабий тилдин стилдик системасынын калыптанышы, өнүгүшү, коомдун өнүгүшү, анын ар жактуу тармактанышы менен байланыштуу. Азыркы кыргыз тили функционалдык-стилистикалык жактан ар түрдүү тармактарды, б.а. , оозеки көркөм стилден жазма түрүндөгү көркөм стилге, иш кагаздарынан илимий монографиялардын стилине чейин тейлейт. Натыйжада, көптөгөн көркөм-популярдык журналдар, газеталар, илимий иштер, окуу куралдары чыгарылып. радио, телеберүү аркылуу үгүт, насыят иштери жүргүзүлөт²⁹.

Демек, пикир алмашуунун жогорку тармактарына, алардын ар биринин спецификалык өзгөчөлүктөрүнө карата тилдин системасындагы анын лексикалык составы бирдей даражада колдонула бербейт. Айталы. аккумулятор, акробат, акушерка, акцент, акционер, акция, баланс, дотация, классификация, клетка, клиент, клиника, коомдук менчик, өндүрүш куралы, өндүргүч күчтөр, аппарат, консул ж.б. деген сыяктуу сөздөр оозеки сүйлөшүү тилине анча мүнөздүү болбосо, тескерисинче, кожомой, кожомой, кожомой, мойсоду, жалмады, кыжы-кыйма, кызганчаак, кызырак, кыбыңда, күүгүм, үтүрөкөй, күн алыс, күпчөктөй, күпсөр ж.б. деген сөздөр иш кагаздарынын стилине же илимий стилге дегеле мүнөздүү эмес.

Ошентип, тилдин лексикалык составындагы сөздөрдүн айрым бир катмары стилдин бардык түрлөрүндө активдүү колдонулса (стиль аралык лексика) кээси,

²⁹ Ахматов Т. К., Өмүралиева С. Кыргыз тили. Фрунзе. «Мектеп». 1990. 214-б.

Акырында, лексикалык стилде тигил же бул сөз топторун тигил же бул стилге гана тиешелүү деп кескин жыйынтык чыгарууга болбостугун атайын эскерте кетүүгө туура келет. Алар өз ара карым-катышта болуп, бири экинчисине оошуп, биринде колдонулган сөздөр, керегине жараша, экинчисинде деле колдонула берет. Бирок ушул эле маалда алар оошуп кайсы гана стилде колдонулбасын, баары бир өзүнүн түпкү касиетин сактап калат, б.а. , кайсы стилге мүнөздүү экендиги айкын эле сезилип турган болот.

ЛЕКСИКОГРАФИЯ

§ 93. ЛЕКСИКОГРАФИЯ ЖАНА АНЫН КООМДУК МААНИСИ. СӨЗДҮКТӨР ЖАНА АЛАРДЫН ТҮРЛӨРҮ

Лексикография деген термин грек тилиндеги *lexikon* — «сөз» жана «*grapho*» — «жазамын» деген сөзүнөн алынган. бизче «сөз жөнүндө жазуу» деген маанини туюндурат.

Кеңири мааниде алганда, лексикография — тил илиминин сөздүк түзүү иши, анын теориялык жана практикалык маселелери жөнүндөгү атайын тармагы.

Коом турмушунун ар түрдүү тармактарындагы жаңы нерселер. түшүнүктөр ж.б. тил, айрыкча анын лексикасы аркылуу чагылдырылып турат. Бул жагынан алганда, тилдин сөздүк составы — жалаң гана маанилердин жыйындысынан турган пикир алышуунун гана каражаты эмес, ошону менен бирге эле элдин кылымдар бою басып өткөн тарыхый жолун жана учурдагы абалын чагылдырып турган күзгү. Анткени элдин кылымдап калыпташкан үрп- адаты, каада-салты, экономикалык-социалдык абалдары, өнөр-кесиби, коомдук турмушу, башка элдер менен болгон байланыш- катыштарынын, айлана-чөйрөгө болгон көз карашынын изи, дареги тилде (сөздө) сакталып кала берет. Демек, бир тилдеги сөздөрдүн бардык жыйындысын камтыган сөздүктөр (негизинен, түшүндүрмө, котормо сөздүктөрү) аркылуу ошол тилдеги сөздөр, алардын чыгыш теги, төркүнү, грамматикалык мүнөздөрү боюнча гана түшүнүк алуу менен чектелбестен, эл турмушунун жогоруда көрсөтүлгөн бардык сфералары боюнча да маалымат алууга мүмкүнчүлүк түзүлөт.

Ошондой эле сөздүктөр өзүлөрүнүн мүнөздүү спецификалык өзгөчөлүктөрүнө. максат-милдеттерине ылайык тилдин сөздүк составынан орун алган жаңы сөздөрдү, жаңы сөз маанилерин камтуу менен, илим менен техникадагы, маданият менен экономикадагы ар кыл жаңылыктарды даана чагылдыруунун да милдетин аткарат. Жер-суу аттары, коомдук кубулуштар, ири окуялар, илимдин, маданият менен адабияттын көрүнүктүү ишмерлери жөнүндө маалымат берет.

Сөздүктөр аркылуу бир тилдеги сөздөр менен таанышууга, аны үйрөнүүгө мүмкүнчүлүк түзүлөт. Алар аркылуу сөздөрдүн колдонулуш чектери белгиленет, маанилик, орфографиялык жактан калыпка салынат. Сөздүн ар бир учурдагы маанилери такталат, ага тиешелүү болгон өтмө, фразеологиялык жана омонимдик маанилери аныкталат. Мисалы, жол сөзүнүн негизги лексикалык мааниси — аркы-терки жүрүү, каттоо, басып өтүү үчүн колдонулган тилке жер; ар кандай транспорттун өтүп турган белгилүү бир багыты, жери³⁰. Ушул эле сөздүн мындан сырткары төмөнкүдөй бир нечелеген өтмө, туунду жана фразеологиялык маанилери сөздүктө белгиленген: жалгыз аяк жол, кой жол, кара жол, аба жолу, зым жол, кан жол, жол көрсөткүч, жол кат, жолу ачык, жолуңар менен болгула, жолуңа түш, жолго сал,

³⁰ Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү, Фрунзе, 1969, 213-б.

жол ал, жол кош, жолдон адаш, жолдон чык, жолго ташта, жолдон кал, партиянын жолу, жол кой, жол ач, жол койбоо, жол берилбөө, жол кыл, жол айт, жолу улуу, ата жолу, жолуң узарсын, жол болсун, жолуң болгур, жол болду, ак жол, ак жолуң ачылсын, жолу катуу, жол кире, жол башчы, бир жолу, бул жолу, нечен жолу³¹. Ошентип сөздүктөр аркылуу сөздөр лексика-семантикалык жактан түрлөргө ажыратылат, чечмеленет. Алардын лексикалык, орфографиялык, стилистикалык нормалары иретке салынат.

Жыйынтыктап айтканда, сөздүктөр — сөздү туура жазуунун көрсөткүчү жана алардын келип чыгышын, маанисин түшүндүрүүчү бирден-бир негизги курал. Бирок сөздүктөрдүн коомдук мааниси муну менен гана чектелбейт. Алар илимдин, техниканын, искусствонун жана адабият менен маданияттын ар түрдүү тармактарынан жаңы маалыматтарды берип, акыл-ойду кеңитет, сөз маданиятын өнүктүрөт, элдердин маданияты, кулк-мүнөзү, турмуш тиричилиги жана улуттук тилдин казынасы менен тааныштырат. Кыскасы, сөздүктөр өз кучагына сөздөрдүн маанилик түшүндүрмөсү, колдонулушу, туура жазылышы менен айтылышы. келип чыгыш теги, башка тилдерге которулушу, ошондой эле тигил же бул негизги окуя, табигый кубулуш, илимий ачылыштар сыяктанган маселелерди камтыйт.

Убагында дүйнөлүк улуу адамдар да сөздүктөргө, маалымдамаларга (справочниктерге) жогору баа беришип, ар кандай маалыматтар үчүн сөздүктөргө дайыма кайрылып турушкан жана аларды өз иштеринде кеңири пайдаланышкан.

Сөздүктөр өзүнө топтолгон сөздөргө жана аларга берилген түшүндүрмөнүн мүнөзүнө, талабына, ошондой эле өз алдыларына койгон илимий жана практикалык милдеттерине, максаттарына карата өз ара төмөнкүдөй бир нече түрлөргө бөлүнөт:

1. Түшүндүрмө сөздүк. Бир тилдеги сөздөрдүн лексикалык маанилерин ачып, аларга грамматикалык мүнөздөмө берет. Түшүндүрмө сөздүктө активдүү лексикадан сырткары көркөм адабий жана фольклордук чыгармаларда колдонулуп жүргөн көөнөргөн сөздөрдүн (архаизмдердин), диалектизмдердин да айрым бир катмарлары камтылышы мүмкүн. Ошондой эле ага мааниси жана колдонулушу жагынан жалпы элдик мүнөзгө ээ болгон терминдер жана кесиптик сөздөр да кирет.

«Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү» коллектив тарабынан түзүлүп, алгач 1969-жылы жарык көргөн. Кийин. 1984-жылы, анын биринчи тому бир катар оңдоолор, толуктоолор менен кайрадан басылып чыкты.

Котормолуу сөздүк. Бир тилдеги сөздөр экинчи бир тилге которулуп берилсе, андай сөздүк котормолуу сөздүк деп аталат.

Котормолуу сөздүктө бир тилдеги сөздөрдүн бардык сөз байлыгы — активдүү лексика, терминдер жана кесип сөздөрү, тур- муштук оозеки сүйлөшүү лексикасы, айрым бир архаизмдер менен диалектилик сөздөр да камтылат. Анда сөздөрдүн грамматикалык табияты (мисалы, сөз түркүмүнө тиешелүүлүгү), алардын маанилеринин структурасы толук чагылдырылат. Бул өзгөчөлүгүнө байланыштуу мындай типтеги сөздүктөрдө иллюстративдик материалдар катары көркөм адабий чыгармаларынын ар түрдүү жанрларында колдонулган өтмө маанилүү сөздөрдөн, фразеологиялык сөз тизмектеринен, идиомалардан, макал, ылакаптардан, көөнөргөн жана кесиптик сөздөрдөн тартып. фольклордук чыгармалардын түрлөрүндөгү материалдар да пайдаланылат.

³¹ Юдахин К. К. Кыргызча-орусча сөздүк., Москва, 1965. 257— 258-беттер.

кенчти байытууну, андан тиешелүү сөздү тандап алышты жолго коюуну максат кылган»³².

Материал жыйноодогу кыйынчылыктар жөнүндө автор өзү да: «Сөздүккө деп эл-жер кыдырып, улуу-кичүү дебей сурамжылап жыйналган материалдарды түндөсү шайтан чырактын жарыгында боз үйдө боорум менен жатып иретке келтирүүгө туура кел- ген» — деп эскерет. Бул кыйынчылыктар 20-жылдардын экинчи жарымынан тартып, сөздүк жарыкка чыкканга, б.а. , 40-жылга чейинки мезгилге туура келет.

Ошентип, ары машакаттуу, ары жооптуу ишке проф. К.К.Юдахин кырк жылга жакын өмүрүн жумшап, 1965-жылы 40-жылдагы сөздүккө олуттуу толуктоолор, тактоолор киргизүү менен, 162 басма табак көлөмүндө «Кыргызча-орусча сөздүгүн» бастырып чыгарат. Ага кыргыз тилиндеги 40 миң сөз кирген.

Сөздүктө, негизинен, азыркы кыргыз адабий тилиндеги активдүү лексика толугу менен камтылган. Анда көркөм адабий чыгармалардан, ар түрдүү жанрларында колдонулган фразеологиялык сөз тизмектеринен, идиомалардан, макал, ылакаптардан жана көптөгөн кесиптик, терминдик сөздөрдөн тартып, фольклордук чыгармалардын түрлөрүндөгү материалдар да кеңири пайдаланылган. Ошондой эле сөздүккө турмуштук оозеки сүйлөшүү лексикасы, айрым бир диалектилик жана көөнөргөн сөздөрдүн кээ бир катмарлары да киргизилген.

Автор кыргыз тилинин лексикалык составынын бүтүндөй байлыгын, анын семантикалык көп кырдуулуктарын кеңири ачып көрсөткөн.

Сөздүктөгү материалдардын кеңирилигине, тереңдигине жана өтө ар тараптуулугуна караганда ал жалаң гана практикалык мааниге эмес, жогоруда проф. Ж.Мукамбаев белгилегендей, энциклопедиялык мүнөзгө да ээ. Анткени сөздүк элдин үрп-адатын, каада-салтын, анын өнөр кесибин, тарыхы менен маданиятын, чарбачылыгын кеңири чагылдырган материалдарга бай. Ошондуктан эмгек кыргыз фольклористикасы менен кыргыз адабияты боюнча адистер, түрколог-тилчи окумуштуулар, котормочулар, басма сөз кызматчылары, жалпы эле кыргыз тилин, анын лексикалык байлыгын үйрөнүүгө кызыккандар үчүн гана эмес, элдин тарыхын, анын этнографиясын изилдөөчү адистер үчүн да жан китеп катары кызмат аткарат.

Сөздүктүн мына ушул сыяктуу өзүнүн оригиналдуулугу, материалдарынын толуктугу, илимий жана практикалык зарылдыгы учурунда коомчулук тарабынан жогору бааланып, ага түркологиянын тарыхында биринчи болуп СССР Мамлекеттик сыйлыгынын лауреаттыгы ыйгарылган.

Академик К.К.Юдахин жогоркудай «Кыргызча-орусча сөздүк- төрдү» гана эмес, «Орусча-кыргызча сөздүктөрдү» түзүү ишине да жетекчилик кылды. Анын проф. Х.Карасаев, Ж.Шүкүров менен бирдикте түзгөн жана өзү редакциялаган «Орусча-кыргызча сөздүгү» 1944-жылы жарык көрдү. Бул сөздүктүн дагы кеңейтилген жаңы басылышы 51000 сөздү камтыган көлөмдө 1957-жылы басмадан чыкты. Мындай сөздүктөрдүн пайда болушу жаңыдан калыптанып келаткан кыргыз адабий тилинин лексикасынын нормага салынышына, кыргыздардын орус тилин үйрөнүүсүнө, адабий чыгармаларды же башка ар түрдүү саясий, илимий эмгектерди орус тилинен кыргыз тилине которуу ишине чоң өбөлгө түздү.

«Кыргыз тилинин орфографиялык сөздүгү» эң биринчи жолу латын тамгасында 1938-жылы жарык көргөн. Ал сөздүккө болгону беш миңден ашуун гана сөз кирген.

³² Коллектив. Кыргыз тилинин грамматикасы. I бөлүм, педагогикалык окуу жайлары үчүн, «Мектеп», Фрунзе, 1982, 76-бет.

составын ар кандай эле сөз менен алмаштыра берүүгө боло берет экен деген түшүнүктү билдирбейт.

Фразеологизмдерде да бири экинчисинен аздыр-көптүр айырмаланган же, тескерисинче, бири-бирине жарым-жартылай дал келүүчү окшоштук белгилери бар. Алар морфологиялык, фонетикалык, лексикалык айырмачылыктарды түзөт да, маани жагынан өзгөрүүгө учурабайт. Мындай өзгөчөлүктөр тил илиминде варианттуулук катары кабыл алынат. Ошого байланыштуу фразеологизмдердин жогоркудай айырмачылыктарын анын өзгөрүүгө жөндөмдүү болгон туруксуз белгиси катары кабыл алууга болбойт. Алар фразеологизмдердин варианттары болуп эсептелет жана ар бири өз алдынча туруктуу формага ээ³³.

§ 98. ФРАЗЕОЛОГИЗМДЕРДИН КЕПТЕ ДАЯР МАТЕРИАЛ КАТАРЫ КОЛДОНУЛУШУ

Бул — фразеологизмдердин эң негизги өзгөчөлүктөрүнүн бири. Пикир алышуу учурунда тигил же бул нерсенин ар түрдүү жактарын сөз аркылуу чагылдыруу үчүн көптөн бери көңүлгө жат болуп, белгилүү бир формага ээ болгон туруктуу сөз тизмектерин да пайдаланабыз. Андай туруктуу сөз айкалыштар сүйлөп жаткан учурда айтылуучу ойго карата куралбастан, ал ойду билдирүүгө ылайыктуу келген. мурдатан калыптанган даяр материал катары кепте пайдаланылат³⁴.

Фразеологизмдердин кепте даяр материал катары колдонулушу алардын лексикалык составынын, грамматикалык түзүлүшүнүн жана маанилик бүтүндүгүнүн жалпы элдик мүнөзгө ээ болушу менен шартталган болот. Тагыраак айтканда, грамматикалык жана семантика-структуралык жактан бир тилде сүйлөгөн коллективдин бардык мүчөлөрү үчүн бирдей мүнөзгө ээ болуп турат.

Демек, структуралык жактан да, маанилик жактан да эбак калыптанган фразеологиялык сөз тизмектери пикир алышуу процессинде кадыресе сөз айкашы сыяктуу айтылып жаткан ойдун багытына карата ар бир учурда кайрадан түзүлүп олтурбайт. Алар мындай учурда (пикир алышууда) маанилик жана түзүлүшү боюнча жеке сөздөр сыяктуу эле сөз жүрүп жаткан шартка, кырдаалга ылайык даяр түрүндө колдонулат. Ошондуктан фразеологиялык сөз тизмектери пикир алышууда кандай контекстте, кандай гана сөз оромдорунда колдонулбасын, өзүлөрүнүн семантика-структуралык баштапкы абалын дайыма сактап жүргөн болот: **Ат жалына казан ас** балам, — деди («Кыргыз эл жомогунан»). Жол алыс. Өткөн-кеткенден, эл ичинде нарктуу, салттуу сөздөрдүн учугун чубап, **ат жалына казан аса** бастырбайлыбы, Көкөм. (Т.С.) Алыс жолдо **ат жалына казан ас** деген экен бабаларыбыз. Күкө, ошо ата салтын улап, баягы куйкум сөздөрүңүздүн түрмөгүн жазсаңыз кантет?! (К.О.)

Мисалдардагы ат жалына казан асуу деген фразеологиялык сөз тизмеги ар башка контекстте колдонулганына карабастан, лексикалык составы, грамматикалык түзүлүшү жана берген мааниси (көбүнчө атчан жол жүргөн учурда өткөн-кеткенден кеп салуу) боюнча эч өзгөрүүгө учурабастан, даяр материал катары кепте катышты.

Демек, фразеологизмдердин кепте даяр материал катары колдонулушун алардын тилдик башка бирдиктерден айырмалануучу негизги бир белгиси катары кароо керек.

§ 99. ФРАЗЕОЛОГИЗМДЕРДИН ОБРАЗДУУЛУК КАСИЕТКЕ ЭЭЛИГИ

Фразеологизмдердеги образдуулук касиет жөнүндө сөз кылганда, анын маанисине кайрылууга туура келет, б.а. , андагы образдуулук фразеологизмдердин берген

³³ Эгембердиев Р. Фразеологизмдердин составын аныктоо. Китепте: «Проблемы терминологии и грамматическая структура киргизского языка, Фрунзе, 1984. 91-93-беттер.

³⁴ Эгембердиев Р., Аталган эмгек, 94-бет.

мааниси аркылуу анык- талат. Фразеологизмдердин маанилери анын жеке сөзгө карата эквиваленттүүлүгү менен белгиленет. Эгерде биз фразеологизмдердин маанилерин жеке сөздүн маанилик эквиваленти катары гана карай турган болсок, анда фразеологизмдерге мүнөздүү болгон образдуулук касиетти танууга туура келер эле. Анткени фразеологизмдерди жеке сөздүн кадыресе эквиваленти катары кароодо алардын пикир алышуучулук функциясын — кандайдыр бир түшүнүк, маани жөнүндө маалымат алуу жагын гана эске алган болобуз. Бул жагынан фразеологизмдик маани жеке сөздөгү маани менен шарттуу түрдө эквиваленттүүлүктү түзөт: чычкан мурду жоргологус — коюу, калың; чычканга кебек алдырбаган — сараң, зыкым; мурдун балта кеспейт — кенебейт, тоотпойт; сары изине чоп салуу — аңдуу, издөө ж.б.

Бирок фразеологизмдердин маанилери жогоркудай жеке сөздүн маанилери менен чектелбейт, б.а. , фразеологизмдик маани анын эквиваленти тарабынан берилген маанинин же түшүнүктүн дал өзү эмес, анын кыйыр жана элестүү түрдөгү өзгөчө бир туюнтмасы. Демек, фразеологизмдерде нерсе, анын белгилери, кыймыл-аракети, кандайдыр бир сапат, абалы жөнүндөгү мааниден, түшүнүктөн сырткары ал маанилердин чекке жетип күчөтүлгөн, же тескерисинче, өтө басаңдатылган мүнөздөгү оттенкалары, эмоционалдык, экспрессивдик кошумча белгилери кошо берилген болот. Ошондуктан фразеологизмдердеги маани жеке сөздүн маанисине караганда структуралык жактан алда канча татаал. Андагы маанилерди бардык нюанстары менен түшүндүрүү анын эквиваленти деп эсептелген жеке сөздүн маанисине сыйбайт. Демек, тилдик мүнөзү боюнча алганда, тилдеги көптөгөн фразеологизмдердин маанилерин жеке сөздүн мааниси аркылуу гана түшүндүрүүгө болбойт. Айталы, сары изине чөп салуу деген фразеологизмдин мааниси анын эквиваленти катары эсептелген аңдуу же издөө деген сөздөрдүн маанисинин дал өзү эмес. Ал мындан сырткары, аңдуунун же артынан сая түшүүнүн кадыресе сөз менен айтып түшүндүрүүгө мүмкүн болбогон, чекке жеткен мүнөзүн, белгисин гана билдирбестен, аны (кыймыл-аракетти) аң-сезимге элестетип да көрсөтөт.

Ошондой эле чычкан мурду жөргөлөгүс — тек гана коюу же өтө коюу эмес, ушул маанинин адамдардын аң-сезиминде чекке жеткен мүнөздөгү элестетилиши, чагылдырылышы. Дагы тактап айтканда, коюу же өтө коюу деген маанинин, түшүнүктүн калың, жыш өскөн өсүмдүк, аны аралап бараткан чычкан жана анын мурду аркылуу элестетилип көрсөтүлүшү.

Сөзгө караганда фразеологизмдердин кептеги мындай экспрессивдик -эмоционалдык касиети анын эквиваленти катары эсептелген жеке сөз менен салыштырганда ачык көрүнөт. Мисалы, **көзүмдөн чаар чымын учуп**, таң атканча кирпич какпай чыктым — **кыйналып**, таң атканча кирпич какпай чыктым. (Ш.Б.); Аруукенин **каны ичине тартып**, бүткөн бою калтырап, Айыкенин алдында турат. (К.Ж.) — Аруукенин **ачуусу келип**, бүткөн бою калтырап, Айыкенин алдында турат.

Мисалдардагы фразеологизмдерде «кыйналды», «ачуусу келди» деген маанилерден сырткары адамдардын кадыресе сөз же сөздөрдүн тобу аркылуу айтып жеткире алгыс психикалык абалдары ары эмоционалдуу, ары элестүү да чагылдырылган. Дааналап айтканда, аларды окуганда же укканда жогоркудай психикалык абалга, түйшөлүүгө кабылган адамдын конкреттүү элеси, сүрөтү көз алдыбызга тартыла калат, бул жагынан фразеологизмдерди чебер тартылган сүрөткө окшоштурса, салыштырса да болот. Ал эми ушул эле абалды фразеологизмдердин эквиваленттери — кадыресе сөздөр — менен бергенде элестүүлүк, көз алдыбызга келе

калган сүрөт жоголот, анткени кадыресе сөздөр аркылуу өйдөкүдөй абалдар тек гана түшүнүк түрүндө берилген болот.

Демек, фразеологизмдик мааниде тигил же бул нерсе, көрүнүш жөнүндө түшүнүк гана берилбестен, анын элеси, образы да кошо чагылдырылган болот. Фразеологизмдердин мына ушул касиетине байланыштуу көбүнчө көркөм сөз ээлери тигил же бул нерсени, кыймыл-аракетти. белги же касиетти ары элестүү, ары образдуу берүү максатында жеке сөз түрүндөгү анын эквивалентинин ордуна фразеологизмдерди көркөм каражат катары атайын иргеп колдонушу бекеринен эмес.

§ 100. ФРАЗЕОЛОГИЗМДЕРДИН ЛЕКСИКА- СЕМАНТИКАЛЫК БҮТҮНДҮГҮ

Фразеологизмдердеги лексика-семантикалык бүтүндүк дегенде, биз компоненттери катары эсептелген лексикалык составдын да, алар аркылуу берилүүчү маанинин да ажырагыс бир бүтүндүккө ээ экендигин түшүнөбүз. Анткени фразеологизмдердин составдык компоненттеринин туруктуу биримдигин бузуу — бири- биринен ажыратуу же алардын айрымдарын башка сөздөр менен алмаштыруу, алардын семантикалык бүтүндүгүн бузуу дегендикке жатат. Ошол эле маалда фразеологизмдердин составдык компоненттеринин туруктуулугу алардын семантикалык бүтүндүгүнө негизделген болот. Демек, бул эки түшүнүк — лексикалык бүтүндүк жана семантикалык бүтүндүк бирин экинчиси шарттап турат. Бул болсо фразеологиялык сөз тизмектерин түзүп турган, лексикалык составы катары эсептелинген компоненттеринин көпчүлүк учурларда өздөрүнүн семантикалык табиятына, нормасына ылайык келбеген өз ара байланышынын натыйжасында алардын лексикалык баштапкы маанилеринен ажырашына жана бүтүндөй сөз тизмегинин бирдиктүү түрдөгү бир гана маанинин айланасында топтоштурулушуна байланыштуу каралат. Ошентип, фразеологизмдердин берген мааниси анын составдык компоненттеринин лексикалык маанилеринин суммасына эмес, бирдиктүү түрдөгү башка бир мааниге негизделген болот. Мисалы, битин сыгып, канын жалоо деген сөз тизмектериндеги сөздөрдү түз мааниде алганда, бит жана анын каны, аларга тиешелүү кыймыл-аракеттин маанилери берилмек. Бирок алар мындай түз маанилеринен ажыраган да, бүтүндөй сөз тизмеги бир гана мааниге — сараң, зыкым деген мааниге бириккен.

Фразеологиялык сөз тизмектеринин ушул өзгөчөлүгү (маанилик бүтүндүгү) алар грамматикалык кандай гана түзүлүштө келбесин, эркин сөз айкалыштарындагыдай же эркин айкалыштагы сөздөр аркылуу уюшулган сүйлөмдөрдөгүдөй составдык бөлүктөргө ажыратууга мүмкүнчүлүк бербей г. Айталы, ташы өйдө кулаган же жылдызы жерге түшүү деген фразеологизмдер сүйлөмдүк түзүлүштө турганына карабастан, ташы кулаган — ээрчитүү, ээ менен баяндоочтун байланышы; өйдө кулаган — башкаруу, бышыктооч менен кыймыл-аракеттик (баяндоочтук) байланышы түрүндө составдык бөлүктөргө ажырабайт. Ошондой эле ташы — зат атооч; өйдө — тактооч; жана кулаган — этиш деген сыяктуу сөз түркүмүнө карата да бөлүнбөйт. Бул фразеологизмдердин составдык компоненттеринин лексикалык маанилеринен ажырап, маанилик жактан бир өзөккө биригиши аркылуу шартталат.

Демек, фразеологизмдердин мааниси — анын тутумун түзүп турган тигил же бул компонентине тиешелүү же тигил же бул компоненти аркылуу уюшулган маани эмес, бардыгы үчүн бирдей даражада тиешелүү болгон бирдиктүү орток маани. Фразеологизмдердеги ушул өзгөчөлүк аларды кадыресе эркин сөз айкаш- тарынан жана алар аркылуу уюшулган сүйлөмдөрдөн айырмалоочу жана өзүнчө тилдик бирдик катары кароого негиз болуучу негизги көрсөткүч катары келет.

§ 103. ФРАЗЕОЛОГИЯЛЫК БИРДИК

Фразеологиялык бирдик өзүнүн төмөнкүдөй бир катар белгилери боюнча фразеологиялык ширешмеге окшош: а) экиден кем эмес компоненттен турушу; б) маанилик бир бүтүндүккө биригиши жана маанилик жактан жеке сөзгө карата эквиваленттүүлүгү; в) башка тилдерге сөзмө-сөз которулбастыгы; г) лексикалык составын түзүп турган компоненттеринин көп учурда туруктуулугу; д) кепте даяр материал катары колдонулуп, компоненттеринин семантикалык суммасынын элестүү, образдуу касиетке ээ болуп турушу; е) составдык компоненттеринин түз, номинативдүү мааниде эмес, каймана, өтмө мааниде колдонулушу.

Фразеологиялык бирдик менен фразеологиялык ширешменин мына ушундай жалпылыктары аларды лингвистикалык адабият- тарда бирдиктүү түрдө карап, идиома (грекче — «өзгөчө аталыш» же «өзгөчө туюнтма») деп атоого негиз түзгөн.

Ал эми фразеологиялык бирдик менен фразеологиялык ширешменин ортосундагы айырмачылык алардын составдык компоненттеринин жеке маанилери менен алар аркылуу уюшулган фразеологиялык маанилердин ортосундагы жакындык, байланыштуулук деңгээлине карата аныкталат. Бирок мына ушул «маанилердин ортосундагы жакындык, байланыштуулук деңгээли» деген жалпыланган түшүнүк лингвистикалык эмгектерде ар түрдүү мүнөздө талданат. Мисалы, «Фразеологиялык ширешме лексикалык компоненттердин түз жана өтмө маанилеринин өз ара жуурулушунан пайда болот»⁴². «Фразеологиялык ширешме — фразеологизмдерди уюштуруучу элементтердин түз маанилеринен келип чыгуучу өтмө маанилерден турган фразеологиялык маани»⁴³. «Фразеологиялык бирдик фразеологиялык ширешмеден компоненттеринин түз маанилеринен байланышын үзбөгөндүгү менен айырмаланат»⁴⁴.

Кыскасы, жогорку пикирлерге караганда, фразеологиялык бирдиктердин компоненттеринин мааниси менен фразеологиялык жалпы маанинин байланышы алардын (компоненттердин) түз маанилери аркылуу белгилүү болуп турат, б.а. , фразеологиялык маани компоненттердин маанилеринин суммасы аркылуу аныкталат.

Ал эми кыргыз тил илиминде фразеологиялык бирдикке таандык «маанилердин ортосундагы жакындык, байланыштуулук деңгээл» саал башкача мүнөздө чечмеленет: «Фразеологиялык маани анын тутумундагы компоненттердин жеке турган маанилерине аздыр-көптүр жакындыгы бардай, жалпы маани ошол компоненттердин лексикалык мааниси аркылуу келип чыккандай сезилген туюнтмалар фразеологиялык бирдик деп аталат». Ушул эле пикир бир аз тереңдетилген мүнөздө мындайча жыйынтыкталат: «Фразеологизмдин тутумундагы компоненттердин лексикалык маанилеринин суммасы менен фразеологиялык маани байланышта экендиги билинип турат»⁴⁵. Башка бир окуу китебинде фразеологиялык бирдиктин мааниси ошол составындагы «компоненттердин семантикасына үндөшүп»⁴⁶ турары белгиленет.

Фразеологиялык жалпы маани менен компоненттердин жеке маанилеринин суммасынын ортосундагы маанилердин байланышына карата «аздыр-көптүр жакындыгы бардай», «сезилип турат», «байланышта экени билинип турат», же

⁴² Коллектив. Аталган эмгек. 177-б.

⁴³ Головин Б. И., Аталган эмгек. 111-б.

⁴⁴ Малочко Г. А., Лексика и фразеология русского языка. Минск, 1974. 104-б.

⁴⁵ Эгембердиев Р.. Аталган эмгек, 27-б.

⁴⁶ Ахматов Т.. Мукамбаев Ж.. Аталган эмгек. 161-б.

Демек, кепте (сүйлөмдө) сөз менен фразеологизмдердин байланыш-катыштары кадыресе сөздөрдүн өз ара байланыш-катыштарынан эч айырмаланбайт. Айталы: а) Фразеологизмдер баяндоочко карата ээрчишүү байланышында келет: **Эки жүздүү** элге жек көрүнөт. А катыгүн десе, анык **жатып ичерлер** ушулар турбайбы. б) Кыймыл-аракетке карата башкарылат: **Жети түндө** Айбадакты ээрчитип Супахан келди. Биздин бригадир **кырк жылкыны** кымырып айдаптыр го. в) Затка же кыймыл-аракетке карата ыкташа байланышат: Бул азыркы **кой үстүнө торгой жумурткалаган** замандын бир көрүнүшү эмей эмне. Жаш келин **тогуз тоголонуп** чыдабай баратат. Ошондой эле башка сөздөрдү да тигил же бул жөндөмөдө же жандоочтор аркылуу башкарып, таандык формада турушун да талап кылып турат: Ал андан бөлөк кепке келбей кете берди эле, аны токтоткон адам ызаланып, **шагы сынганынан жети өмүрү жерге кирди**. Айланадан короз кыйкырып, бостеги сайрап, Какачтын **көзү кызарды**. Михаил үйүнө келгенден бери **жанын жанга уруп**, жаман арабасын жасап алды.

Ар бир фразеологизм кадыресе сөздөр сыяктуу эле сүйлөмдө башка сөздөр менен белгилүү бир чекте гана байланыш-катыш жасайт. Бул, баарыдан мурда, ар бир сөздүн да, фразеологизмдин да башка сөздөр менен лексикалык айкалыш жөндөмдүүлүгүнө жана грамматикалык маанисинин мүнөзүнө түздөн-түз байланышта каралат. Тагыраак айтканда, лексикологиялык жана фразеологиялык бирдиктердин айрым алынган номинативдик маңызы аркылуу шартталуучу лексикалык маанилерине негизделген грамматикалык кайсы категорияга тиешелүүлүгү аркылуу аныкталат.

Ошентип, ар бир фразеологизм сөз сыяктуу эле өзүнө мүнөздүү болгон конкреттүү лексикалык мааниге жана конкреттүү грамматикалык категорияга ээ. Ал эми фразеологизмдин лексикалык мааниси менен грамматикалык мааниси анын семантикалык мазмунун түзөт. Фразеологизм мына ушул эки белгиси боюнча (лексикалык мааниси жана конкреттүү бир грамматикалык категорияга ээлиги) сөзгө жакын же окшош келет.

Кыргыз тил илиминде фразеологизмдин сөзгө окшоштугуна карата алардын семантикалык жактан бир бүтүндүктү түзүшү, ошого байланыштуу сөз сыяктуу эле объективдүү чындыктагы ар кандай көрүнүштөрдү, кыймыл-аракетти ж.б. атоо, түшүндүрүү үчүн кызмат кылары көрсөтүлөт: кол жоолук, кызыл камчы, тоң моюн, казаны оттон түшүү; кой оозунан чөп албаган, ак төөнүн карды жарылуу ж.б.

Ошондой эле сөз бир же бир нече маанини билгизген сыяктуу идиома да бир же бир нече маанини билгизет. Мисалы, **колтугуна суу бүркүү** — 1) алдыртан тукуруу, 2) көкүтүү, кайраштыруу; **этек-жеңи жайылуу** — 1) жыргап-кууноо, 2) укум-тукуму өсүү.

Кадыресе сөздөр сыяктуу эле синонимдик катышта да колдонулат: Мисалдар: зыкым — сараң; кедейленүү — жакырлануу — жардылануу; ачууланды — каарданды (синоним сөздөр): битин сыгып, канын жалаган — чычканга кебек алдырбаган; итке минүү — ыңырчагы ырдоо; каны ичине тартты — кабагына кар жаады⁴⁷ (синоним идиомалар).

Фразеологизмдер да лексикологиялык бирдиктер сыяктуу эле өз ара антонимдик катышта болушу мүмкүн: битин сыгып, канын жалаган — колу ачык. жайыл дасторкон; каны ичине тартты — маңдайы жарылды; итке минүү — телегейи тегиз; суу жүрөк, коён жүрөк — жүрөгүндө кара жок ж.б.

Жыйынтыктап айтканда, фразеологизмдердин сөзгө окшоштугу төмөнкүдөй мүнөздөлүүгө тийиш.

⁴⁷ Осмонова Ж., Сөз жана идиома. Китепте: Кыргыз тили боюнча изилдөөлөр. Фрунзе, «Илим», 1970. 61—62-беттер.

бербейт. Демек, идиомалардын маанисинин сөзгө эквивалент коюлушу белгилүү даражада шарттуу экендиги байкалат»⁴⁸.

Жыйынтыктап айтканда, фразеологизмдин өз алдынча тилдин бирдиги катары категориалдык маңызы составдык компоненттери аркылуу мүнөздөлүүчү конкреттүү формалдык өзгөчөлүккө ээлиги жана анын лексикалык, грамматикалык маанилеринин биримдигинен турган семантикалык мазмунунун татаалдыгы, көп катмарлуулугу аркылуу аныкталат. Андыктан фразеологизмге мүнөздүү болгон анын жогоркудай категориалдык өзгөчөлүктөрүн тилдик башка бирдиктерден так ажырата билбей туруп, биринчиден, фразеологизмдин тилдик бирдик катары өз алдынчалыгын, экинчиден, анын кепте колдонулушунун закон ченемдүүлүгүн өздөштүрүүгө болбойт.

§ 106. ФРАЗЕОЛОГИЗМ ЖАНА ТАТААЛ СӨЗДӨР, СОСТАВДУУ ТЕРМИНДЕР

Фразеологизм менен татаал сөздөрдүн жана составдуу терминдердин өз ара байланыш-катышы. баарыдан мурда, алардын компоненттүүлүгүндө жатат, б.а. , фразеологизмдер да. татаал сөздөр менен составдуу терминдер да экиден кем эмес толук маанилүү сөз формасындагы сөздөрдүн бирдигинен турат да, негизинен, бир гана түшүнүктү билдирет: кыргыз карак болуу — нааразылануу; жүрөгү оозуна тыгылуу — коркуу; маңдайы жарылуу — сүйүнүү, кубануу; жилиги үзүлүү — арыктоо; ала коодон — мактанчаак; суук тилин агызуу — тилдөө; боору ооруу — аёо; **жеңил атлетика; рентген шоолалары; радио түйүнү; жарым арал; аба ырайы; агын суу; асыл тукум; козу кулак; ата мекен** ж.б.

Фразеологизмдин да, татаал сөздөр менен составдуу терминдердин да составдык компоненттери ар түрдүү грамматикалык формаларды кабыл алып. өз ара да, сүйлөм тутумунда башка сөздөр менен да тилдин грамматикалык нормаларынын негизинде байланышат: адабий тил: өндүрүш куралы; аарынын уюгу; бака жалбы- рак; өгөй эне; кайырмак салуу; бештин айы; адебин колуна берүү; ак жүрөк; акылынан адашуу; биттин ичегисине кан куюу ж.б.

Татаал сөздөр менен составдуу терминдердин айрым тобу фразеологизмдер сыяктуу эле составдык компоненттери түз жана өтмө маанидеги сөздөрдүн тутуму аркылуу уюшулат. Ошондуктан алардын жалпы маанилери составдык компоненттеринин маанилерине бардык учурда эле дал келе бербейт. Мисалы. Куранды мүчө: кургак учук; кум түлөк; таш түлөк; канжыга жол; сегиз көчүк; кара куурай; мүнөз тамак; көз мончок; жетим кабырга; ооз омуртка; олоң чач; өлүү тил; ала бата ж.б.

Составдуу термин менен татаал сөздөрдүн фразеологизмдер сыяктуу эле маанилик бүтүндүгү алардын составдык компоненттерин башка сөздөр менен алмаштырууга же өз ара да ордун алмаштырууга мүмкүндүк бербейт. Мисалы: музоо баш: козу карын; адам баласы; чоң ата; саясий экология; сүт эмүүчүлөр; кичи ишкана; коммерциялык банк; эл аралык, өндүргүч күч; ак жаан; ала шалбырт; ала кийиз. Эгерде мындай сөз айкаштарынын айрым компоненттерин башка сөздөр менен алмаштырса, анда алардын татаал сөздүк же терминдик мааниси бузулушу, болбосо башка маанини билдирип калышы мүмкүн.

Составдуу терминдер менен татаал сөздөрдүн составдык компоненттеринин туруктуулугу жана маанилик бүтүндүгү алардын грамматикалык жактан составдык бөлүктөргө ажырабастыгын (сүйлөм мүчөлөрүнө жана сөз түркүмдөрүнө карата) шарттап турат: **Ача туюктууларга** эчки. кой, үй сыяктуу үй жаныбарлары кирет — зат

⁴⁸ Осмонова Ж., Аталган эмгек, 64-б.

менчик; дүйнөлүк тажрыйба; мамлекеттик бийликтин жогорку эшелону; аткаруу бийлиги: мамлекеттик аппарат; коммерциялык банк; акционердик коом ж.б. Ал эми фразеологизмдер составдык түзүлүшү жана маанилик мүнөзү жагынан калыптануунун элдик мүнөзгө ээ болуусунда бир канчалаган узак этаптарды басып өтүүгө туура келет. Ошондуктан анын пайда болушу тилдеги өтө эле сейрек көрүнүш болуп эсептелет.

е) Татаал сөздөргө, составдуу терминдерге көп маанилүүлүк, өз ара синонимдик катыштар мүнөздүү болбосо. тилдеги фразеологизмдер системасынан семантикалык мындай көрүнүштөрдү кезиктирүүгө болот. Мисалы: фразеологизмдеги көп маанилүүлүк: **көзү жок** — 1) өзү жок, башка жакта: 2) өлгөн; 3) баамсыз. **Как баш** — 1) баласыз, баласы жок; 2) карыган; 3) жек көрүмчү. **Көзү тирүү** — 1) тың чыйрак; 2) өлө элек ж.б. ; фразеологизмдердин синонимдештиги: чачы тик туруу — жүрөгү оозуна тыгылуу — үрөйү учуу; көөдөнү жок — ала көөдөн; көзүн тазалоо — тамырын кыркуу: ыңырчагы ырдаган — итке минген — үрүп чыгар ити жок ж.б.

ж) Фразеологизмдер жана алар аркылуу туюндурулуучу маани бир тилде сүйлөөчүлөрдүн дээрлик баарына түшүнүктүү жана белгилүү. Ал эми тар чөйрөдө, белгилүү бир адистиктеги адамдардын кебинде гана колдонулган составдуу терминдердин ичинен көпчүлүккө түшүнүксүз болгондору абдан көп: Саясий интеграция, согуштук интеграция; этнографиялык музей: диалектикалык философия; агрардык программа; эксперттик комиссия; обочолонгон түшүндүрмө мүчө; этиштин татаал формалары ж.б. .

Фразеологизм менен татаал сөздөрдүн ортосундагы дагы бир айырмачылык мына мында: «Идиомалар менен татаал сөздөр өзүнүн составындагы компоненттеринин алган ордун сактоо жагы- нан бири-бирине жакындашса да, бардык жагынан өз ара дал келе бербейт, анткени татаал сөздүн компоненттеринин алган орду дээрлик алмашпаса, бир катар идиомалардын алган орду алмашылат, бирок мындан идиоманын маанисинде өзгөрүү болбойт. Анын үстүнө идиомалардын составындагы айрым компоненттер факультативдүү мүнөзгө ээ болуп, бирде колдонулса, бирде колдонулбайт. Мунун натыйжасында идиомалардын ар түрдүү варианттары келип чыгат. Мындай өзгөчөлүк татаал сөздөрдөн кезикпейт. Демек, бир катар идиомаларга караганда татаал сөздөрдүн түзүлүшү жактан бир бүтүндүккө айланышы басымдуулук кылат»⁴⁹.

Демек, фразеологизм менен татаал сөздөр жана составдуу терминдер жогоркудай айрым бир белги-касиеттери боюнча өз ара байланыш-катышты түзгөн, ошол эле учурда бири-биринен спецификалык бөтөнчөлүктөрү жагынан айырмаланган тилдин ар башка бирдиктери болуп саналат.

§ 107. ФРАЗЕОЛОГИЗМ ЖАНА СОСТАВДУУ ЖЕР-СУУ АТООЛОРУ

Энчилүү аттардын составдуу атоолору өзүлөрүнүн компоненттеринин түруктуулугу, белгилүү түшүнүктүн атоо формасы катары келиши боюнча татаал сөздөрдүн өзүнчө бир түрү катары фразеологизмдерге да жакын. Мисалы: Кум-Арык, Чоң-Таш, Орто Арык, Чоң-Сары-Ой, Ак-Чий, Жети-Өгүз, Кочкор-Ата, Доң-Алыш — жер-суу, айыл-кыштак атоолору. Чолпон-Ата, Каракол, Кызыл-Кыя, Кара-Балта — шаар атоолору. Ак шоола, Миң түркүн, Жибек жол, Ак бермет, Кызыл аскер, Ак орго, Ала арча, Орто сай — дүкөндүн, кафенин, көчөнүн, базардын, белгилүү бир аймактын атоолору.

⁴⁹ Осмонова Ж., Аталган эмгек, 66—67-беттер.

лексикалык өз алдынчалыгын толук же жарым-жартылай жоготкон. Ошондуктан мындай составдуу жер-суу атоолорунун компоненттеринин жекече лексикалык маанилери алардын атоо формаларынын (сөздөрдүн) бүгүнкү абалы (көрүнүшү) аркылуу эмес, этимологиялык илимий иликтин корутундулары аркылуу белгилүү болот.

Составдуу жер-суу аттарынын ар бири белгилүү бир жер- суунун конкреттүү атоосу катары мааниси. түшүнүлүшү, сырткы түзүлүшү (лексикалык компоненттери) боюнча эл тарабынан өздөштүрүлүп, жалпы элдик мүнөзгө ээ болушу зарыл. Бул жагы- нан алганда, составдуу жер-суу атоолору татаал сөздөрдөн жана фразеологизмдерден айырмаланып, составдуу терминдерге окшош келет. Анткени, биринчиден, фразеологизм менен татаал сөздөрдүн составдык түзүлүшү (лексикалык составы), алардын мааниси бир тилде сүйлөгөн элдин бардык өкүлдөрү үчүн бирдей даражада белгилүү жана түшүнүктүү. Экинчиден, тилдин бул бирдиктери кепте колдонулушунун активдүүлүгү, пикир алышуудагы аткарган кызматы боюнча да составдуу терминдер менен жер-суу атоолорунан кескин айырмаланат.

Тескерисинче, илимий-техникалык терминдердин көпчүлүгү колдонулуш мүнөзү боюнча тар чөйрөдөгү адистердин гана кебине таандык болуп, жалпы элдик мүнөзгө ээ болбогон сыяктуу эле, башкасын айтпаганда да, бир тилде сүйлөгөн элге тиешелүү болгон территориядагы составдуу жер-суу атоолорунун бардыгы эле анын (бир тилде сүйлөгөн элдин) бардык мүчөлөрүнө белгилүү боло бербейт.

Составдуу жер-суу атоолору тилдик жогорку бирдиктерден, айрыкча фразеологизмдерден грамматикалык түзүлүшү боюнча айырмаланат. Айталы, Талды-Булак, Көк-Ойрок, Миң-Булак, Беш- Таш, Миң-Куш. Кызыл-Суу. Таш-Көмүр, Көк-Жар. Ак-Талаа. Кызыл- Кыя. Ак-Мойнок, Сары-Таш деген сыяктуу компоненттери өз ара ыкташуу байланышында келет да, көбүнчө сын атооч + зат атооч же сан атооч + зат атооч тибинде жасалат. Бул жагынан составдуу жер-суу атоолору козу кулак, ат кулак, төө таман, төө куйрук, айры куйрук, көк кытан, кырк аяк, таш бака, боз торгой, таз жору деген сыяктуу өсүмдүктөр жана жаныбарлар атына байланышкан татаал сөздөргө окшош келет. Кыргыз тилиндеги татаал сөздөрдүн көпчүлүгү грамматикалык үшүл түзүлүштө келерин акад. Б.О.Орузбаева да белгилейт: «Өтө сейрек болсо да, айрым татаал сөздөрдүн алгачкы компоненти сөз өзгөртүүчү мүчөнүн формасында тура алат (мисалы, атка минер). Бирок буга карап алгачкы компонентти сөз өзгөртүүчү мүчөлөр аркылуу өзгөрөт деп ойлоого болбойт. Себеби андай компоненттер кепте ошол калыбын өзгөртүүсүз сактайт. Эгерде алар форма жактан бир аз эле өзгөрсө, татаал сөздүк касиетинен ажырайт»⁵⁰. Ал эми фразеологизмдердин компоненттери өз ара алчы-таасын жеген; жан-алакетке түшүү; эт менен челдин ортосунда деген сыяктуу грамматикалык ар түрдүү формалар аркылуу байланышары белгилүү.

Составдуу жер-суу атоолору өзүлөрүнүн составдык түзүлүшү, түшүнүктү билдирүү (жер-суунун атын билдирүү) мааниси боюнча нукура улуттук мүнөзгө ээ. Анткени тилдин башка бирдиктери (фразеологизмдердин айрымдары да) башка тилдерге сөзмө-сөз же маанилик жактан которулса, жер-суу атоолору башка тилге тап-такыр которулбайт жана анын компоненттери речтин кандай түрүндө, кайсы тилде колдонулбасын, баштапкы калыбын эч өзгөртүүсүз сактайт. Эгер алар лексика-грамматикалык түзүлүшү боюнча бир аз эле өзгөрүүгө учураса, жер-суунун аты катарындагы касиетинен ажырайт да, кадыресе сөз айкашы катары башка маанини

⁵⁰ Орузбаева Б. Ө. Словообразование в киргизском языке. Фрунзе, 1964, 189-б.

варианттар: боорун жерден **көтөрүү** — боорун жерден **алуу** (чоңоюу); **бычакка** саптык — камчыга саптык (жөндөмү бар); док **урунуу** — док **кылуу** (кылган ишин милдет кылуу); дүйнөдөн **кайтуу** — дүйнөдөн **өтүү** (өлүү); зар **какшоо** — зар **ыйлоо** (какшап ыйлоо); жаны **кашаюу** — жаны **күйүү** (абдан ачуулануу) ж.б.

«Лексикалык варианттардын алмашылуучу сөздөрү жеке, өз алдынча турганда, мүнөздүү түрдө бирдей сөз түркүмүнө тиешелүү болот. Мунун натыйжасында варианттардын ортосундагы жалпылык сакталат»⁵¹.

Алмашылуучу соз катары төмөнкү сөз түркүмдөрү келиши мүмкүн:

Алмашылуучу компоненти этиш сөздөрдөн болгон лексикалык варианттар: жан таслим **болуу** — жан таслим **кылуу** (өлүү, дүйнөдөн кайтуу); көзү ачык **өтүү** — көзү ачык кетүү (жаш өлүү, арманда өлүү); жаагын басуу — жаагын жап **кылуу** (унчуккус, сүйлөткүс кылуу); заманасы **куурулуу** — заманасы **кысылуу** (аргасы түгөнүү) ж.б.

Алмашылуучу компоненттери зат атоочтор аркылуу уюшулган лексикалык варианттар: жабылуу **аяк** жабылуу бойдон калсын — жабылуу **казан** жабылуу бойдон калсын (эч ким билбесин); **далысын** салуу — **сыртын** салуу (сүйбөө, жактырбоо); буту бутуна тийбөө — буту **жерге** тийбөө (өтө тез кыймылдоо); бетинен **түгү** чыгуу — бетинен **чаары** чыгуу (ачуулануу) ж.б.

Алмашылуучу компоненттери сын атоочтордон болгон лексикалык варианттар: колу **кыска** — колу **жука** (оокаты жетиштүү эмес); колу **тар** — колу **кууш** — колу **чүрүш** (зыкым, сараң); **кара** түмшүк — **куу** түмшүк — **кем** түмшүк (бактысыз, байкуш, ырысы жок); кабагы **ачык** — кабагы **жарык**; маңдайы **жарык** — маңдайы **ачык** (көңүлдүү, кайгы-капасы жок) ж.б.

§ 112. КВАНТИТАТИВДИК ВАРИАНТ

Квантитатив — латын тилиндеги quantitos — «сан» деген сөзүнөн алынган термин. Демек, квантитативдик вариант фразеологизмдин тутумундагы сөздөрдүн сан жагынан өзгөрүшүнөн — айрым компоненттеринин түшүп айтылышынан, же тескерисинче, башка сөздөрдүн кошулуп биригишинен пайда болот: 1. башы менен — баш-**оту** менен (биротоло); 2. башына күн түшүү — башына **каран** күн түшүү (оор кырсыкка дуушар болуу); 3. жандан **аша** кечүү — жандан кечүү (өлүмдөн баш тартпоо); 4. Кара жаны кашаюу — жаны кашаюу (абдан ачуулануу); 5. **төбө** чачы тик туруу — чачы тик туруу (коркуу) ж.б.

Мисалдардагы фразеологизмдердин толук вариантына тиешелүү болгон оту, каран, аша, кара, төбө деген сөздөр, жогоруда көрсөтүлгөндөй, бирде түшүрүлүп, бирде кошулуп келе берет. Андай сөздөрдү түшүрүп айтуудан фразеологизмдик маани өзгөрүүгө учурабайт. Фразеологизмдин тутумундагы мындай сөздөрдү — бирде колдонулса, бирде колдонулбаган, түшүп калган сөздөрдү — фразеологияда факультативдүү компонент деп атайт.

Тескерисинче, квантитативдик вариантта фразеологизмдин толук вариантына башка сөздөрдүн кошулуп айтылышы да мүмкүн. Бирок мындан фразеологизмдик мааниге өзгөрүү кирбейт. Ушул эле маалда ал кошулуп айтылган сөз фразеологизмдин түбөлүктүү составдык элементи боло албайт. Ал тек гана айтуучу же жазуучу тарабынан айтылып жаткан ойдун ылайыгына жараша киргизилген жеке автордук индивидуалдуу көрүнүш катары каралууга тийиш. Демек, фразеологизмдин табиятына мүнөздүү болбогон, бирок айтылып жаткан ойдун кырдаалына жараша анын составына киргизилген мындай сөздөр кошумчаланган сөздөр же кошумчаланган компоненттер

⁵¹ Осмонова Ж.. Аталган эмгек, 94—95-беттер.

деп аталат. Мисалы, Эсенгелди баатырдын апасы жашында каза болуп, ал өгөй энесинин колунда чоңоёт. Ал бийдин алыс кабырга гана тууганы эле. (К.С.)

Кабылан жолдо жатарбы ай!
Катыларга катылбай,
Кадемим **мындай** катарбы ай!
Атыша чыгып эр Бакай,
Абыкенин алтымыш эрин сойгондур.
Кандуу моюн **болгондур**.

(«Манас»)

Мисалдардагы кабырга тууган (ыраак, алыс тууган), кадеми катуу (кордук көрүү, оор абалда калуу) жана кандуу моюн (киши өлтүргүч) деген фразеологизмдердин тутумуна мындай, гана, болгондур деген сыяктуу сөздөр кошумчаланган.

Демек, квантитативдик варианттын мына ушундай өзгөчөлүктөрү аларды төмөнкүдөй түрлөргө бөлүп кароону талап кылат.

а) Составдык компоненттери боюнча алымча-кошумча болбогон фразеологизмдин толук түрдөгү варианты: жаранын оозу ачылуу; жон терисин сыйруу; жүрөгү аттай туйлоо; жүрөгү кабынан чыгуу; жүрөгүнө чийки майдай тийүү; жүрөгүнүн үшүн алуу; жылдызы жерге түшүү; каакы ордуна көрбөө; кан-сөлү, качуу ж.б.

б) Толук вариантынан бир же андан көп компоненти түшүп калышынан пайда болгон вариант: жарасы ачылуу; терисин (**тескери**) сыйруу; жүрөгү туйлоо; жүрөгү чыгуу; жүрөгүнө (**майдай**) тийүү — жүрөгүнө тийүү; жүрөгүн алуу; жылдызы түшүү; каакыча көрбөө; каны качуу;.

в) Кошумчаланган вариант, б.а. , фразеологизмдин составына башка сөздүн кошулуп айтылышынан пайда болгон вариант: Иштөө, иштөө... Кара жанды **өгүзчө** карч уруп иштөөнү гана жакшы билебиз. (К.К.) Сен эмне, менин көзүмдү **биротоло** тазалаган жүрөсүңбү? — деп опурулду ал кайнатасына. (Ч.А.) Өкмөттүн оң көзү болуп, журт үчүн кызмат кылып жүргөн биздей ак ниет адамдардын артына билгизбей калбыр байлоого уста бул эл! (Т.С.) Мында кара жанды карч уруу, көзүн тазалоо жана калбыр байлоо деген фразеологизмдерге өгүзчө, биротоло, **билгизбей** деген сөздөрдү кошумчалоо аркылуу квантитативдик вариант пайда болгон.

Акырында дагы бир жолу эскерте кетүүчү жагдай: квантитативдик вариантта фразеологизмдин толук вариантынан айрым бир компоненттеринин кыскартылып айтылышынан. же тескерисинче, анын табиятына мүнөздүү болбогон башка бир сөздүн кошулуп айтылышынан фразеологизмдин негизги жалпы маанисине доо кетпейт.

§ 113. ГРАММАТИКАЛЫК ВАРИАНТ

Грамматикалык вариант фразеологизмдик варианттардын жогорку түрлөрүнөн айырмаланып, анын составдык компоненттеринин ар кандай алымча-кошумчалар аркылуу өзгөрүүлөрүнөн эмес, фразеологизмдин грамматикалык түзүлүшүндөгү айрым бир өзгөрүүлөрүнөн пайда болот. Бул жагынан алганда. мындай өзгөрүүлөр эки түрдүү мүнөздө болушу мүмкүн — морфологиялык өзгөрүү жана синтаксистик өзгөрүү.

а) Грамматикалык варианттын морфологиялык жактан өзгөрүүсү фразеологизмдин составдык компоненттеринин грамматикалык формаларынын өзгөрүүсү аркылуу шартталган болот: Ач бөрүдөй жулкунган жигиттер жоронун эрке баласындай тайраңдашчу. Оюндагысын оттоп, санаасындагысын саап жатты. Кой **деген** ай **деген** ажо болбоду. (Ш.Ү.)

Бай Жакып менен Каракан

2. **Кара жаак** — тилдүү-ооздуу, тажаал: Жаш Бүбүканды **кара жаак** кайнене келиндей көрбөй, кагып-сого берди. (М.А.)

1. **Жел таман** — аягы сай таппаган, басанаак: **Жел таман** желип-жортуп айылда жүр, жээлигин өзүн өзү дайындап жүр. (Т. Мол.)

Ушундай эле **баш кошуу**: 1) бирге болуу, чогулуу, биригүү — 2) үйлөнүү, турмуш куруу; **башын ачуу**: 1) аялды өз эркиндигине жеткирүү — 2) түшүнүксүз нерсенин жөнүн табуу, ажыратуу; **көзгө илбөө**: 1) теңине албоо, киши катарына көрбөө — 2) уялбоо, ызаат кылбоо; **көзү өтүү**: 1) кадала кароо. сугун артуу — 2) каза табуу, өлүү; **жүрөгүндө кара жок**: 1) тайманбас, баатыр — 2) ак ниет, адилет деген сыяктуу байланыштын лексикалык нормасына ылайык келбеген сөздөрдүн демейдегидей эмес айкалышы алардын (составдык компоненттеринин) бүт бойдон метафоралык өтмө мааниде колдонулушун шарттап, семантикалык структурасынын өнүгүшүнө жана кеңейишине негиз түзгөн болот. Алсак, көз сөзүнүн тирүү, илбөө, өтүү деген этиш сөздөрү менен айкашы бүгүнкү күндө алардын лексикалык нормаларына ылайык келбейт. Бул жагынан жогоркудай фразеологизмдер эркин сөз айкашына жана анын базасында уюшулуучу биринчи топтогу фразеологизмдерге кескин түрдө карама-каршы келет.

Демек, фразеологизмдердин ички формалдык мүнөзүнүн жогоркудай ар башкалыгына байланыштуу алардын составындагы компоненттердин да баштапкы абалынын сакталышы бирдей болбойт. Тагыраак айтканда, составдык компоненттеринин бүтүндөй өтмө маанилерине негизделген (сөздөрдүн лексикалык нормаларына ылайык келбеген айкалышынан пайда болгон) фразеологизмдердин маанилик табияты фразеологиялык ширешме менен фразеологиялык бирдиктердин идиомалык маанилик табиятына туура келет. Ал эми идиомалык маани фразеологиянын башка түрүнүн (фразеологиялык тизмектин) маанисине караганда полисемияны уюштурууга белгилүү деңгээлде ийкемдүүлүк кылат. «Анткени идиоманын компоненттери өзүнө тиешелүү лексикалык маанисин бүт бойдон же белгилүү даражада жоюп жиберип, сырткы таасирдин күчүнө өз-өзүнчө каршылык көрсөтүү мүмкүнчүлүгүнөн алда канча ажыраган. Ошондуктан идиомалар фразеологизмдердин башка түрлөрүнө караганда полисемиялык касиетке ээ болууга көбүрөөк жөндөмдүү келет»⁵².

Көп маанилүүлүккө ээ болгон фразеологизмдердин семантикалык структурасындагы жеке маанилер алардын ички формасы аркылуу шартталган бирдиктүү бир жалпы мааниге топтоштурулган болот. Мисалы, киши колдуу болуу деген фразеологизм төмөнкүдөй маанилерден турат: 1) өз ажалынан эмес, кимдир бирөө тарабынан өлүү; 2) малдын кимдир бирөө тарабынан уурдалышы. Демек, фразеологизмдеги маанилерди жалпы бир мааниге бириктирүүчү жана ошол эле маалда алардын өз ара семантикалык байланышын камсыз кылып туруучу жалпы өзөктүк маани — «Кимдир бирөө тарабынан». Ошону менен катар эле фразеологизмдин маанилик структурасындагы өлдү жана уурдалды деген жекече маанилер канчалык жогорку өзөктүк маани аркылуу жалпыланып жана өз ара байланышып турганына карабастан, алардын ар бири ар башка түшүнүктү билдирүүчүлүк касиети боюнча бири экинчисинен айырмаланып да турат. Бул жагынан алганда, фразеологизмдеги көп маанилүүлүктү түзүп турган ар бир маани белгилүү даражада өз алдынчалык мүнөзгө ээ болуп, көз каранды же биринен

⁵² Осмонова Ж., Аталган эмгек, 70-6.

учурабайт. Ал эми лексикалык синонимдик катарлар, негизинен, бардык учурда адам — киши; ат — ысым; жакын — жуук; **көп** — мол деген сыяктуу грамматикалык бирдей категорияга тиешелүү болору белгилүү.

Лексикалык синонимдер жогоркудай бардык учурда бир гана сөз түркүмүнө тиешелүүлүгүнө байланыштуу сүйлөмдө бирдей грамматикалык формада келип, синтаксистик бирдей милдет аткарса, фразеологизмдик синонимдерге бул касиет дайым эле мүнөздүү боло бербейт. Бул, баарыңан мурда, фразеологизмдердин бардык учурда эле бирдей сөз түркүмүнө тиешелүү болуп келе бербестиги менен түшүндүрүлөт. Демек, фразеологиялык синонимдер менен лексикалык синонимдердин негизги айырмачылыктарынын бири, жогоруда көрсөтүлгөндөй, алардын грамматикалык табиятынын бирдей эместигинен ачык көрүнөт.

Ал эми фразеологизмдик синонимдин катарлары канчалык даражада өз ара бирдей же жакын маанилерди билдирип турганына карабастан, лексикалык синонимдердей эле семантикалык оттенкалары. кепте башка сөздөр менен байланышы жана колдонулуш мүнөзү (активдүүлүгү же пассивдүүлүгү) боюнча бардык учурда эле окшош боло бербейт. Айталы, Көңүлү жай учурунда Текебайдын барбалактаган **ала көөдөн** мүнөзү Сатарбекке толугу менен жуккан сыяктуу эле (Ш.А.) деген сүйлөмдө фразеологизмди (**ала көөдөн**) анын синоними менен алмаштырууга болот: Текебайдын **ак көңүл** барбалактаган мүнөзү Сатарбекке толугу менен жуккан сыяктуу эле. Бирок ушул эле синонимдер башка бир учурларда бири-бирин алмаштыра албай калат. Мисалы, **Ак көңүлдүн** аты арыбайт; **Ала көөдөн** адамдар куру дүрмө мылтыктай (А.Ү.) деген сүйлөмдөрдөгү синонимдерди өз ара алмаштырууга болбойт. Анткени алар «барбалактаган», «оюнда арамдыгы жок» деген маанилер боюнча өз ара окшоштукту, жалпылыкты түзгөнү менен, айрым бир маанилик оттенкалары жагынан бири-биринен кескин айырмаланып турат. Тагыраак айтканда, жогоруда ала көөдөн синонимдештик маанисинен сырткары, «мактанчаак», «көкүрөгүн көтөргөн», «жеңил мүнөз» деген, ал эми ак көңүл, тескерисинче, «кишинин көңүлүн калтырбаган», «боорукер» маанисинде колдонулган. Ошондой эле боору ооруу — кабыргасы кайышуу; ак эткенден так этүү — ичкен ашын жерге коюу деген фразеологизмдик синонимдеш катарлардын биринчиси «бирөөгө жан тартуу», «аёо» жана экинчиси «кандайдыр бир нерсеге жетүүнү самоо, эңсөө» маанилери боюнча өз ара окшоштукту, жалпылыкты түзөт. Бирок айрым бир маанилик оттенкалары боюнча бири-биринен айырмаланат. Айталы, кабыргасы кайышуу жогорку синонимдик мааниден сырткары «кыйналуу, азап чегүү, оор абалда калуу» маанисин да билдирет. Ал эми ичкен ашын жерге коюу «эңсөө» маанисинен сырткары «бир ишке өтө берилүү, абдан кадырлоо, сыйлоо, жакшы көрүү» маанилеринде да колдонулат: Сагынбек десе балдар ичкен ашын жерге коёт. (К.Ж.) Ошентип, фразеологизмдердин синонимдик катарлары да лексикалык синонимдердей эле өз ара семантикалык оттенкалары боюнча айырмаланып турат.

Фразеологизмдик синонимдер сүйлөм тутумунда башка сөздөр менен айкалышы же тиешелүү болуп айтылышы боюнча да лексикалык синонимдердей эле өз ара айырмаланышы мүмкүн. Бул синонимдик катарлардын маанилик өзгөчөлүгүнө байланыштуу болот. Айталы, үй түгүндөй — иттин кара капталынан деген синонимдеш фразеологизмдер кепте тигил же бул түшүнүккө (сөзгө) карата колдонулуш мүнөзү боюнча бирдей эмес. Тагыраак айтканда, синонимдик катардын үй түгүндөй деген түгөйү жансыз заттарга карата үй түгүндөй акча же үй түгүндөй тамак деген түрдө колдонулбаса, тескерисинче, иттин кара капталынан, негизинен, жансыз

заттарды белгилеген сөз менен айкалышат: акча деген иттин кара капталынан же тамак деген иттин кара капталынан. Ал эми Уй түгүндөй көп калмак урушууга камынып («Манас») деген сыяктуу жандуу заттардын атоолору менен байланыш-катыш түзсө, тескерисинче, иттин кара капталынан деген анын синонимдик түгөйүнө бул касиет анча мүнөздүү эмес.

Кептин түрлөрүндө фразеологизмдердин синонимдик катарларынын колдонулуш даражасы да бирдей эмес. Алардын айрым түгөйлөрү кептик оромдордо активдүү колдонулса, айрымдарынын пассивдүү колдонулгандыгы же колдонуудан аздап чыгып баратканы байкалат. Мисалы, аарынын уюгуна тийүү; ажыдаардын куйругун басуу; көз ачып жумганча; ичкен ашын жерге коюу; үрүп чыгар ити жок ж.б. сыяктанган фразеологизмдик синонимдердин түгөйлөрү кепте активдүү колдонулуу мүмкүнчүлүгүнө ээ болсо, тескерисинче, жер майышкан; уй түгүндөй; чач этектен; ыңырчагы ырдаган; айта-буйта дегиче; адалдан түгү жок деген сыяктуу түгөйлөрү өтө сейрек колдонулуп, акырындап колдонуудан чыгып баратат.

ФРАЗЕОЛОГИЗМДЕРДИН ГРАММАТИКАЛЫК ТҮЗҮЛҮШҮ

Фразеологизмдер сырткы түзүлүшү боюнча эки же андан толук маанилүү сөздөрдүн өз ара грамматикалык жактан байланышып турган синтезинен түзүлөт. Булар тутумундагы түгөйлөрдүн өз ара катышы жана грамматикалык байланыштарынын мүнөзү боюнча ар түрдүү болот. Алсак, 1. иштин көзүн таануу; 2. ичкен ашындай болуу жана 3. каны кайноо; 4. кан-сөлү жок деген фразеологизмдер грамматикалык түзүлүшү боюнча бирдей эмес. Алардын биринчи жана экинчисинин тутумундагы сөздөр өз ара иштин көзү, көзүн таануу жана ичкен ашындай, ашындай болуу деген сыяктуу бири экинчиси менен байланыштын таандык, башкаруу, ыкташуу формаларында келип, өз ара айкындооч-тук катышта турган сөз айкашы тибиндеги фразеологизмдер. Ал эми алардын үчүнчүсү жана төртүнчүсү — эки гана сөздөн туруп, бири-бири менен байланыштын ээрчишүү формасында келген, өз ара предикативдик катышта турган сүйлөм тибиндеги фразеологизмдер.

Демек, фразеологизмдердин грамматикалык түзүлүшү дегенде, биз алардын тутумундагы сөздөрдүн ички байланыш формаларын, морфологиялык мүнөзүн жана синтаксистик түзүлүш өзгөчөлүктөрүн эске алган болобуз. Мына ушул негизден алганда, фразеологизмдерди, алды менен, сөз айкашы тибиндеги фразеологизмдер жана сүйлөм тибиндеги фразеологизмдер деп эки топко бөлүп кароого туура келет.

§ 116. СӨЗ АЙКАШЫ ТИБИНДЕГИ ФРАЗЕОЛОГИЗМДЕР

Сөз айкашы тибиндеги фразеологизмдер өзүлөрүнүн грамматикалык түзүлүшү боюнча эркин сөз айкашынан, негизинен, айырмаланбайт. Тагыраак айтканда, фразеологиялык айкаштардын түгөйлөрү да эркин сөз айкашынын түгөйлөрүндөй эле синтаксистик багыныңкы байланыштын жолдору боюнча (ыкташуу, башкаруу, таандык байланыш) бири-бири менен байланышат, б.а. , фразеологизмдик сөз айкашы деле эркин сөз айкашынын моделинде түзүлөт:

а) Кара далы, кара жаак, оймок ооз, олуясындай көрүү, оң колу, суудай билүү. суук кол.

б) Куюшканга кыпчылуу, мурдунан жетелетүү, муунуна кирүү, мээни чагуу, ойротто жок, оозго кирүү, өзүнөн калсын.

в) Мүрөктүн суусу, ооздун жели, тердиктин бетиндей, алакандын отундай ж.б.

Биринчи топтогу фразеологизмдер ыкташуу, экинчидегилер башкаруу жана үчүнчүдөгүлөр таандык жолдору боюнча байланышкан.

Фразеологизмдик сөз айкашынын грамматикалык касиеттерин аныктоо үчүн алардын түрлөрүн, түзүлүшүн (структурасын) жана түгөйлөрүнүн өз ара байланышуу жолдорун аныктоо талап кылынат.

Сөз айкашы өз ара багыныңкы жана багындыруучу деп аталган эки түгөйдөн турат да, анын ички формасын багыныңкы түгөй, ал эми сырткы формасын (сүйлөм тутумунда башка сөз менен байланышуу формасын) багындыруучу түгөй түзөт. Сөз айкашынын түзүлүшүндө, анын ар кандай түрлөрүнүн жасалышында багындыруучу түгөйдүн кайсы сөз түркүмүнөн экендиги негизги мааниге ээ болот. Тагыраак айтканда, багындыруучу түгөйдүн кайсы сөз түркүмүнөн экендигине байланыштуу атооч- түк сөз айкашы жана этиштик сөз айкашы болуп экиге бөлүнөт. Фразеологизмдик сөз айкашы да эркин сөз айкашынын ушул моделинде жасалат. Ошондуктан аларды да шарттуу түрдө атоочтук фразеологиялык сөз айкашы жана этиштик фразеологиялык сөз айкашы деп эки түргө бөлүүгө туура келет.

1. Фразеологизмдик сөз айкашынын багындыруучу түгөйү этиш сөздөр аркылуу уюшулат: ой **чапчуу**, акесин **таанытуу**, бетин **ачуу**, бетине **салуу**, жолун **кылуу**, жүрөгүн **өлтүрүү** ж.б.

Эркин сөз айкашында, айрыкча фразеологиялык сөз айкашында анын багындыруучу түгөйү катары этиштер өтө жыш колдонулат.

Мына ушул жагынан алганда, фразеологизмдик сөз айкаштарынын структурасын так аныктоо максатында атоочтук сөз айкашын конкреттештирип, багындыруучу түгөйүнө карата: 1) зат атоочтук сөз айкашы; 2) сын атоочтук сөз айкашы; 3) тактоочтук сөз айкашы деген сыяктуу түрлөргө ажыратууга туура келет.

1) Зат атоочтук сөз айкашында багындыруучу түгөйү зат атооч, ал эми багыныңкы түгөйү башка атооч сөздөрү болот:

а) Зат атооч + зат атооч тибиндеги фразеологизмдик сөз айкашы: камчыга сап, баш маанек, бал тил, балык жон, баланын үйү, бапанын алачыгы, аш катык, от майы, атам замандан ж.б.

б) Сын атооч + зат атооч тибиндеги фразеологизмдик сөз айкашы: ач бел, куу жоон, ач билек, ач болот, ач көз, ачык кол, ачык ооз, кандуу моюн, кара желин, кара жемсөө, кара курсак, кара ооз, кара күчкө ж.б.

в) Сан атооч + зат атооч тибиндеги фразеологизмдик сөз айкашы: баш бармак, тогуз айып, бир базардан өтүү; бир үнү көктө, бир үнү жерде; жети түндө, кырк жылкы беш колун салуу, беш өрдөгүн учуруу ж.б.

2) Сын атоочтук сөз айкашынын төмөндөгүдөй типтери учурайт:

а) Зат атооч + сын атооч тибиндеги фразеологизмдик сөз айкашы: баа жеткис, айдан ачык, үй түгүндөй, ай жүздүү, ай жамалдуу, баш билги, башка чапкандай, башка чукак, иттин чүкөсүндөй, ичим тап ж.б.

б) Сын атооч + сын атооч жана сан атооч + сын атооч тибиндеги фразеологизмдик сөз айкашы: ач арбактай, беш бүктөлүү, бир тең, кара мүртөз, кара өзгөй, кара таандай, көк жашык, көк ала койдой союу, көк мелтей, куру жалак, байлооч бүркүттөй ж.б.

3) Зат атооч + тактооч тибиндеги фразеологизмдик сөз айкашы: бармак басым, ат чабым, эт бышым, ат үстүнөн, жең ичинен, бээ саам.

Эркин сөз айкашынан айырмаланып, фразеологизмдик сөз айкашына сан атоочтук жана ат атоочтук сөз айкаштары, негизинен, мүнөздүү эмес. Ал эми фразеологизмдерде атоочтук башка сөз айкаштарына салыштырганда, зат атоочтордун башка сөздөрдү өзүнө багындыруу мүмкүнчүлүгү алда канча жогору экени байкалды.

Этиштик сөз айкашынын структурасын, негизинен, зат атооч + этиш тибиндеги фразеологизмдик сөз айкашы түзөт: бутуна жыгылуу, даамын татуу, далысын салуу, кабак-кашына кароо, кабыргага кеңешүү, иштен чыгуу, жүрөгүн өйүү, жүр-нарыга салуу, жибин тартуу ж.б.

Мындан сырткары, сын атооч + этиш, чакчыл + этиш жана тактооч + этиш тибиндеги фразеологизмдик сөз айкаштары да кездешет: бычактай тийүү, бүргөдөй секирүү, быкбырдай кайноо, бүк түшүү, бура сүйлөө, камчыга ченеп бөлүү. ботодой боздоо, бөйдөй кууруу, бура бастырбоо. бурап коюу, өйдө карабоо, астына түшүү, астын-үстүн кылуу ж.б.

Этиштик сөз айкашынын ичинен зат атооч + этиш тибиндеги фразеологизмдик сөз айкашы өтө кеңири колдонулат.

Кыргыз тилиндеги эркин сөз айкашынын тутумундагы сөздөр өз ара ээрчишүү, ыкташуу, башкаруу жана таандык байланыш аркылуу байланышат. Бул жагынан фразеологизмдик сөз айкашы эркин сөз айкашынан анча деле айырмаланбайт. Булардын ар бирине кыскача токтоло кетели.

Ээрчишүү байланышы кыргыз тилинде баш мүчөлөрдүн (ээ менен баяндоочтун) бири-бири менен грамматикалык байланышынан түзүлөт. Демек, ээрчишүү байланышы эки тутумдуу сүйлөмгө мүнөздүү келет да. андагы ээ жана баяндооч дайыма өз ара синтаксистик байланышта болот. Мындай учурда сүйлөм ээси грамматикалык мүнөзү боюнча багындыруучу, ал эми баяндооч ээнин түрдүү белгилерин билдирүүчү мүчө катары багыныңкы түгөй болуп эсептелет. Андыктан ээрчишүү байланышынын принциби боюнча сүйлөм ээси сан, жак боюнча грамматикалык кандай формада айтылса. баяндооч да багыныңкы түгөй катары ээге карата ээрчип, окшошуп айтылууга тийиш. Ал эми эки тутумдуу (ээ жана баяндооч формасындагы компоненттери бар) келген фразеологизмдик айкаштарда да эркин сөз айкашындагы ээрчишүү байланышына тиешелүү жогорку принцип сакталганы менен, грамматикалык айрым бир түзүлүшү боюнча мүнөздүү айырмачылыкка ээ. Бул, баарыдан мурда, фразеологизмдердин структурасында сүйлөмдүн ээси катары жактама ат атоочтордун келбегендигинде. Анткени кыргыз тилинде баяндоочтун ээге карата сан жана жак боюнча ээрчип айтылышы жактама ат атоочтордун сүйлөм ээси катары колдонулушу менен түздөн-түз байланыштуу болот. Ал эми фразеологизмдердин табиятына бул көрүнүш мүнөздүү болбогондуктан, алардын тутумундагы ээ жана баяндоочтук формада турган компоненттердин байланышы ээрчишүү байланышынын багыныңкы түгөйү катары ар кандай сөз түркүмдөрү келе берет. Демек, структуралык жактан ар түрдүү мүнөзгө ээ. Алардын төмөнкүдөй түрлөрүн көрсөтүүгө болот:

а) Зат атооч + этиш тибиндеги ээрчишүү байланышы: каны качуу, колу байлануу, колу сынсын, кылы кыйшайбоо, мурду бүтүү, оозу күйүү, өзөгү күйүү ж.б.

б) Зат атооч + сын атооч тибиндеги ээрчишүү байланышы: оозу бош, оозу бек. көзү ачык, оозу майлуу, куюшканы бош. Колу чүрүш. каны бузук, камчысы жакшы. көзү тик ж.б.

в) Зат атооч + зат атооч тибиндеги ээрчитүү байланышы: көзү көктө, бир буту көрдө, бир кайноосу ичинде, боору таш; төшү жайлоо, төбөсү кыштоо ж.б.

г) Зат атооч + жок, бар формасындагы ээрчишүү байланышы: көзү жок, жүрөгү жок, ары жок. жөнү жок, жолу жок, акылы жок, жүрөгүндө жалы бар, өпкөсү жок, изи жок, адеби жок ж.б.

Фразеологизмдеги байланыштын ушул формасында багыныңкы түгөй катары, албетте, этиштер, андан кийин сын атооч жана жок деген сөздөр активдүү колдонулат.

Ыкташуу байланышынын компоненттери өз ара эч кандай грамматикалык каражаттарсыз маанилик жана орун тартиби боюнча байланышат. Ал эми ыкташуу байланышынын багындыруучу түгөйү кайсы сөз түркүмү экендигине карата алар өз ара атоочтук ыкташуу жана этиштик ыкташуу болуп бөлүнөт.

а) Атоочтук ыкташуу формасындагы фразеологизмдик сөз ай- каштары: коён жүрөк. бал тил, балык көз, ач бел, куу жол. Кара жаак. ала көөдөн, ак жүрөк, ак жол, ак таңдай ж.б.

в) Этиштик ыкташуу формасындагы фразеологизмдик сөз айкаштары: терисин тескери сыйруу, ай баткандай кылуу, айта- буйта дегиче, ала-кула кылуу: ала койду бөлө кыркуу, арам өлүү, тикесинен тик туруу ж.б.

Башкаруу байланышынын түгөйлөрү өз ара атооч, иликтен башка жөндөмө мүчөлөрүнүн формалары жана жандоочтор аркылуу байланышат. Байланыштын бул формасы да ыкташуу байланышындай эле багындыруучу түгөйүнүн морфологиялык табиятына карата атоочтук башкаруу жана этиштик башкаруу болуп бөлүнөт.

а) Атоочтук башкаруу формасындагы фразеологизмдик сөз айкаштары: башка чукак, сөзгө сараң, акылга дыйкан: атка жеңил, тайга чак, айдан ачык, башка чапкандай, бычакка сап ж.б.

б) Этиштик башкаруу формасындагы фразеологизмдик сөз айкаштары: арбагын көтөрүү, араанын агытуу, жаагынан кайыш алуу, капарына албоо, көзгө басар. кулкунуна куюу, мыйыгынан күлүү, оту менен кирүү, күлү менен чыгуу, мурду менен тийүү ж.б.

Таандык байланышында турган сөздөр өз ара ээрчишүү абалында болот, б.а. анын багыныңкы түгөйү илик жөндөмө формасында келет да, багындыруучу компоненти таандык мүчөнүн тигил же бул жагында турат. Мына ушул өзгөчөлүгүнө байланыштуу алардын түгөйлөрү дайыма зат атоочтор же заттык мааниге өткөн сөз түркүмдөрү аркылуу уюшулат: тырмактын агындай, зылдын кара ташы, атанын баласы, көздүн агы менен тең айлануу, ооздун жели, экинин бири, мүрөктүн суусу, аарынын уюгундай, жыландын куйругун басуу ж.б.

§ 117. СҮЙЛӨМ ТИБИНДЕГИ ФРАЗЕОЛОГИЗМДЕР

Сүйлөм тибиндеги фразеологизмдердин тутумунда ээ жана баяндооч формасындагы түгөйлөрү болот. Алар кадыресе сүйлөмдүн баш мүчөлөрүндөй эле бири атооч жөндөмөсүндөгү ээ, экинчиси баяндооч формасында келет. Мисалы. бети күйүү, бети кара, жарасы жеңил, бети ачык; башы шишүү, башы экөө эмес, бети жок, базары тароо, котур ташы койнунда ж.б. деген сыяктуу фразеологизмдердин компоненттеринин өз ара байланыш-катышы кадыресе сүйлөмдөрдөн эч айырмаланбайт, б.а. , булар төмөнкүдөй типтеги кадыресе сүйлөмдөргө окшош: Үйү жок, базар тарады, китеби жанында, өңү кара, башы чоң ж.б.

Кыргыз тилиндеги сүйлөм тибиндеги фразеологизмдерди грамматикалык түзүлүшүнө карата жалаң сүйлөм тибиндеги фразеологизмдер жана жайылма сүйлөм тибиндеги фразеологизмдер деп эки бөлүүгө болот.

а) Жалаң сүйлөм тибиндеги фразеологизмдер эки гана компоненттен — ээ жана баяндоочтон гана уюшулат. Кыргыз тилинде ушул типтеги фразеологизмдер өтө активдүү колдонуларын баса белгилөөгө болот. Ошондуктан структуралык жактан да өтө ар түрдүү келет. (Бул жөнүндө кененирээк ээрчишүү байланышын

караңыз): жүрөгү чыгуу, жүрөгү таш, жүрөгү атып кетүү, бою жибүү, бети кара, бели майышуу, башы ачык ж.б.

Фразеологизмдердин мына ушундайча өз ара ээрчишүү байланышында келип, бири ээ. экинчиси баяндооч сыяктанган жалаң сүйлөм түзүлүшүндөгү тиби, өйдөдө белгиленгендей, өтө кеңири тараган. Сүйлөм тибиндеги фразеологизмдердин дагы бир спецификалык өзгөчөлүгү катары алардын ээ сыяктанган бөлүгүнүн таандык уландысынын үчүнчү жак формасы аркылуу уюшулушунун өтө мүнөздүү экендигин баса белгилөөгө болот.

б) Жайылма сүйлөм тибиндеги фразеологизмдер да көп эле учурайт. Бирок алардын компоненттеринин саны кадыресе сүйлөмдөгүлөрдүкүнө караганда аз болот: башы жерге кирүү, башына бак конуу, жаман көргөндүн бөркү казанбактай, жан жыгачтын мизинде ж.б.

Жогорку жайылма сүйлөм тибиндеги фразеологизмдердин составдык компоненттери кадыресе сүйлөмдөй эле бири экинчиси менен белгилүү бир грамматикалык формалар аркылуу байланышып, белгилүү бир синтаксистик катышта келген. Алсак, башы жерге кирүү деген фразеологизм төмөнкүдөй мүнөздө синтаксистик бөлүктөргө ажырайт: башы кирүү — ээрчишүү байланышы, башы — ээ, кирүү — баяндооч; жерге кирүү — башкаруу байланышы, жерге — бышыктооч. Жаман көргөндүн бөркү казанбактай: бөркү казанбактай — ээрчишүү байланышы. бөркү — ээ, казанбактай — баяндооч; жаман көргөндүн бөркү — таандык байланыш, жаман көргөндүн — аныктооч ж.б.

Сейрек болсо да, фразеологизмдердин системасында анын татаал сүйлөм түзүлүшүндөгү түрлөрүн да кезиктирүүгө болот:

Башы бапан, аягы сапан; башы баш, багалчагы кара таш; башы батып, багалчагы сыйуу; башы жаздыкта, бели оттукта эмес. Мисалдардан көрүнүн тургандай, мындай татаал сүйлөм түзүлүшүндөгү сүйлөмдөрдүн түгөйлөрү жалаң сүйлөм түзүлүшүндө гана келет.

ФРАЗЕОЛОГИЗМДЕРДИН СТИЛДИК ЖАКТАН КОЛДОНУЛУШУНА КАРАТА БӨЛҮНҮШҮ

Кыргыз тилинин системасындагы фразеологизмдер өзүлөрүнүн экспрессивдүү-стилистикалык касиеттери. кептин тигил же бул түрүндө колдонулуш мүнөздөрү боюнча бирдей эмес. Ошондуктан аларды мына ушул өзгөчөлүгүнө карата, б.а. , экспрессивдүү-стилистикалык өз ара айырмачылыктарына жана колдонулуш чөйрөсүнө карата атоо маанисиндеги фразеологизмдер, турмуштук оозеки сүйлөшүү мүнөзүндөгү фразеологизмдер жана китептик мүнөздөгү фразеологизмдер деген сыяктуу түрлөргө ажыратууга туура келет.

§ 118. АТОО МААНИСИНДЕГИ ФРАЗЕОЛОГИЗМДЕР

Кыргыз тилиндеги фразеологизмдердин белгилүү бир тобу экспрессивдүүлүк касиетке ээ эмес. Анткени мындай фразеологизмдер сүйлөөчүнүн тигил же бул көрүнүшкө, нерсеге, түшүнүккө карата кандайдыр бир баасын билдирүү же аны элестүү, образдуу чагылдыруу үчүн эмес, турмуштагы тигил же бул нерсени, ал абалды, белги-касиетти тек гана атап көрсөтүү милдетин аткарат. Демек, ушул табиятына байланыштуу алар стилистикалык жактан бейтарап келет да, стилдин бардыгында башка фразеологизмдердей көркөм каражат катары эмес, кандайдыр бир нерсеге, көрүнүшкө, кыймыл-аракетке байланышкан түшүнүктү билдирүүнүн өзүнчө бир формасы катары колдонулат. Кыргыз тилинде мындай фразеологизмдер катары

төмөнкүлөрдү көрсөтүүгө болот: адам болуу — 1) эр жетүү. киши катарына кошулуу; 2) оорудан айыгуу: ажалы жетүү — өлүү. дүйнөдөн кайтуу: ажалы жок — өлбөй аман калуу; ажырашаар аяк — башка жакка көчкөндө, коштошуу иретинде берилүүчү сый тамак; ай башы — орозо айынын эң акыркы күнү; ай түяк — жалпы эле жылкы атоосу; ай талаа — эл жашабаган ээн талаа: ак жем — кушту семиртпөө үчүн сууга салып, канын кетирип, ак шапак кылып берилүүчү эт; ак жоолук — аял, келинчек; бирди көрсөтүү — адебин колуна берүү, катуу жазалоо; бөрү тил — эки жагы миздүү, курч найзанын учу; бээ саам — болжол менен бир жарым сааттык убакыт; далы ачуу — койдун далысын карап төлгө тартуу; дамбыр таш — жазында күн биринчи күркүрөгөндө, чөптүн, сүттүн көп болушун тилеп, чаканы, бош идишти калдыратып, үйдү айлана жүгүрүү ырымы; дене кул — өмүр бою жүрүүчү кул; жакшы болуу — оорудан айыгуу; жан алгыч — адамдын жанын алуучу периште, асирейил; жан сактоо — оокат, тиричилик кылуу, жашоо; жетим акы — балдарга ата-энесинен калган мал-мүлк, үлүш; жоон орто — жакшыга жете бербеген сапат; кара алтын — таш көмүр; ак алтын — пахта; ийи майда — өтө тыгыз, жумшак; кара кагаз — согушта курман болгондорду билдирүү үчүн жиберилген кабар; каршы алуу — бирөөнү ыкласы менен кабыл алуу; колго салуу — талкууга, добушка салуу; көз боочу — будамайлоочу, сыйкырчы; кул азык — көпкө бузулбай турган үнөмдүү азык-түлүк; ооз кесир — мактана сүйлөгөн текебер сөз; өмүр бою — өмүрүнчө, өмүрүнүн акырына чейин; сөөк кармоо — сөөктү сууга салуу; сыр билги — оюндагысын айттырбай билген; сүт акы — келиндин энесине кудалар тарабынан берилүүчү мал-мүлк же акча ж.б.

Фразеологизмдердин стилистикалык ушул түрү анын башка түрлөрү менен компоненттүүлүгү, маанилик бүтүндүгү, составдык компоненттеринин туруктуулугу ж.б. белгилери боюнча жалпылыкты түзөт. Айырмачылыгы. биринчиден, кепте атоо маанисинде колдонулушу жана образдуулук касиетке ээ эместиги. Экинчиден, стилдин бардык түрлөрүнө бирдей даражада тиешелүүлүгү, б.а. , стилистикалык нейтралдуулугу. Ушул өзгөчөлүгүнө байланыштуу мындай фразеологизмдер кээде «стиль аралык фразеологизмдер» деп да аталып жүрөт.

§ 119. ТУРМУШТУК ООЗЕКИ-СҮЙЛӨШҮҮ МҮНӨЗҮНДӨГҮ ФРАЗЕОЛОГИЗМДЕР

Фразеологизмдердин стилдик бул түрү анын калган түрлөрүнөн, биринчиден, өзүлөрүнүн тар чөйрөдө колдонулушу, б.а. , мүнөздүү түрдө же, негизинен, оозеки сүйлөшүү кебинде колдонулушу менен, экинчиден. өзүнүн спецификалык экспрессивдүү-стилистикалык мүнөзү боюнча да (эркелетүү, тамашалоо, шылдыңдоо, тилдөө, жек көрүү) айырмаланышы мүмкүн.

Турмуштук оозеки-сүйлөшүү мүнөзүндөгү фразеологизмдердин спецификалык ушул касиеттери айрыкча алардын лексикалык синонимдери (эквиваленттери) менен салыштыруудан ачык байкалат: абийири айрандай төгүлүү — катуу уят болуу; а-бу дешүү — араздашуу; ажат ачуу — бирөөнүн өтүнүчүн, тилегин орундатуу; ай күнүнө жетүү — төрөрүнө жакын калуу; айтса- айтпаса төгүнбү — туура, ушундай; ак жоолугуң башыңан түшпөсүн — келиндерге карата бактылуу бол маанисиндеги тилек, бата; айтып оозун жыйганча — өтө тез, дароо; ак жолтой — жолдуу, жолу жакшы; ак сүтүнө коюу — каргоо, балалыктан кечүү; алдына түшүү — айыбын мойнуна алып, кечирим суроо; алкы бузук — 1) соргок, 2) жегич; ал мончоктой — татынакай, сүйгүнчүктүү; алчы-таасын жеген — абдан тапан; ант ургур — жек көрүү, каргоо; арам сийдик — никесиз төрөлгөн; ары жок — уяты жок; бооруңа келгир — балдарды тилдөө, каргоо; боорун тырмоо — ыкшып катуу күлүү; ботодой боздоо — буркурап ыйлоо; быкбырдай кайноо — өтө көп; дениң сообу — акыл-эсиң ордундабы, эмне болгонсуң?; дени өлүү

— дал болуу; дит багуу — тике кароо, тайманбоо; зээни кейүү — капалануу; жаагыңа (оозуңа) таш — тыюу, тилдөө; жаман катын, жаш бала — үйдө жаш балдар, аялдар эле бар деген мааниде; жанындай көрүү — абдан жакшы көрүү; жүрөгү жок (бок) жүрөк — коркок; жүрөгү түшүү — абдан коркуу; жылт берүү — заматта жок болуу; жылы төө болсо — олуя болсо, укмуш болсо деген мааниде; изин баспоо — жолобоо, алыс жүрүү; ит өлгөн жер — абдан татаал жер; кан буугандай — өтө тез. дароо; каны катты (тили оозуна батпоо) — абдан суусоо, чаңкоо; көзүң аккыр — тилдөө, каргоо; садага (секет) болоюн (кетейин) — кичүүлөргө карата жалынуу, жакшы көрүү. Жогоркудай турмуштук оозеки сүйлөшүү фразеологизмдердин дагы бир мүнөздүү жагы дээрлик бардыгынын образдуулук касиетке ээ болуп турушу менен катар колдонулушунун жөнөкөйлүгүндө, жалпы элдик мүнөздүүлүгүнүн ачык-айкындыгында жатат: ала качма, алдооч баштык, алдына кырк жылкы салуу, алкымын майлоо, арбак ургур, ары жагына айыл конуу, атаңдын канын ич, аттанып түшүү, ач арбактай, ачык ооз; аяк бошотор, баш тоголотуу, башына май кайнатуу, бети кара, бир базардан өткөн, бөдөнөнүн сүтү, бутуна жыгылуу, заарын чачуу, жаагын айруу, жаактууга жай бербөө; жан деп, жарасы жеңил, жел таман, жел өпкө, жолго салуу. жолуң болгур, жүзү кара, жүнү жата калуу, мадыра баш, алдыңа кетейин өлүгүңдү көрөйүн ж.б.

Турмуштук оозеки сүйлөшүү мүнөзүндөгү фразеологизмдердин жогоруда белгиленген спецификалык касиеттери алардын көркөм ! адабий чыгармаларда кеңири колдонулушуна өбөлгө түзөт. Анткени элдин турмушун, улуттук өзгөчөлүгүн таасын, элестүү жана реалдуу чагылдырып. кейипкерлердин мүнөзүн терең ачып берүү үчүн ар бир жазуучу ошол элдин оозеки кебине жана күндөлүк жашоо-турмушуна мүнөздүү болгон тилдик каражаттарын колдонууга муктаж болот. Ал эми мындай тилдик каражаттардын ичинен фразеологизмдердин сөз болуп жаткан түрлөрү өзүнүн элестүүлүгү менен бажырайып бөлүнүп турат.

§ 120 КИТЕПТИК МҮНӨЗДӨГҮ ФРАЗЕОЛОГИЗМДЕР

Кыргыз тилиндеги фразеологизмдердин айрым тобун китеп мүнөзүндөгү фразеологизмдер катары классификациялоодо төмөнкү принциптер эске алынууга тийиш. Биринчиден, алардын турмуштук оозеки сүйлөшүү лексикасына караганда китеп стилинде, айрыкча көркөм адабий жана публицистикалык чыгармалардын стилинде мүнөздүү түрдө колдонулушу, экинчиден, ушу спецификалык өзгөчөлүгүнө байланыштуу өзүнүн экспрессивдүү-стилистикалык касиетинин көтөрүңкүлүгү жана поэтикалуулугу.

Китеп мүнөзүндөгү фразеологизмдердин спецификалык жогорку касиеттери оозеки сүйлөшүү фразеологизмдериндегидей эле аларды лексикалык синонимдери менен салыштыруудан ачык байкалат: аарынын уюгуна тийүү (ажыдаардын, жыландын) куйругун басуу — каарына калуу; ай айланып. жыл тегеренбей — тез эле, аз убакытта: айдан анык — анык, так, даана; айы оңунан туу — иши оңолуу; ак таңдай — ашкан акын, төкмө ырчы; ак төөнүн карды жарылган — береке жайнаган бышыкчылык; ала койду бөлө кыркуу — калыстык кылбоо, тең санабоо; алма быш, оозума түш — даяр оокатка көнгөн; арааны ачылуу — нысабы кетүү, ач көздүк кылуу; бал тилге салуу — адамды алдоо, азгыруу; бармак басты, көз кысты — башкаларга билгизбей астыртан бүтүрө салуу: башын жерге салуу — уялуу; бетинен түгү чыгуу — ачуусу келүү; бетке айтуу — тайсалдабай түз айтуу; беш өрдөгүн учуруу — калп айтуу: беш колундай билүү — толук билүү: бир бозоруп. бир кызаруу — уят болуу, оңтойсуз абалда калуу: жабылуу аяк жабылуу бойдон калсын — эч ким билбесин;

жаман айтпай. жакшы жок — жамандык, жакшылыкты аралаштыра айтуу: жүрөгү курч — өтүмдүү. жалтанбаган, өткүр; жүрөгү атып кетүү (жүрөгү болк этүү) — күтүлбөгөн кубанычтан же кайгыдан чочуу, апкааруу; жылаңач төөнү бучкакка чапкандай — эч токтоосуз, шар; жыландын башын кылтайтуу — сес көрсөтүү, кыйытуу; жылан чакпай, жылкы теппей — жөндөн-жөн, эч себепсиз: жылдызы жерге түшүү — көңүлү чөгүү, капа болуу; ийри отуруп, түз кеңешүү — акылдашуу, бир пикирге келүү; илебине нан бышуу — арааны жүрүп туруу; кайнаса каны кошулбаган — эч келишпеген, окшошпогон; какаганга муштаган — азаптан. оорчулуктан арылбаган; кара кылды как жарган — калыс; карга карганын көзүн чокубайт — жакын же кесиптеш адамдар бири-бирин жамандыкка кыйбайт, коргойт; кой оозунан чөп албаган — момун; кой терисин жамынган — өзүнүн душмандыгын жашырган ж.б.

Кыргыз тилинде жогоркудай китептик мүнөздөгү фразеологизмдердин илимий жана иш кагаздарынын стилдеринде колдонулушу анча мүнөздүү эмес. Демек, китептик мүнөздөгү фразеологизмдер дегенде, биз, негизинен, алардын көркөм адабий чыгармаларда жана публицистикалык стилде колдонулушун эске алган болобуз.

Китептик мүнөздөгү фразеологизмдердин дагы бир өзгөчөлүгү — алардын оозеки сүйлөшүү мүнөзүндөгү фразеологизмдерге караганда колдонулуш чөйрөсүнүн кеңирилигинде. Тактап айтканда, китеп мүнөзүндөгү фразеологизмдер сейрек болсо да официалдуу стилдин оозеки формалары болгон ар кандай официалдуу билдирүүлөрдө, жарыш сөздөрдө, докладдарда жана лекцияларда колдонулат. Айрыкча оозеки сүйлөшүү кебинде да төмөнкүдөй китептик мүнөздөгү фразеологизмдердин колдонулушу мүнөздүү көрүнүш: күн тийген жердин күкүгү, кылдан кыйкым табуу, жумурткадан кыр чыгаруу, кылычынан кан тамган, кыргый кабак болуу, майын чыгаруу, моюнга алуу, мурдун балта кеспөө, ооздон оозго өтүү, оозу менен орок оруу, өтөсүнө чыгуу, сакадай бою сары алтын, сөзгө конок берүү; суугуна тоңуу, ысыгына күйүү, суу кечпеген сөз ж.б.

Албетте, оозеки сүйлөшүү мүнөзүндөгү фразеологизмдер да, жогоруда белгиленгендей, көркөм стилде кеңири колдонулат. Бул жагынан алганда, экспрессивдүү касиетке ээ фразеологизмдерди оозеки сүйлөшүү жана китептик мүнөздөгү фразеологизмдер деп эки топко бөлүштүрүү шарттуу болуп саналат. Бирок экөөнү опокшош кароого да болбойт, анткени булар өйдө жакта белгилеген өзгөчөлүктөрү боюнча бири-биринен айырмаланып турушат.

§ 121. ФРАЗЕОЛОГИЗМДЕРДИН СТИЛДИК ЖАКТАН КОЛДОНУЛУШ МАКСАГТАРЫ

Фразеологизмдер ой-пикирди таамай, курч, жеткиликтүү берүүдө жана анын көркөмдүк татымын күчөтүүдө кеңири колдонулуучу эң бай тилдик каражаттардан болуп саналат.

Куюлуштура курч, ташка тамга баскандай таамай айтылган учкул сөздөр, алакандай сөзгө ааламды батырган элдик сөз өнөрүнүн бийиги болгон макал, ылакаптар, бир эле учурда түшүнүк менен көркөм элести камтыган фразеологизмдер айтылып жаткан ой-пикирдин жандуу-кыймылдуулугун, элестүү-образдуулугун арттырат. Өзүлөрүнүн экспрессивдүүлүк табияты боюнча лексикалык каражаттардан өзгөчө айырмаланып турат.

Элдин тунук акылынан. баамчыл, сергек сезиминен сызылып чыгып отуруп тамчыдан көлгө айланган, көркөмдүк татымы, көп кырдуу касиети боюнча нечен жылдап, нечен кылымдап муундан- муунга, электен элекке өтүп жылмаланган мындай элдик мурастар, көөнөрбөс көркөм каражаттар бүгүнкү күндө сөз чеберлери

тарабынан ар кандай образ, мүнөз түзүүдө, каармандардын сөз өнөрүнүн элесин, сүрөтүн тартууда табылгыс курал, бөксөргүс казына катары кеңири пайдаланылат. Мисал катары Төлөгөн Касымбековдун «Сынган кылыч» романындагы Ажыбай-датканын кебинен бир-эки үзүндү келтирели:

— **Жакшы атанын кашык менен жыйган мүлкүн жаман уул чөмүч менен чачын түгөтөт** деген ырас. Амир Темир Көрөгөндүн **учу-кыйрына көз жеткис** чексиз зор өлкөсү өзүнүн **көзү өткөн соң**, жок дегенде. чачылбай жүз жылга бүтүн турбады.

— **Атаңдын көрү, бапасыз дүйнө... Ооматы кеткенде, өз токоюнда жүрүп жолборс ачка өлөт** деген ырас белем. Киндик каны тамган ата-журтунан, ата-бабасынын ушунча кең өлкөсүнөн **таман коёр, баш калкалар** жер калбаптыр го ошондо. Ошол кезде Сейдефак деген бир зайыбынын **боюнда бар экен, ай- күнүнө жетишип** турган убагы экен. Тоо жамынып баратышкан ченде Сейдефак **толгоо тартып** калат. Айла курганда аттан түшүрөт. Ошерде Сейдефак кылыч таянып туруп көз жарып, уул табат экен.

Жазуучу жогорудагы каармандын кеби аркылуу ары көптү көрүп, көптү билген акылман, баамчыл. ары элдик асыл мурастарды (макалдарды, фразеологизмдерди) мыкты өздөштүргөн, аларды айтылып жаткан ой-пикирдин ар кандай кырдаалына карата өз ара жуурулуштура ылайыктуу колдоно билген чечен адамдын көркөм элесин зор чеберчиликте жараткан.

Айтор, фразеологизмдерге мүнөздүү болгон образ-мүнөз түзүүдөгү экспрессивдүү-стилистикалык касиеттер, алардын спецификалык өзгөчөлүгү катары көркөм адабий жана публицистикалык чыгармаларда мейли автордук баяндоолордо болсун, мейли каармандардын кептеринде болсун, кеңири колдонулушунан ачык көрүнөт:

— Ошол кыргыз, кыпчак кырк миң уруктарынын жакшылары **орой көз чарай олтуруп, жети өлчөп, бир кесип** дегендей, баланын тагдырына ойлуук кылышат экен. Ана, **көз ача элек кызыл эт бала...** Алтын бешик... Кунда жок каухар кемер... Бул тегин адамдын баласы эмес, **узун элдин учуна, кыска элдин кыйрына кабар кылып**, таанып алары чыкпаган соң, **ийри олтуруп, түз кеңешип**, миң уругунун айылынан сүтү бар зайып табышып, балага алтын бешиги менен табылган бала дешип, Алтын бешик деп ат коюшуп, бактырып коюшат. (Т.К.)

Жазуучулар жана публицисттер тарабынан фразеологизмдердин колдонулушу кандайдыр бир чыгармачылыкка, белгилүү бир стилдик максаттарга негизделген болот. Бул жагынан, фразеологизмдер оозеки кепте айтылып жаткан ой-пикирдин кырдаалына карата даяр материал катары, негизинен, ошол мурунку калыбын бузбастан колдонулат. Ал эми көркөм адабий чыгармаларда фразеологизмдер автор тарабынан белгилүү бир стилдик максаттарга ылайык жалпы адабий тилдеги нормасын сактаган түрдөгү эч өзгөрүүсүз да, ошондой эле структуралык да, маанилик жактан да ар кандай өзгөрүүлөргө учурап, экспрессивдүү-стилистикалык жаңы касиет-сапаттарга ээ болгон түрдө да колдонулат: Калк арасынан ортого суурулуп чыга келген Куйручукту тургандарды бир даары аяп карашты **«Ажыдаардын куйругун басып албагай эле** кайран киши», — дешип. (Т.С.) Арзыбай кароолдон бетер короонун сыртында **санаасы санга, ою онго бөлүнөт.** (К.К.) Көп киши окшойт. Ичкертен кишилердин кобуру **бал аарынын уюгундай** бир калыпта күңгүрөп угулуп жатты. Кийин Алтын бешик **балакатка жеткенде**, эл ага төрт уруктан төрт кыз алып беришет. (Т.К.) Башка кишилер уулу **бешиктен бели чыга электе** кудалашып коёт Мага эмнесин айтасың?! (К.К.)

Бул фразеологизмдер түзүлүшү жана мааниси боюнча эч өзгөртүүсүз колдонулду. Ал эми автор тарабынан алардын төмөнкүдөй мүнөздө өзгөртүлүп, жаңыртылып колдонулган учурлары да кездешет: Абил бийин жаак терилеринин тырышканы ал күнү жазылган жок. Өз ачуусуна өзү ууккансып, иреңи кер сары тартып, элчи менен да жумшак отуруп сүйлөшө албады. Түнү бою толгонуп, бир кирпич какпай, эртең мененки дааратка туруп кетти. Кернайлардын, дабылдардын тынымсыз дүңгүрөшү кан көксөгөн салтанаттын муздак сүрү жүрөк үшүттү. Мусулманкулга бул сөздөр табадай угулду, көңүлү ооруду. (Т.К.)

Айрыкча көркөм адабий чыгармаларда же публицистикалык стилде фразеологизмдердин колдонулушунун жогорку эки жолу көркөм ыкма катары аткарган негизги функциялары окшош болгону менен, стилистикалык айрым бир нюанстары, ыраңы. түзүлүшү ж.б. белгилери боюнча оз ара айырмаланбай койбойт. Ошондуктан аларды стилдик максаттарда колдонулушуна карата: 1) Жалпы элдик формадагы фразеологизмдер: 2) автордук-индивидуалдуу мүнөздөгү фразеологизмдер ден бөлүштүрүүгө болот.

§ 122. ЖАЛПЫ ЭЛДИК ФОРМАДАГЫ ФРАЗЕОЛОГИЗМДЕРДИН СТИЛДИК МАКСАТТАРДА КОЛДОНУЛУШУ

Жалпы элдик формадагы фразеологизмдер дегенде биз алардын айрыкча лексикалык составынын структуралык жактан эч өзгөрүүгө учурабай мурдакы калыбында колдонулушун түшүнөбүз: Кишинин баарын өзүңдөй көрбө. Менин кайним **этинен эт кесип алсаң да былк этпеген** лөк, майда-чүйдөгө кийлигишпейт, сөз көтөрүмдүү. (К.К.) **Кулдугум бар**, молдоке. **Кулдугум бар**, абаке. Кичине **кепке конок** бергиле, жүйөөлөшөлү? (Т.С.) Эми мындан нары алдыларынан эчтеме жолукпасына **көздөрү жеткендей, үмүтү үзүлгөндөй**, анын дагы шыгы кетип шалдырады. (Т.К.)

Көркөм адабий чыгармаларда жалпы элдик формадагы фразеологизмдер белгилүү бир стилистикалык максаттарда автордук баяндоодо да, каармандардын кебинде да колдонулат.

Автордук баяндоодо жазуучу жалпы элдик формадагы фразеологизмдерди колдонуу аркылуу айтылып жаткан ой-пикирдин ары жандуу-кыймылдуу, ары элестүү-образдуу болуу максатын көздөйт: Экөөнө тең өздөрүнө окшоп далайдын эшиктерин сүзүп чыгышкан немелер жолугушса, бирин-бири жакшы түшүнүп. оту күйүшүп кетер беле?! Сейдана азуусун айга жаныган жеткен бейжай, айтканынан кайтпаган көк бет. Айтууга тили жетпеген жан дүйнөсүнүн катылган сырларын ушул чыгармалардан таап, ашыктыктын торуна чырмалды. (К.К.)

Жазуучу кыргыз элинде тике, түз айтууга мүмкүн болбогон орой, одоно сөздөрдү жумшартып, эвфемизмдик ыкма аркылуу берүү үчүн да жалпы элдик фразеологизмдерди ыктуу пайдаланат: Тиги жалгыз бой Сейдана менен көңүлү жакын дейт. Үчүнчүсү сымбаттуу, сылык жана боорукер, бирок аягы суюк жигит. Арыдан жыл айланып, аялынын ашын бергенче, Арзыбай эч кимге айттырбады, эч кимге суктанбады. Ала жипти аттабай жөн жүрдү. (К.К.) Эртеси этегин желден башка ачпаган бир кызды гүлдөй жасантып, Кашкардын абадай жука шалпарынан үлпүнчөк жаап, Абил бий Насирдин бекке тартуулады (Т.К.)

Жалпы элдик формадагы фразеологизмдер жазуучу тарабынан чыгармадагы окуялардын кайсы тарыхый мезгилге, доорго тиешелүүлүгүнө байланыштуу ошол учурдагы улуттук каада-салтты, үрп-адатты реалдуу чагылдыруу максатында да колдонулат: Ошол айылда башы баштай жумуру. көзү көздөй моймол көз, кашы каштай капкара жигитти кемсинтсе. жигит аны кемсинте койбос бир кыз бар. Азырынча

башы бош. Беш көкүл, жашы он алтыда. **Атына кебез байлап**, анын атасына эч ким куда түшө элек. Эмдигиче башы ачык. Кайындуу кыз — каадалуу кыз. **Жыгач түшүргүчөктү** күйөө күйөөлөп келип турушу шарт. Күйөө адептүү. күйөө жолдош **жөн билги**, шайыр, **кепке жүйрүк**, тамашакөй, ырчы. (Т.С.)

Мисалдагы «башы бош». «башы ачык». «атка кебез байлоо». «жыгач түшүрүү» деген фразеологизмдер элибиздин өткөндөгү каада-салтына байланыштуу түшүнүктөрдү билдирет. Демек, чыгармада улуттук колоритти таасын берүүдө жана элибиздин өткөндөгү каада-салтын реалдуу чагылдырууда жогоркудай фразеологизмдердин колдонулушун автордун жалпы элдик тилдин бай казнасын мыкты өздөштүргөндүгү жана аны чыгарманын маани-мазмуну менен кылдат айкалыштыра алган чоң чеберчилиги катары баалоо керек.

Каармандардын кебиндеги жалпы элдик формадагы фразеологизмдердин колдонулушу жазуучунун жалпы элдик тилдин бай казынасынан пайдалануу жөндөмүнө, чеберчилигине тыгыз байланыштуу болот. Жалпысынан алганда, жазуучу фразеологизмдер аркылуу чыгарманын көркөмдүк табитин көтөрүү менен бирге, каармандардын тилдик-стилистикалык өзгөчөлүктөрүн ачып көрсөтүү максатын көздөйт:

— Буларга эмне болгон? Кантип эле ушунун баары менин тузума кара санасын! Чын эле өмүрү өөдө карашпаган күйөөм менен бетим ачылар учур келгенби? Узун кулактар болгон иштер жөнүндө жеткирсе. кантип гана ачууланбасын. кантип гана эркектик намысына тийбесин.

— Айткандай эле, **ичине кара таруу айланбаган** тар, күнүчүл неме экен, башка эркекке **дит бактыртпайт**, тике каратпайт.

— Окус **окко учсам**, кат жаз, экөөбүздүн сүрөтүбүздү салып жибер. Энем **дүйнөдөн өтүп, ажалы жетип, күнү бүтсө**, өз колуң менен коюп, менин атыман мүрзөсүнө бир чымчым топурак ташта. (К.К.)

Мисалдардагы каармандардын кеби аркылуу берилген элдик фразеологизмдер. бир жагынан, лексикалык составынын эч өзгөрүүсүз колдонулгандыгы жана турмуштук оозеки сүйлөшүү стилине мүнөздүүлүгү менен айырмаланып турса, экинчи жагынан. айтылып жаткан ой-пикирдин ары көркөм, ары элестүү түрдө берилишин шарттап турат.

Жазуучу каармандардын кебиндеги фразеологизмдерди жогоркудай көркөмдүк-стилистикалык максаттар үчүн колдонуудан сырткары, кейипкерлердин ар биринин башкалардан айырмаланган мүнөзүн ачып, жекече образын түзүүнүн негизги бир каражаты катары да пайдаланат. Тагыраак айтканда, жазуучу элдик фразеологизмдерди каармандардын кеби аркылуу сүйлөтүүдө алардын ар биринин чыгармадагы ордуна — ким экендигине, акыл парасатына, дүйнөгө болгон көз карашына, турмуштук тажрыйбасына жана сөз жүрүп жаткан кырдаал-шартка, элдик салт-санаага карата ылгап, иргеп пайдаланат. Мисалы:

— Нарбото бийдин **көзү өткөндөн кийин**, ал кокустуктан такка мураскор болуп чыгып калат го деп кичине шектенген алыс-жакын туугандарынын **көзүн жойду**. Биринчи болуп, угуп отурасыңбы, жарыгым, сенин атаң Хажи бийдин **башы кетти**. Хажи бий көбүнчө Чаткалда тагаларын жамынып жүргөн. Биз менен **сөөк жаңыртып**, сенин энеңди ушу Таласта алган. Кийин Коконго барып, эч капарсыз ордодо жүргөн убагында жанагипти шек санап кайран сөөгүбүздү Алим-хан **күм-жам кылып салды**.

— **Сенин ыйык каның бузулуп, уругуң бачкиленип кетпесин** деп тектүү жер тандап, тубай уругунун бийи Токтоназардын кызына башыңды коштум, жарыгым.

Уучуң куру эмес, артыңда үч балаң бар. Жүрөксүнбөй ушул азаматтардын **этегин кармап барсаң, мурадыңа жетерсиң, мурадыңа жеткен соң,** эсиң болсо, ыраазылыгын алып. кадырлашып кетерсиң. (Т.К.)

Бул кеп — Т.Касымбековдун «Сынган кылыч» романында көптү көрүп көптү билген, турмуштук тажрыйбасы мол, сергек-сезимдүү баамчыл, токтоо, ары акылман, ары чечен ар кандай түйүндүү маселени жети өлчөп, бир кесе чечкен каарман катары сүрөттөлгөн Ажыбай-датканын кеби. Демек, жазуучу жогоркудай касиеттерге ээ болгон каармандын кебине, айрыкча мисалдарда белгиленген көркөм каражаттардын — фразеологизмдердин колдонулушуна өзгөчө маани берген, аларга этият мамиле жасаган. Бул фразеологизмдердин айтылып жаткан ойдун кырдаалына карата элестүү да. ылайыктуу да колдонулушунан сырткары, алардын иргелип, тандалып пайдаланылышынан жана айрым бир фразеологизмдик түрмөктөрдүн каарман тарабынан маанилик жана структуралык жактан жаңыртылып берилишинен ачык көрүнөт. Айталы. каармандын кебинде «өлдү» же «өлтүрдү» деген бир эле маани катар айтылган сүйлөмдөрдө бир эле фразеологизм аркылуу кайталанбастан, составдык компоненттери ар башка болгон: көзү өттү, көзүн жойду, башы кетти. кум-жам кылып салды деген сыяктуу синонимдик катарлар аркылуу кеп кырдаалына, баяндоочунун ички уйгу-туйгусуна төп келтирилип берилген.

Ал эми сенин ыйык каның бузулуп, уругуң бачкиленип кетпесин деп деген фразеологизмдик түрмөктөр жалпы элдик мүнөздөгү каны бузулуу (генетикасы бузулуу) же каны таза жана уругу майдалануу (генетикалык деформация) деген фразеологизмдердин үлгүсүндө кайрадан жаңыртылып түзүлгөн.

Ал эми ушул эле романда башка каармандардын — жогорку Ажыбай даткага салыштырмалуу алда канча карапайым катары сүрөттөлгөн каармандардын кеби, тескерисинче, күндөлүк жашоо- турмуштун айланасындагы ар түрдүү көйкөйлөргө. калк турмушундагы карапайым каада-салттын маани-мазмунуна ылайыкташтырылган. Мисалы:

— О, куда! Ушундай таш боор белең! Баш-көз болору, баш байлары жок дедиңби?!

— Ырас, Жамгыр куда. алып кетем деп эле алып кете албайсың, а сен ава, келиндин башын байлап, нике кыйып коёруң бөлбөй туруп. башын ачпайм дегениң сеники туура эмес.

— Сура, Жаке, сурашка жолуң бар. Сөөк сеники. Сөйкөлүү эмес, башы ачык, беш көкүл кызды зордуктап ала качкан жигитке бир гана жаза, ал жаза — өлүм.

— Жолуңар ачылсын, бай акелер!

— Айтканыңыз келсин, кутман кары. (Т.К.)

Демек, жалпы элдик формадагы фразеологизмдер кимдер тарабынан (автор же каарман) колдонулбасын, кандай гана стилистикалык функцияда келбесин, семантикалык жактан да, структуралык жактан да. жана стилистикалык мүнөзү, табияты боюнча да принципалдуу өзгөрүүлөргө учурабайт.

§ 123. АВТОРДУК — ИНДИВИДУАЛДУУ МҮНӨЗДӨГҮ ФРАЗЕОЛОГИЗМДЕРДИН СТИЛДИК МАКСАТТАРДА КОЛДОНУЛУШУ

Жалпы элдик мүнөздөгү фразеологизмдер көркөм адабий чыгармаларда жана күндөлүк басма сөздөрдө жазуучулар, акындар, кээ бир публицисттер тарабынан белгилүү бир стилдик максаттар үчүн чыгармачылык менен өзгөртүлүп, жаңыртылып, кайрадан иштетилген түрдө да колдонула берет. Фразеологизмдердин мындай

өзгөрүүлөрү семантикалык да, структуралык да, кээде семантика-структуралык да мүнөздө болушу ыктымал. Демек, жалпы элдик мүнөздөгү фразеологизмдердин өзгөрүшү дегенде биз алардын семантика-структуралык жактан жаңыланышын, ошол эле маалда көркөмдүк-стилистикалык жаңы маани-мазмунга ээ болушун түшүнөбүз. Бул жагынан алганда, айталы, бир эле фразеологиялык түрмөк же айкалыш ар башка автор тарабынан же бир эле автор тарабынан да ар башка мүнөздө өзгөрүүгө учурашы мүмкүн. Мисалы:

— Колун кармап адепсиздик көрсөттүм а, **көңүлүн кирдеттим** а — деп **бушайман жеп**, Темир **ичи сыйрылып**, артынан карап калды. Эмнеге жылмайды экен? Жигиттин **көңүлү бир сынды**.

— Эч дареги жок. Кеткени ушубу? Сарыбайдын **ичи сыйрыла баштады**. Боз асман анын жүрөгүн байкатпай луп жутуп коюп. анан өзүн мисирейип карап тургандай болду. Сарыбайдын **ичи тытылды**. Мусулманкулга бул сөздөр табадай угулду, **көңүлү ооруду**. (Т.К.) Бокон өткөн турмушун эстеди. Күлү додо болбогон кунарсыз турмуш. **көңүлү суз тартты, иренжиди**. (К.К.)

Мисалдардагы «капа болду» же «капаланды» деген маанидеги көңүлүн кирдеттим, көңүлү бир сынды, көңүлү ооруду, көңүлү суз тартты же көңүлү иренжиди деген өз ара синонимдик мааниде келген фразеологизмдер жалпы элдик мүнөздөгү көңүлүн оорутпоо, көңүлүн калтырбоо же көңүлү калды, көңүлдүн кири жууса кетпейт деген сыяктуу фразеологизмдердин жана макалдардын семантика-структуралык үлгүсүндө автор тарабынан кайрадан иштелип чыккан. Ошондой эле ушул эле маанидеги («капалануу») бушайман жеп, ичи сыйрылды, ичи тытылды деген фразеологизмдер да жалпы элдик мүнөздөгү бушайман болуу, ичи ачышуу, ичи күйүү же антонимдик катыштагы ичи ысуу деген сыяктуу фразеологизмдердин үлгүсүндө жасалган. Бирок жогоруда көрүнүп тургандай, фразеологизмдердин мурунку жана кийинки кайрадан иштетилген варианттары структуралык жана маанилик жактан нак бирдей эмес. Айталы, алардын структурасы такыр башка, ошондой эле маанилик-эмоционалдык жактан да өзгөчөлөнүп турат, б.а. , ичи күйдү же ичи ачыштыга караганда ичи тытылды же ичи сыйрылды фразеологизмдеринде кейипкердин психикалык абалы, ички үйгү-түйгүсү алда канча тереңдетилип, күчөтүлүп берилген, ал эми бул болсо, өз кезегинде, алардын (фразеологизмдердин) эмоционалдык-экспрессивдүүлүк таасирин арттырууга зор өбөлгө түзгөн. Демек, элдик мүнөздөгү фразеологизмдер структуралык жактан гана эмес, көркөмдүк-стилистикалык жактан да жаңыланат. Мына ушул өзгөчөлүгүнө карата мындай фразеологизмдерди автордук-индивидуалдуу мүнөздөгү фразеологизмдер деп атоого болот.

Кыргыз тилинде жалпы элдик мүнөздөгү фразеологизмдердин автор тарабынан өзгөртүлүп, жаңыртылып колдонулушунун төмөнкүдөй айрым бир негизги учурларын көрсөтүүгө туура келет;

1. Фразеологизмдер алгачкы лексика-семантикалык бүтүндүгүн толук сактоо менен, маанилик жактан жаңыланышы, жаңы маани менен толукталышы же башка мааниде колдонулушу мүмкүн: Анан мен аргасыздан атамдын... акчанын таптакыр жоюларына жана да адам баласы бул жарык дүйнөгө ушул үчүн гана — **акчаны таптакыр тыптыйпыл кылуу** үчүн гана — келерине ушунчалык ишенгенин эстеп. заманам кууралдуу. Эмне экенин билбейм. Мен ошондо өзүмдү ошол балалык алдында, эжемдин алдында. Өзгөчө **кара баскан акчанын** алдында айыптуу сезип кеттим. (Б.У.)

— Келдим таяке... Чакырткан экенсиз...— деп **жүүнү бош сүйлөдү**. Аргасыздан ата кетти жүрөгү сыздап, бала калды **боору катып** солуп ыйлап. (Т.К.)

Мисалдардагы **тыптыйпыл кылуу** жалпы элдик мааниси тыйпыл кылып кыруу деген мүнөздө «такыр жок кылуу» маанисинде жандуу заттарга карата колдонулса. мисалда акчага карата колдонулуп, кошумча мааниге ээ болгон. Ошондой эле **кара баскан** фразеологизми жалпы элдик тилде адамга карата «кырсык басуу» маанисинде колдонулса, мисалда акчага карата жек көрүү. каргоо маанилеринде колдонулган. **Жүүнү бош** болсо жалпы элдик тилде адамга карата бир гана мааниде — «болбураган», «жоош», «колунан эч нерсе келбеген» деген мааниде колдонулса, мисалда «араң эле сүйлөдү» маанисинде колдонулган. **Боору катып** фразеологизминин жалпы мааниси: 1) «аябай ыкшып күлүү», 2) «чоңоюу, бойго жетүү» дегенди билдирсе, мисалда «аябай ыйлоо», «басылбай ыйлоо» маанисинде колдонулган.

Демек, жалпы элдик мүнөздөгү фразеологизмдерди мындай маанилик жактан өзгөртүп колдонуу алардын өз ара көп маанилүүлүгүн же омонимдик катыштарын шарттайт.

2. Кыргыз тилинде фразеологизмдердин лексика-грамматикалык структурасынын негизги өзөгүн жана семантикасын сактоо менен, составдык компоненттеринин жаңыланышы өтө активдүү мүнөзгө ээ.

Мындай учурда фразеологизмдердин жаңыланышы эки түрдүү мүнөздө болушу мүмкүн: а) составдык компоненттеринин айрымдарын синоним же тектеш маанилүү сөздөр менен алмаштыруу аркылуу; б) составдык компоненттерине башка жаңы сөздү же сөз айкаштарын кошуп айтуу аркылуу.

а) Жалпы элдик мүнөздөгү фразеологизмдердин составдык түгөйлөрүнүн айрымдарын синоним же тектеш маанидеги сөздөр менен алмаштыруу:

деси кайтуу — деси суу:

Кыз жакпай калса, не алар теңсинбегенсип койсо. кыз көргөн жигиттердин **деси суурун** да Жоошбай сизди. (Т.С.)

ичи жылыды — ичи эзилди, ичи элжиреди:

Асылкеч жеңенин күлкүсү чыгып, колукту-бийкечтин жубайына **ичи ысыды**. Жоошбай бирде жопжоош көгүчкөнчө момурай калса, ага колуктусунун **ичи элжиреди**. (Т.М.)

сөз кызыды — маек кызыды:

Бир жолу Байсеркенин үйүнө ошондой сыйлуу коноктор конуп, **маек кызыды**. (Т.С.)

жолуңар **шыдыр** болсун — жол **түз** болсун:

— Шылдыңымды койдум, **жол түз болсун**, — дейт Бокен. (К.К.)

боз койдон **момун** — боз койдон **жоош**:

Иштин мындай болорун жана **боз койдон жоош** зайыбынан мындай сөз чыгарын күтпөгөн. (К.К.)

жыландын башын **кылтыйтат** —

жыландын башын **чыгарат**:

Арадан эки жыл өткөндө, карапайым күйөө **жыландын башын чыгарат**. (К.К.)

бою **жибүү** — бою эрүү

Жанына жакын барсаң, **боюң эрийт**.

Бар өңдүү жүрөгүңдү өрттөгүчү. (Т.Ү.) ж.б.

Жалпы элдик мүнөздөгү фразеологизмдерди мындайча өзгөртүп колдонуу аркылуу жазуучулар жана акындар фразеологизмдик варианттардын, ошол эле маалда тилдеги фразеологизмдик составдын өнүгүшүнө чоң салым кошкон болот.

б) Жалпы элдик мүнөздөгү фразеологизмдердин составдык түгөйлөрүнө башка сөздөрдү же сөз айкаштарын кошуп айтуу. Мындай учурда фразеологизмдер маанилик жактан кеңийт жана белгилүү даражада тереңдейт:

кыртышы сүйбөө — кыртышы **эч нерсени жактырбоо**:

Кыртыштары эч нерсени жактырбай, автобустун кашаңдыгын, жүргүнчүлөрдүн көптүгүнөн бери сөгүшүп, өздөрү сигарет чегишет. (К.К.)

ысык-суугуна **күйүү** — ысык-суугун **мойнуна алуу**:

Күйөөнүн бардык ысык-суугун мойнуна алып келген күйөө жолдош кам көрөт. (Т.С.)

жүрөгү кирдөө — жүрөгүн **бир убайымдын залдары кирдетип**:

Жүзүн ачык тутууга аракет кылганы менен. баары бир жүрөгүн **бир убайымдын залдары кирдетип турду**. (Т.К.)

жүрөгү жибүү — **жүрөгү козголуп бир аз жибүү**:

Бирок татынакай кызды көрсө, эбак каткан **жүрөгү козголуп бир аз жибир бекен** деген үмүт менен гана ушул ишке барган. (К.К.)

кайгыга малынуу — **кара кайгыга малынуу**:

Атамды жайпамага жашырып, **кара кайгыга малынып** келатканда да, көөдөндөгүсүн чыгара албай, көкөйү кесилип, тилеги соолуп арманда кеткен байкуш атамдын элеси кайрадан көз алдыма тартылды (Б.У.)

Фразеологизмдин компоненттеринин мындай өзгөрүшү фразеологияда алардын квантитативдик варианттар аркылуу өнүгүшү деп аталат.

3. Кыргыз тилиндеги фразеологиялык байлыктарды чыгармачылык менен пайдалануунун, ушул эле маалда тилдин фразеологизмдик составынын өнүгүшүнүн эң активдүү ыкмаларынын бири мурда жалпы адабий тилде колдонулуп жүргөн фразеологизмдердин үлгүсүндө көркөм индивидуалдуу фразеологизмдерди жаратуу болуп саналат. Мындай жаңыдан түзүлгөн фразеологизмдерде жалпы адабий тилдеги фразеологизмдердин айрым бир лексика-грамматикалык жана семантикалык структуралары сакталышы мүмкүн. Мисалдар:

— Абдыракман...— деди Абил бий **ичи өрттөнүп**. Мага эки жүз сыпай чыгарт Анжияндан. Бир сыпай **набыт болсо** күнүн төлөйм. Мен аларды **бетиме сүр гана кылып** туруп... Абил бийдин **сөөгү сыздап кетти**, ал **жүзүн үйрүп** жер тиктеди. Заардуу күлдү, — **Үгү деген үнүңөр, үксүйгөн жүнүңөр эле бар түрбайбы?** Ушундан кийин көпкө дейре сөз жалгабады.

— Билбейсиң... Кайдан билесиң, анда жаш элең, **акыл токтото элек көөдөк элең**. Хандардын **көзүнөн алыс, кулагынан алыс караламанга** тегиңди жашырып, **канатымдын астына асырадым**, жарыгым. (Т.К.)

Ал кээде Зелиха деп улутунат,
карайып кабагына булут турат

* * *

Ыр менен күүгө аралаш күлкү чыгып,
Далайдын **кабагынан кайгы качты**.

* * *

Жүрөктү өрттөй жазды бир кезекте.

Жалп этип от күйгөндөй капкара көз.

(Т.У.)

Мындай сөз айкаштары өзүлөрүнүн түзүлүшү, мааниси жана көркөм-стилистикалык табияты боюнча жалпы адабий тилдеги фразеологизмдердин

чыгармачылык менен кайрадан иштетилген индивидуалдуу — автордук варианттары катары эсептелүүгө тийиш. Булардын айрымдары алгачкы колдонулушунда индивидуалдуу мүнөзү боюнча жалпы адабий тилдеги фразеологизмдерден айырмаланып турганы менен, кийин тилдик оромдордо активдүү колдонулушунун натыйжасында жалпы элдик мүнөзгө ээ болуп кетиши мүмкүн.

4. Жалпы элдик мүнөздөгү фразеологизмдердин өзгөрүшүнүн бир формасы катары алардын грамматикалык жактан өзгөрүшүн, б.а. , компоненттеринин өз ара орун тартиби боюнча өзгөрүшүн көрсөтүүгө болот. Мындай көрүнүш, негизинен, поэзияга таандык. Анткени андагы муун өлчөмүнө, ички жана тышкы уйкаштык талабына ылайык фразеологизмдердин түгөйлөрүнүн өз ара орун алмашышы кадыресе көрүнүш катары эсептелинет:

Сүйсөң сен, ушундай чындап сүйгүн,
Кумардан бир чыгарсың, **жазып черди.** ,
* * *

Куюлду шилекейим, түшүп сугум,
Көргөндөй бышып турган сары алчаны.
* * *

Дейт бекен: «Таттуу сөздөр кайда кеткен.
Оту бар жүрөгүндө эки жаштын.
* * *

Жыпарды алпарышкан дал ошондо
Эзилди эт жүрөгүм ойлогондо
(Т.Ү.).

Фразеологизмдердин түгөйлөрүнүн мындайча өз ара орун тартиби боюнча өзгөрүшү фразеологияда грамматикалык вариант деп аталат.

Демек, жалпы элдик мүнөздөгү фразеологизмдердин. Жогоруда көрсөтүлгөндөй, автор тарабынан ар кандай өзгөрүүлөргө учурап, кайрадан индивидуалдуу мүнөздө түзүлүшү жалаң гана ар түрдүү көркөм-стилистикалык талаптарды аткарууну камсыз кылбастан, тилде фразеологизмдик түрдүү варианттардын пайда болушун, синонимдик, омонимдик катарлардын, андагы көп маанилүүлүк- түн, жалпы эле тилдин фразеологиялык составынын өнүгүшүн шарттап турган болот.

ШАРТТУУ КЫСКАРТУУЛАР ЖАНА ИЛЛЮСТРАТИВДИК МАТЕРИАЛ КАТАРЫ ПАЙДАЛАНЫЛГАН БУЛАКТАР

Ш.А.— Ш. Абдраманов
У.А.— У.Абдукаимов
М.А.— М. Абдукаримов
Ч.А.— Ч.Айтматов
АА.— А. Айтбаева
К.А.— К.Акматов
«Ала Тоо»
М.А.— М.Алыбаев
К.А.— К.Ашымбаев
«Асаба»
Н.Б.— Н.Байтемиров
К.Б.— К.Баялинов
Ш.Б.— Ш.Бейшеналиев

Ж.Б.— Ж.Бөкөнбаев
 О.Б.— О. Бөлөбалаев
 К.Ж.— К.Жантөшев
 «Заман»
 К.К.— К. Каимов
 М.К.— М.Каримов
 «Казак эпосу»
 Т.К.— Т.Касымбеков
 «Кыргызстан аялдары»
 «Кыргызстан маданияты»
 «Кыргыз эл жомоктору»
 «Кыргыз туусу»
 Макал
 «Манас»
 Ж.М.— Ж.Мавлянов
 А.О.— А.Осмонов
 К.О.— К.Осмоналиев
 «Олжобай менен Кишимжан»
 С.Ө.— С. Өмүрбаев
 Ш.С.— Ш.Садыбакасов
 Б.С.— Б. Сарногоев
 С.С.— С.Сасыкбаев
 А.С.— А.Самов
 «Санат»
 «Сейтек»
 Т.С.— Т. Сыдыкбеков
 А. Тик. — А. Тикенеев
 Т. Мол. — Тоголок Молдо
 А.Т.— А.Токомбаев
 Т.— Токтогул
 А. Ток. — А.Токтомушев
 Ж.Т.— Ж.Турусбеков
 Б.У.— Б.Усубалиев
 А.У.— А. Убукеев
 «Учкул сөз»
 Т.Ү.— Т.Үмөталиев
 Ш.Ү.— Ш.Үмөталиев
 А.Ү.— А.Үсөнбаев
 «Чалкан»
 «Элдик ыр»
 М.Э.— М.Элебаев
 «Эр Табылды»
 «Эр Төштүк»

ПАЙДАЛАНЫЛУУЧУ АДАБИЯТТАР

а)Негизи окуу китептери:

1. Ахматов Т. К., Мукабаев Ж. Азыркы кыргыз тили. Фонетика, лексика. Фрунзе — 1978, «Мектеп».
2. Ахматов Т. К., Өмүралиева С. Кыргыз тили. Фонетика. лексика, Фрунзе — 1990, «Мектеп».
3. Батманов И. А., Бакинова Г., Яншансин Ю. Азыркы кыргыз тили. I бөлүм, Фрунзе — 1956.
4. Давлетов С., Мукабаев Ж., Түрусбеков С. Кыргыз тилинин грамматикасы. I бөлүм, Пед. учил. үчүн. Фрунзе — 1958. 1982.
5. Мамытов Т., Кулумбаева З. Азыркы кыргыз тили. Лексикология. Фрунзе — 1971, Пед. окуу жайлары үчүн.

б) Кошумча адабияттар:

1. Жапаров Ш. Азыркы кыргыз тилиндеги синонимдер. Фрунзе—1971.
2. Кудайбергенов С. Кыргыз тилиндеги этиш жасоочу кээ бир мүчөлөр.
3. Курманалиева Б. Азыркы кыргыз тилинин кээ бир маселелери. Фрунзе — 1969.
4. Кыргыз тилинин грамматикасынын жана лексикасынын очерктери. Фрунзе — 1965.
5. Кыргыз терминологиясынын маселелери. Фрунзе — 1972.
6. Мусабаев Г. Г. Современный казахский язык. I. Лексика, Алма-Ата—1959.
7. Мамытов Ж. Кыргыз тилиндеги неологизмдер. Фрунзе—1968.
8. Орузбаева Б. Ө. Кыргыз тилиндеги сөз жасоочу аффикстер. Фрунзе —1958.
9. Орузбаева Б. Ө. Словообразование в киргизском языке. Фрунзе — 1964.
10. Осмонова Ж. Кыргыз тилиндеги идиомалар. Фрунзе —1972.
11. Сартбаев К. К. «Адабий тилдин стили», «КМ» 1971, 13-октябрь.
12. Сартбаев К. К. «Функционалдык стилдер жөнүндө». «Эл агартуу» 1977, № 1.
13. Сыдыков С. Монгольско-тюркские языковые параллели. Фрунзе — 1983.
14. Усубалиев Б. Антонимдер жана аларды окутуу. Фрунзе —1987.
15. Шанский Н. М. Лексикология современного русского языка. Москва —1964.
16. Шанский Н. М. Фразеология современного русского языка. Москва — 1963.
17. Шмелев Д. Н. Современный русский язык. Лексика. М., 1977.
18. Эгембердиев Р. Фразеологияны XI класста окутуу. Фрунзе — 1992.
19. Юнусалиев Б. М. Киргизская лексикология. Часть I. Фрунзе — 1959.
20. Юнусалиев Б. М. Кыргыз диалектологиясы. Фрунзе — 1971.
21. Юнусалиев Б. М. Тандалган эмгектер. Фрунзе —1985.
22. Юнусалиев Б. М. «О стилевой дифференциации киргизского литературного языка». — В кн.: Развитие социалистических систем литературных языков народов СССР. Ашхабад —1967.
23. Яншансин Ю. Социалисттик Улуу Октябрь революциясынан кийин кыргыз тилинин лексикалык өнүгүшү. Фрунзе —1963.

в) Авторефераттар:

1. Бажина И. Н. Русская лексика в сов. рус. лит. языке. Фрунзе — 1954.
2. Бекжанова Р. Омонимы в киргизском языке. Фрунзе — 1967.
3. Биялиев А. Киргизские народные термины промыслов. Фрунзе — 1972.
4. Дүйшөналиева Т. Киргизские народные термины в животноводстве. Фрунзе —1968.
5. Исабекова А. Общественно-политическая терминология в кирг. лит. яз. и вопросы ее упорядочения. Фрунзе —1971.
6. Исаев Д. Топонимика Северной Киргизии. Фрунзе —1972.
7. Мусабаева З. М. Омонимы в дивону лугат-ат-тюрк Махмуда Кашгарского (XI в.). Фрунзе —1975.

8. Назаралиев Т. Киргизские народные строительные термины. Фрунзе —1971.
9. Өмүралиева С. Многозначность слов в современном киргизском языке и ее лексикографическая разработка. Фрунзе —1983.
10. Сапарбаев А. Метафоры в эпосе «Манас». Фрунзе —1975. П. Суранчиева Б. Синонимы в киргизском языке. Фрунзе —1967. 12. Эгембердиев Р. Фразеологизмы в эпосе «Манас». Фрунзе —1980.

Сапарбаев А.

**КЫРГЫЗ ТИЛИНИН
ЛЕКСИКОЛОГИЯСЫ ЖАНА ФРАЗЕОЛОГИЯСЫ**

**Жогорку окуу жайларынын филология факультеттеринин
студенттери үчүн окуу китеби**

Редактору *Б. Усубалиев*
Мукабанын сүрөтчүсү *А. Карпов*
Тех. редактору *С. Нурмиева*
Корректору *Н. Абдиева*